

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLII**

**NATIONAL
MUSEUM JURNAL
XLII**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLII**

ЧАЧАК, 2012.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Мирослав ЈОВАНОВИЋ,
Др Ивица ТОДОРОВИЋ, Др Гордана ЈЕРЕМИЋ,
Делфина РАЈИЋ, Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Фотографија на корици

Биста песника Владислава Петковића Дуса,
рад вајара Сретена Стојановића (1957)
фотографија Саше Савовића (2007)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема

Мијодраг ТУТУНОВИЋ, Тригон дизајн студио

Штампа

ЦИЦЕРО, Београд

Издавач

Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

- Биљана ЧКОЊЕВИЋ**
Biljana ČKONJEVIĆ 007
ЛОБАЊА БИЗОНА ИЗ ПАЛЕОНТОЛОШКЕ ЗБИРКЕ
НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК
Summary: The Skull of Bison from Paleontological Collection
of National Museum Cacak
Résumé: Le crâne de bison du recueil paléontologique
du Musée national à Cacak
- Мр Катарина ДМИТРОВИЋ**
Mr Katarina ĐMITROVIĆ
Др Растко ВАСИЋ
PhD Rastko VASIĆ 013
ГВОЗДЕНИ МАЧ ГЛАСИНАЧКОГ ТИПА
ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
Summary: Iron Sword of Glasinac Type from the Collection of the
National Museum in Cacak
Résumé: L'épée en fer de type Glasinac du recueil du Musée national
à Cacak
- Маријана ЈОВЕЛИЋ**
Marijana JOVELIĆ 021
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗНАЧАЈА ПОЛИТИЧКОГ ФАК-
ТОРА У РАЗВОЈУ ВОЈНЕ УНИФОРМЕ У СРБИЈИ ОД ПР-
ВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
Summary: Contribution to Study of Significance of Political Factor
in Development of Military Uniform in Serbia from the First Serbian
Uprising to Second World War
Résumé: Complément à l'étude de l'importance du facteur politique
dans l'évolution de 'uniforme militaire en Serbie de la Première
Révolte serbe à la Seconde Guerre mondiale
- М. А. Богдан ТРИФУНОВИЋ**
M. A. Bogdan TRIFUNOVIĆ 031
ДИСОВА КЊИГА „МИ ЧЕКАМО ЦАРА“ У КОНТЕКСТУ
МЕСТА ПАМЋЕЊА СТАРЕ СРБИЈЕ
Summary: Dis Book 'We are waiting for an Emperor' in the Context
of Places of Memory of Old Serbia
Résumé: Le livre de Dis Nous attendons l'empereur dans le contexte
des lieux de mémoire de la Serbie d'antan
- М. А. Милан ЛИШАЊЧИЋ**
M. A. Milan LIŠANČIĆ 043
АМЕРИЧКО ДРУШТВО У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ
У РОМАНИМА ФРЕНСИСА СКОТА ФИЦЦЕРАЛДА И
ЏОНА ШТАЈНБЕКА
Summary: American Society in Period between the Wars in Novels
of Francis Scot Fitzgerald and John Steinbeck
Résumé: La société américaine durant la période de l'entre-deux-
guerres dans les romans de Francis Scott Fitzgerald et de John Steinbeck
- Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ**
PhD Miloš TIMOTIJEVIĆ 073
„ПАТРИОТСКИ“ И „РЕАЛАН“ ПРОСТОР : ПОДРУЧЈЕ
ПЛАНИНЕ РУДНИК У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ
(1918-1941)
Summary: "Patriotic" and "Real" Area: Region of Mountain Rudnik
in the Kingdom of Yugoslavia (1918 -1941)
Résumé: Emplacement „patriotique“ et „réel“: le territoire de la
montagne Rudnik dans le Royaume de la Yougoslavie (1918-1941)
- Мирослав ПУРИЋ**
Miroslav PURIĆ 089
ОРГАНИЗОВАЊЕ ОКУПАЦИОНИХ ЗОНА И ОКУПА-
ЦИОНЕ ВЛАСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
1941. ГОДИНЕ
Summary: Organizing of Occupied Zones and Occupational
Authorities in Kosovo and Metohija in 1941
Résumé: L'organisation de zones d'occupation et autorités
d'occupation au Kosovo et à la Metohija en 1941
- Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ**
PhD Svetislav Lj. MARKOVIĆ
Др Илија В. ПОПОВИЋ
PhD Илија V. POROVIĆ
Милоје ОСТОЈИЋ
Miloje OSTOJIĆ
Братислав СТОЈИЉКОВИЋ
Bratislav STOJILJKOVIĆ 111
ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАСЕЉИМА ОПШТИНЕ
ИВАЊИЦА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Summary: Demographic Changes in the Settlements of Ivanjica Municipality after World War II
Résumé: Les changements démographiques dans les agglomérations de la commune d'Ivanjica après la Seconde Guerre mondiale

Делфина РАЈИЋ
Delfina RAJIĆ

203

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
ЗА 2012. ГОДИНУ

Др Милош РАДОВАНОВИЋ

PhD Miloš RADOVANOVIC 133

ВОДЕНИЦЕ И МЛИНОВИ НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ

Summary: Water mills and mills in Cacak region

Résumé: Les moulins à eau et les moulins dans la région de Cacak

Ивана ЂИРЈАКОВИЋ

Ivana ĆIRJAKOVIĆ 147

ЗАНАТИ ЗА ОБРАДУ ДРВЕТА ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ

НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Summary: Wood Processing Crafts from Ethnology Collection of the National Museum in Cacak

Résumé: Les métiers du travail du bois du recueil ethnologique du Musée national à Cacak

Наташа КРСТИЋ

Nataša KRSTIĆ

Слободан БОГОЈЕВИЋ

Slobodan BOGOJEVIĆ 175

КОНЗЕРВАЦИЈА ТРИ РИМСКЕ БРОНЗАНЕ ПОСУДЕ ИЗ

НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Summary: Conservation of Three Roman Bronze Vessels from the National Museum in Cacak

Résumé: La conservation de trois récipients romains en bronze du Musée à Cacak

Александар МАРУШИЋ

Aleksandar MARUŠIĆ 195

ШТА НАМ ЗБОРНИК КАЗУЈЕ О СЕБИ:

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД ЧЕТРДЕСЕТ И ЈЕДНОГ БРОЈА
ЗБОРНИКА РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Summary: What National Museum Journal tells us about Statistical review of forty one National Museum Journals from Cacak

Résumé: Ce que le recueil nous dit de lui-même / Aperçu statistique des quarante et un numéros du Recueil des travaux du Musée national de Cacak

Биљана
ЧКОЊЕВИЋ
палеонтолози
Народни музеј Чачак

УДК: 903:569.735"632"(497.11)
069.51:562/569(497.11)

ЛОБАЊА БИЗОНА ИЗ ПАЛЕОНТОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК

АПСТРАКТ: У раду је приказан фосилни остатак лобање бизона који је доказ сурове и хладне климе јорњеј палеоцицена и одличан је индикатор палеоеколошких услова који су владали на том простору током леденој доба. Материјал је пронађен на ушћу Велике Мораве у Дунав и припада врсти *Bison priscus*. Налази ове врсте чести су на територији Србије, а најчешће се налазе у корицима великих река и алuviјалним наслагама. Приказани материјал је поклон Капице Пауновић из Београда Народном музеју у Чачку и представља значајан експонат за палеонтолошку збирку и палеонтологију кваријара.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Bison priscus*, кваријар, палеонтолошка збирка, Народни музеј Чачак

Опште особине

Степски бизон је био веома моћна животиња из рода папкара, висине најмање два метра. Распон рогова је износио један метар (сваки рог по пола метра). Живели су у крима слично савременим бизонима. У другој половини квартара насељавао је степска пространства широм Европе, централне Азије и Северне Америке. Претпоставља се да се први пут појавио у Јужној Азији. Ишчезао је крајем последњег глацијала, када га је у Европи наследио *Bison bonasus*, а у Северној Америци *Bison bison*. Данас постоје само две врсте бизона и чувају се углавном у резерватима: европски бизон *Bison bonasus* и амерички *Bison americanus*.¹

Историја бизона пружа очигледан пример филогенетског изумирања у историјско време. Тек после Првог светског рата уништен је и последњи примерак кавкаског бизона. Више стотина примерака европског бизона живело је у Бјеловецкој шуми у Белорусији, али су скоро истребљени за време Првог светског рата.

Данас се одржавају као реткост у неким резерватима.

Многе врсте сисара изумрле су крајем плеистоцена. Велико изумирање се одиграло пре око 15.000 до 12.000 година. Оно је брутално елиминисало сурлаше, носороге, циновске јелене, степске бизоне, пећинске медведе и пећинске хијене. Неке врсте нашле су уточиште на северу, пратећи повлачење леда (лос, мошусно говече, ждреравац) или у планинама (козорог, дивокоза) или су мигрирали током холоцена (европски бизон, јелен, ирвас). Ово изумирање у Евроазији је било мање катастрофално него у Аустралији и Америци.

Постоји неколико претпоставки о томе зашто је дошло до великог изумирања крајем плеистоцена, од којих ниједна још увек није у потпуности прихваћена:

хипотеза о претераном лову (*overkill hypothesis*) верује да су људи ловили крупне биљоједе и на тај начин их истребили. Тако су крупни месождери и лешинари, који су такође ловили биљоједе, остали без плена. Доказ за ту хипотезу је што је 80% врста крупних сисара у Америци ишчезло током 1000 година

¹ Митровић мр Биљана, Павић Сања, Бурић Драгана, *Животињски свет леденој доба*, Београд, 2008, 18.

од првог насељавања људи на том континенту. Истребљења разних врста животиња од стране људи дешавала су се више пута у историјском времену, а дешавају се и данас;

хипотеза о промени климе као узроку изумирања пре 10.000-15.000 година наводи глобално отопљавање, када се просечна годишња температура повећала за 6°C. Нагло отопљавање довело је до неке врсте „смрти од топлотног удара“ за животиње опремљене дебелим крзном. Лоша страна ове хипотезе је што промена температуре на граници плеистоцен – холоцен није била већа него током граница претходних глацијалних и интерглацијалних периода. Поред тога, неке животиње нису изумрле на Врангеловом острву (на којем није било људи!), а баш оне би морале да буду најугроженије, јер немају где да побегну са острва.

Друга верзија ове хипотезе претпоставља да је повећана континенталност утицала да се тип вегетације промени на граници плистоцен – холоцен, па крупни биљоједи нису успели да се прилагоде новој храни. Многи научници подржавају комбинације између ове две хипотезе, јер ниједна у потпуности не објашњава изумирање на граници плеистоцен – холоцен;

хипотеза заразе (*hiperdiseasa hipotesis*) сматра да је доласком људи и њихових животиња (нарочито паса) нека тешка вирусна болест пренета на крупне сисаре од које они нису могли да се одбране.²

Биљке и вегетациони појаси у време плеистоцена

У време плеистоцена тундре су заузиле област јужно од великих ледника и допирале су на југ много даље него данас. Степе су биле врло распрострањене, а шума је било много мање. Појас степа простирао се јужно од појаса

тундре, а још јужније се простирао појас четинарских шума. Издваја се и прелазни тип вегетације који је карактеристичан за последњи глацијал, а који се простирао преко великог дела Евроазије и Северне Америке. Током плеистоцена су углавном живеле исте врсте биљка као и данас, али је њихова распрострањеност била другачија.

Палеонтолошки опис

Класа: **MAMALIA**

Ред: **ARTIODACTYLA**

Фамилија: **BOVIDAE** Gray, 1821

Род: **BISON** H. Smit, 1827

Bison priscus **Bojanus**, 1827

Материјал: фрагмент лобање са рогом

Примерак је релативно добро очуван, масиван и сиве је боје. Остаци седимента се запажају у унутрашњој чеоној шупљини, а остаци песка потврђују да је лобања нађена у кориту реке. Десни рог је поломљен, док је леви очуван и на његовој површини се уочавају плиће уздужне бразде. Дорзална дужина левог рога је 35 cm, вентрална дужина је 41 cm, а дорзо - вентрални пречник базе износи 12,5 cm. Базе рогова су масивне, а ширина између њих је 33 cm. Леви рог је усмерен уназад под углом од око 30°, што је једна од карактеристика ове врсте. Попречни пресек рогова варира од овалног до кружног. Унутрашњост рогова је издељена коштаном преградама у неправилне просторе који се даље спајају са чеоном шупљином. На основу морфометријске анализе лобање и рога, као и компарацијом са до сада проученим остацима бизона из збирки Природњачког Музеја у Београду и Музеја Срема у Сремској Митровици³, показало се да и овај примерак припада врсти *Bison priscus* Bojanus.

² Нендић Драженко, Богићевић Катарина, *Геолоија Кварћара*, Београд, 2010,73.

³ Најсрдачније захваљујем мр Драгани Недељковић, вишем кусто-су-палеонтологу Музеја Срема из Сремске Митровице, на уступљеним стручним радовима из области палеонтологије.

Biljana ČKONJEVIĆ

The Skull of Bison from Paleontological Collection of National Museum Cacak

In this paper a skull of bison from Paleontological collection of the National Museum in Cacak is described. Described material was found in the estuary of the Big Morava and Danube and it is a present from Katica Paunovic from Belgrade.

On the basis of morph metric analysis of the skull as well as of comparison with studied remains from collections of Natural Science Museum in Belgrade and Srem Museum in Sremska Mitrovica it has been confirmed that the described specimen belongs to species of *Bison priscus* Bojanus. Bison are well acclimated to colder climate conditions and fossils remains are proof of severe and cold climate of upper Pleistocene and are excellent indicator of paleoecological conditions which ruled in that area during Ice Age. It is supposed that it appeared in the South Asia 700 000 years ago and became extinct in the period before 15 000 to 12

000 years. In Europe it was inherited by European bison *Bison bonasus* and in America it is American bison *Bison bison* known as buffalo.

There are several important suppositions about the reason why extinction happened in the end of Pleistocene, none of which has been accepted yet, but it can be concluded that bison like many other Pleistocene mammals became extinct at the beginning of Holocene not only because of the cease of cold climate but also under the influence of anthropogenic factors. People in pre history used to hunt and kill them mercilessly and there are numerous paintings and drawings in many caves all over the world, the best known paintings of bison are in caves of Altamira in Spain. It lived in Europe, Asia and North America and it is considered that European bison is the biggest mammal in the European continent.

Biljana ČKONJEVIĆ

Le crâne de bison du recueil paléontologique du Musée national à Cacak

Dans cette étude, un crâne de bison du recueil paléontologique du Musée national de Cacak fut décrit. Le matériel présenté fut trouvé au confluent de la Grande Morava au Danube et ce fut un cadeau de la part de Katica Paunovic de Belgrade.

D'après les analyses morphométriques du crâne, ainsi que par comparaison avec les vestiges jusqu'à présent examinés du recueil du Musée d'Histoire naturelle à Belgrade et du Musée du Srem à Sremska Mitrovica, il se révéla que cet exemplaire décrit appartient à l'espèce *Bison priscus* Bojanus. Les bisons sont bien acclimatés aux conditions climatiques plus froides et les restes fossiles sont la preuve d'un climat rude et froid du pléistocène supérieur et un excellent indicateur des conditions paléoécologiques qui dominèrent sur cet emplacement durant l'âge de glace. On suppose qu'il eut apparu il y a 700 000 ans en Asie méridionale et qu'il eut dépéri au cours de la période de 15 000 - 12 000 ans B.P.. En Europe, le

bison d'Europe *Bison bonasus* lui succéda et, en Amérique, le bison d'Amérique *Bison bison* plus connu comme buffalo.

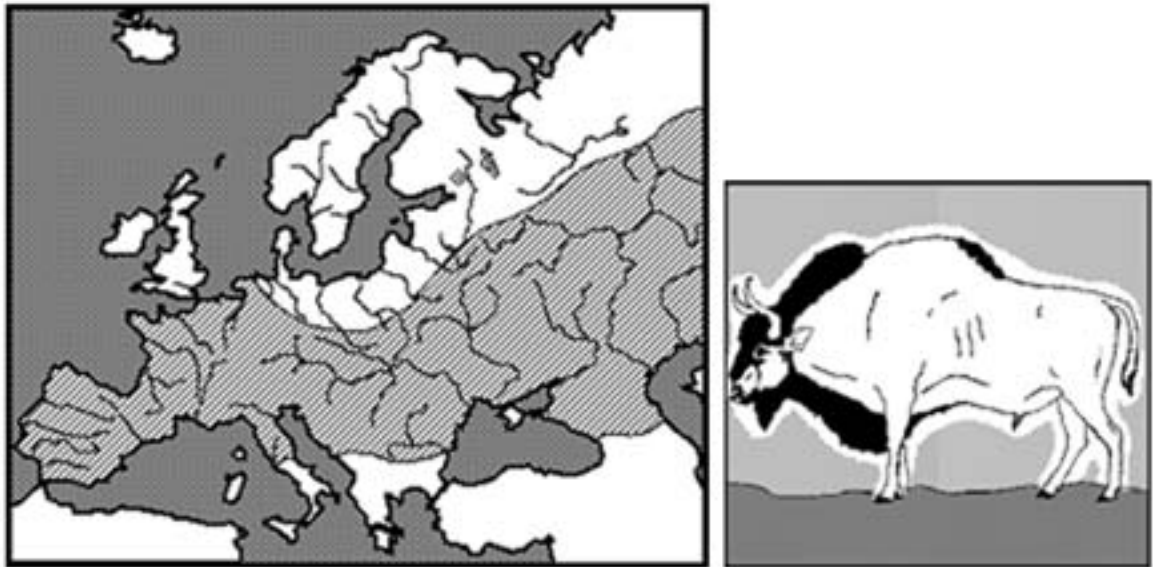
Il existe plusieurs suppositions importantes sur le fait pour quelle raison survint un grand dépérissement à la fin du pléistocène, desquelles aucune n'est encore admise communément, mais on peut conclure que les bisons, tout comme de nombreux mammifères pléistocènes dépérissent au début de l'holocène, non seulement avec la cessation du climat froid, mais aussi sous l'influence du facteur anthropique. La preuve qu'ils furent chassés et impitoyablement exterminés par les hommes préhistoriques est indiquée par un grand nombre de peintures et de dessins dans de nombreuses cavernes et les plus célèbres furent les peintures de bisons dans la grotte d'Altamira en Espagne. Il vécut en Europe, en Asie et en Amérique du Nord et on considère que le bison d'Europe est le plus grand mammifère sur le continent européen.

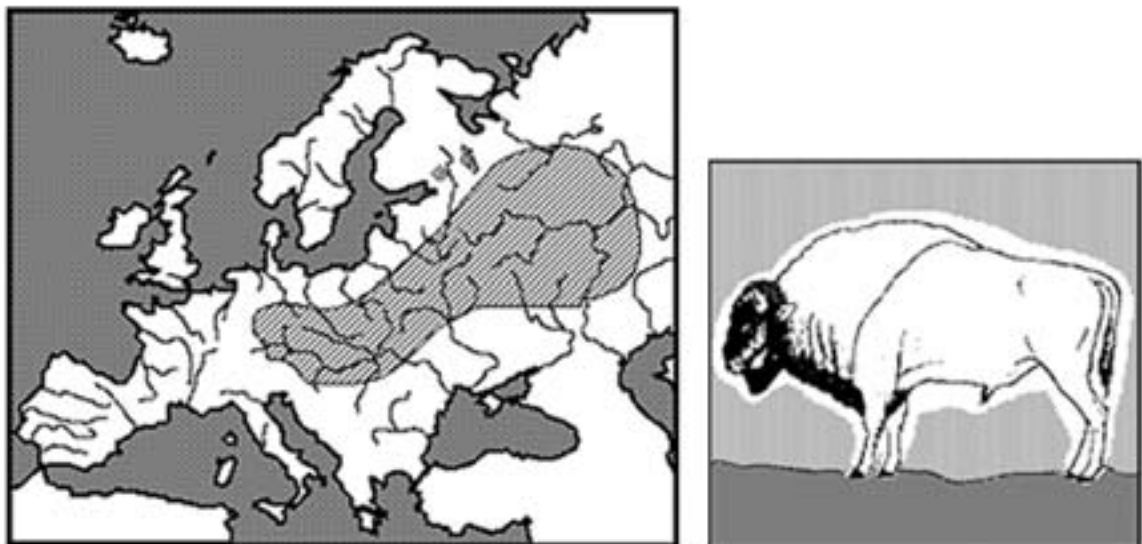
Сл.1 - Фотографија лобање бизона (*Bison priscus* Vojanis)
из палеонтолошке збирке Народног музеја у Чачку

Сл. 2 - Представа бизона из пећине Алтамира, Шпанија

Сл. 3 - Распрострањеност и реконструкција бизона (*Bison priscus*) током илеисиоцена

Сл.4 - Распрострањеност и реконструкција бизона (*Bison bonasus*)

Мр Катарина
ДМИТРОВИЋ

археолог

Народни музеј Чачак

Др Растко
ВАСИЋ

научни савешњик

Археолошки институт Београд

УДК: 903.22"638"(497.11)
069.51:902/904(497.11)

ГВОЗДЕНИ МАЧ ГЛАСИНАЧКОГ ТИПА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: У раду се обрађује случајни налаз гвоздене мача са територије Драгачева. Према наведеним карактеристикама припада гласиначком типу и несумњиво представља још један доказ о постојању гласиначке културе у ширу регију Чачка у старије гвоздено доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мач, гласиначки тип, старије гвоздено доба, гласиначка култура

Повремено се догађа да поједини ретки и јединствени археолошки предмети имају врло занимљив и необичан пут до музејских збирки. Такав је случај и са праисторијским гвозденим мачем који је током 2012. године набављен за археолошку колекцију Народне музеја у Чачку. Наиме, по мишљењу једног од чланова Комисије за уништавање одузетих предмета у Прекршајном суду у Чачку, из групе предмета одређених за елиминацију издвојен је један гвоздени мач који се по својим карактеристикама значајно разликовао од предмета који су уобичајено присутни у раду ове комисије. Након што су стручњаци Народне музеја у Чачку оценили да се ради о изузетном примерку мача из старијег гвозденог доба, предмет је предат Музеју на чување.

Поред чињенице да се овај предмет водио као налаз из драгачевског села Котража, у сваком случају постојала је потреба за што прецизнијим подацима о начину и месту његовог проналаска.¹ Током касне јесени исте године,

уз велику помоћ сарадника музеја из Гуче,² екипа Народне музеја у Чачку дошла је до нових информација о пореклу гвозденог мача. Према њиховим наводима, мач је пронађен пре неколико година приликом усецања земљаног пута уз једну падину, на локалитету Римски бунар у селу Горња Краварица, на планини Голубац, на тремећи овог и суседних села Миросаљци и Драгојевац (Т. I). За локалитет Римски бунар знало се још од првих рекогносцирања територије Драгачева³, када су примећени кружни обриси бунара и забележене приче о постојању поплочања старог пута. Ради се о већем планинском платоу издуженог облика доступном само са једне стране, док су остале стрмо одсечене од подножја. Непосредно испод пролази путни правац који везује поменуто села са Ариљем и Пожегом. Обиласком овог нала-

добијену од Прекршајног суда у Чачку. *Блајо Народне музеја*. Истраживања 2002-2012. (каталог изложбе, кат. бр. 25).

² Овом приликом се најсрданије захваљујем Јовиши Славковићу и Мирославу Радојичићу из Гуче и Владу Станковићу из Миросаљаца на свесрдној помоћи и указивању на тачно место налаза овог мача приликом обиласка локалитета Римски бунар у Горњој Краварици.

³ Д. Ранковић, М. Икодиновић, „Извештај систематских истраживања Драгачева“, *Зборник радова Народне музеја V*, Чачак, 1974, 178.

¹ Из неких разлога, мач је опредељен као налаз из драгачевског села Котража, иако нису постојали довољно чврсти докази, што је потврђено увидом у досадашњу документацију везану за овај предмет

зишта уверили смо се да су мештани околних села раскопали једну конструкцију налик бунару, цилиндричног облика и мањих димензија, зидану крупнијим тесаним каменом.⁴

Мач о коме је овде реч направљен је од гвожђа, дугог двосеклог сечива (дужине 39,5 цм), на трећини дужине ближе врху благо троугласто проширен, са по једним уским ребром троугаоног пресека подужно постављеним. Дуж обе стране ивице сечива, од врха до дршке, декорисан је двома паралелним линијама. Сечиво је усађено у дршку од гвожђа (дужине 13,8 цм) овалног пресека са заравњеним бочним странама. На средини дужине је симетрично проширена кратким заобљеним крилцима. На врху рукохвата завршава се купастим проширењем из чијег се центра издиже ужи, дугмасти додаток. Укупна дужина: 53,3 цм; највећа ширина сечива 3,9 цм (Т. II, III).

Мач из Драгачева припада гласиначком типу мачева са карактеристичном дршком, који улази у широки круг великих гвоздених двосеклих мачева с почетка старијег гвозденог доба, раширених у средњој и западној Европи, чији су типични представници мачеви са пирамидалном главом балчака из Халштата.⁵ Гласиначки тип је био распрострањен махом на самом Гласинцу (највећи број примерака познат је из некрополе у Илијаку,⁶ али и из суседства).⁷ У ближој околини, врло сличан комад, али већих димензија (дужине 72 цм), откривен је у гробу 6 из хумке 3 у Пилатовићима.⁸ Оштећени примерак оваквог мача, нађен у Делфима, означава, чини се, пре дар грчког

трговца као знак захвалности за успешан повратак са далеког пута у унутрашњост Балкана, него долазак неког гласиначког главара у Делфе да консултује Пителију да ли ће његова пљачка суседових говеда бити успешна или не.⁹ У раној фази, грубо датованој у VII век пре нове ере, ови мачеви су били дугачки до 70 цм, док се касније дужина смањује и износи, као код нашег примерка, нешто преко 50 цм. Гласиначки тип мача замењује двосекли мач мање дужине са упрошћенијим балчаком чија се појава ставља негде у прву половину VI века,¹⁰ али се гласиначки мачеви задржавају спорадично у употреби и касније.¹¹ На основу тога мач из Драгачева требало би највероватније датовати на крај VII или на почетак VI век пре нове ере.

Гласиначки елементи нису били познати у околини Чачка све до недавно када су ископавања некрополе у Мојсињу (1997-2000. године) открила више типичних гласиначких фибула, датованих од почетка VI до друге половине VI века пре нове ере.¹² Оне су могле да стигну директно са Гласинца, нарочито двопетљаста лучна фибула са четвртастом ногом и два отвора на нози, која доминира на Гласинцу а веома је ретка на налазиштима гласиначке културе у ужичком крају. Налази из гвозденог доба на територији Драгачева за сада су још увек прилично ретки и скромни у односу на број, врсте локалитета и богатство налаза из долине Западне Мораве у околини Чачка, као и у односу на претходно раздобље, односно бронзано доба. У мањој мери, слику развоја гвозденог доба на територији Драгачева употпуњује неколико случајних налаза из растурених гробова под хумкама из Гротнице у Гучи, као и наводи о још пар предмета од гвожђа у делима старијих истраживача.¹³ У том смислу, наш мач

⁴ Бунар је ископан иницијативом мештана током 2009. године. У ископу се нису уочавале промене које би указивале на постојање културног слоја. Само налазиште је ограђено, а у ближој околини су постављени одговарајући путокази.

⁵ Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasinac II, željezno doba*, Sarajevo, 1957, 38.

⁶ Ibid., Т. 13,9 (тумул III, 1), 17,1,4 (тумул III, 9), 20,8 (тумул II, 1).

⁷ Ibid., Т. 23,7 (Brežje, тумул I, 1), Đorđe Stratimirović, „Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891“, *WMBH I*, 1893, Fig. 25 (локалитет није наведен); Franjo Fiala, „Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südostbosnien“ (anschliessend an der Glasinac), *WMBH VI*, 1899, Fig. 67 (Штрпци код Прибоја).

⁸ Mihailo Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i гвозденог доба Западне Србије*, Titovo Užice – Beograd, 1985, 84.

⁹ Klaus Kilian, „Bosnisch-Herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XIII*, Sarajevo, 1976, 166 Т. I, 9.

¹⁰ Alojz Benac, Borivoj Čović, op. cit. 46, Т. 23, 6 (Русановићи, тумул ХСIV,1).

¹¹ Cf. Фрагментовани мач гласиначког типа из Крижеваца, Тумул I,1 датован у 5. век пре нове ере; ibid., Т. 42, 1.

¹² Растко Васић, „Фибуле из Мојсиња“, *Зборник радова Народној музеја XXVIII*, Чачак, 1998, 16-18.

¹³ Растко Васић, Катарина Дмитровић, „Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи“, *ЗРHM XXXVIII*, 11-22.

још више добија на значају. Познати мачеви овог типа углавном представљају гробни прилог. Иако наш примерак представља случајни налаз без ближих података о свим околностима, свакако да постоји потреба провере до сада прикупљених навода, посебно када имамо у виду изглед и досадашње информације о локалитету Римски бунар у Горњој Крварици.

Посебан моменат свакако представља близина јединствене некрополе у Пилатовићима, где је откривен веома сличан, највероватније нешто старији примерак.

Мач из Драгачева представља још један доказ о продирању гласиначке културне групе у Западну Србију.

Katarina DMITROVIĆ, M.A. / Rastko VASIĆ, PhD

Iron Sword of Glasinac Type from the Collection of the National Museum in Cacak

During 2012, for the archeological collection of the National Museum in Cacak, one iron sword, accidental finding, was acquired most probably from the site Roman well in Dragacevo village Gornja Kravarica (T. I). The sword is made of iron, of long double-edged blade (length 39, 5 cm), on the third of its length closer to the top/ peak mildly broaden in a shape of a triangle, with one narrow rib of triangle cross section placed along. Along both sides of blade edges up to the handle top, it is decorated with two parallel lines. The blade is placed inside the iron handle (length 13, 8 cm); of oval cross section with flatten lateral sides. In the middle of its length it is symmetrically widened with short rounded wings. On the top of the handle there is a conical widening from whose centre a narrower, button like extension erects. Total length: 53, 3 cm; the biggest blade width 3, 9 cm (T.II, III).

The sword from Dragacevo belongs to Glasinac type of swords with characteristic handle, which is in the wide range of big iron double edged swords from the beginning of older phase of the Iron Age, spread throughout central and west Europe, whose typical representatives are swords with pyramidal hilt head from Hallstatt. Glasinac type was mostly spread on Glasinac itself, while there is one example of bigger dimensions from mound 3 in Pilatovici in the close neighborhood.

In the early phase dated roughly to VII century B.C., these swords were 70 cm long, while later their length became shorter as in our sword which is a little bit over 50 cm. Glasinac type of sword replaces double-edged sword of shorter length with simpler hilt whose appearance date back to the first half of VI century, but Glasinac swords remained in use from time to time even later. On the basis of this, the sword from Dragacevo should most probably be dated to the end of VII or at the beginning of VI century B.C.

Glasinac elements were not known in the vicinity of Cacak until recently, when in Mojsinje necropolis several typical Glasinac fibulas were found, dated from the beginning of VI to the second half of VI century B.C. The sword from Dragacevo is one more proof of penetrating of Glasinac culture group into west Serbia.

Findings from the Iron Age on the territory of Dragacevo are still rather rare and modest in comparison with number, types of sites and wealth of findings from the Bronze Age. To a certain extent, the picture of development of Iron Age on the territory of Dragacevo is completed with a few accidental findings from disarranged tombs under mounds from Grotnica in Guca, as well as quotes about a couple of objects made of iron in the works of earlier researchers. In that sense, our sword is becoming more significant.

Katarina DMITROVIĆ, Mr / Rastko VASIĆ, Dr

L'épée en fer de type Glasinac du recueil du Musée national à Cacak

Durant l'année 2012, pour le recueil archéologique du Musée national à Cacak, une épée en fer, trouvaille occasionnelle, fut acquise selon toute probabilité de la localité Rimski bunar (Puits romain) du village du Dragacevo de Gornja Kravarica (T.I.). L'épée est en fer, à longue lame à double tranchant (de longueur 39,5 cm), au tiers de la longueur la plus proche de la pointe légèrement élargie en forme triangulaire, avec une nervure étroite de coupe triangulaire implantée longitudinalement. Le long des deux côtés du bord de la pointe de la lame jusqu'à la poignée, elle est décorée par deux lignes parallèles. La lame est implantée dans la poignée en fer (13,8 cm de longueur), de coupe ovale avec des côtés latéraux aplatis. Au milieu de la longueur, elle est symétriquement élargie par des ailes arrondies courtes. Au sommet du manche, elle se termine par un élargissement conique du centre duquel s'élève un supplément en forme de bouton, plus étroit. La longueur totale: 53,3 cm; la plus longue largeur de la lame: 3,9 cm (T.II, III).

L'épée du Dragacevo appartient aux épées de type Glasinac avec une poignée caractéristique qui rentre dans le vaste cercle des grandes épées en fer à double tranchant du début de l'Âge du fer plus avancé répandues en Europe centrale et occidentale, dont les représentants typiques sont les épées aux poignées à tête pyramidale de Hallstatt. Le type Glasinac fut répandu en général sur le Glasinac même, tandis que des proches alentours nous avons un exemplaire, aux dimensions quelque peu plus grandes du tertre 3 à Pilatovici. Au stade précoce, datant à peu près au VIIème siècle avant J.-C., ces épées furent d'une longueur de jusqu'à 70

cm, tandis que plus tard la longueur diminuera et s'élèvera, tout comme chez notre exemplaire, à un petit peu au-dessus de 50 cm. Le type d'épée Glasinac remplace l'épée à double tranchant de plus courte longueur avec une poignée plus simplifiée dont l'apparition est datée quelque part à la première partie du VIème siècle, mais les épées de Glasinac restent sporadiquement en usage même plus tard. D'après cela, l'épée du Dragacevo doit être, selon toute probabilité, daté à la fin du VIIème ou au début du VIème siècle avant J.-C..

Les éléments de Glasinac ne furent pas connus dans les environs de Cacak jusqu'à ces derniers temps, jusqu'aux recherches sur la nécropole à Mojsinje, où plusieurs fibules typiques de Glasinac furent découvertes, datées du début du VIème à la seconde moitié du VIème siècle avant J.-C. L'épée du Dragacevo est encore un des témoignages de la pénétration du groupe culturel de Glasinac dans la Serbie occidentale.

Les trouvailles de l'Âge du fer sur le territoire du Dragacevo sont pour l'instant encore relativement rares et modestes par rapport au nombre, au genre de la localité et à la richesse de la trouvaille des environs de la ville de Cacak, tout comme par rapport à la période précédente, l'Âge du bronze. En moindre mesure, l'image de l'évolution de l'Âge du fer sur le territoire du Dragacevo est complétée par quelques trouvailles occasionnelles des tombes dispersées sous les tertres de Grotnica à Guca, tout comme les citations concernant quelques paires d'objets en fer dans les travaux des plus anciens chercheurs. À cet égard, notre épée gagne encore plus en importance.

Карта са положајем локалитета

Т. II

Гвоздени мач из Горње Крварице

Детаљ рукохвайи

Маријана
ЈОВЕЛИЋ

историичар
Војни музеј у Београду

УДК: 355.14:391(497.11)"1804/1941"

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗНАЧАЈА ПОЛИТИЧКОГ ФАКТОРА У РАЗВОЈУ ВОЈНЕ УНИФОРМЕ У СРБИЈИ ОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: *Спољнополитички и унутрашњеполитички фактори умножени су утицали на развијак војне униформе у Србији кроз целу историју њеног постојања. Велике рекреативне на политичкој сцени најчешће су утицале на дешавања на пољу једнообразној војној одела. Униформа је најчешће требало да направи учвршћивање политичких веза са одређеном државом и народом, усвајање земље на виши политички рани, као и асимилације владара да доласком на престо постојеће облике одевања замене формама које су представљале типичну одлику одређене династије. Често је и рачуно збивање допринело увођењу промена у униформи, али и често лична амбиција и жеља владара да официрски кор веже ближе себи усвајањем нарочитој војној одела.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Спољна политика, унутрашња политика, униформа, промени, промена, развијак, утицаји*

Војна униформа српске војске за време Првог српског устанка позната је, између осталог, и захваљујући извештајима аустријских и француских повереника. После победа 1806. године дошло је, у извесном погледу, до стабилизације политичке ситуације у земљи, па су се стекли услови за формирање чвршће организоване и дисциплиноване војске која је пратила узор савремених српских војски. Ту се највише мисли на аустријске и руске узор. Руски официр Илија Беј Новокрешчени организовао је пешадијски батаљон регулаци међу којима су официри, тобције, добосари и сигналисти носили руску униформу. Пешаци регулаци су имали униформу која је следила народни крој, а на глави су носили црне клобуке са тробојном ружицом. Силуета регулаци пратила је и обрасце одела Наполеонове војске.¹

Европеизација војне униформе у Србији почела је да узима маха још од прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Он је униформу

базирао нарочито на руској традицији, па су, за разлику од зелене боје мундира пешадије, војници Књајеско-гвардијског коњичког ескадрона имали униформу од плаве чохе.² Униформа пољских и статских официра регулисана је *Указом* из 1837. који је донет после Сретењске скупштине 1835. године, када је Србија добила нову војну организацију. Наиме, све нахијске и кнежинске старешине постављене су за официре. То значи да се број официра знатно повећао, али је њихова униформа била другачија од униформе официра регуларне војске. Дакле, политички фактор је опет одиграо битну улогу.³ Ипак, кнез, његова породица и сарадници носили су скупочена источњачка одела која су производиле терзије, абације, ћурчије, све до тридесетих година 19. века.⁴ Спољнополитичка оријентација кнеза Михаила Обреновића према Русији огледала се у појавном облику та-

¹ Павле Васић, *Српска ношња за време Првог устанка*, Историјски гласник, бр. 1-2, Београд, 1954, 166.

² Душан Бабац, Чедомир Васић, *Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009, 105.

³ Павле Васић, *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд, 1980, 26.

⁴ Десанка Николић, *Шта нам јржујају писани извори о производњи униформе у Србији 30-ињх година 19. века*, Весник Војног музеја, бр. 18, Београд, 1972, 135.

дашњег војног одела које је следило руске узор. Промене у униформи настале су угледањем на најелитније јединице руске царске телесне гарде. Такође, парадни мундир код генерала био је украшен на крагни и зарукављу стилизованим храстовим лишћем по руском узору.⁵ Униформа коњаника је по општој форми била блиска руској униформи тога доба, али је у извесним детаљима (нпр. у украшавању мундира испускама око крагне) следила узор виртембершке војске.⁶

За време владавине уставобранитеља, донето је ново *Устџројеније ѓарнизониџ војинсџива* којим се Србија приближила широј палети европских одевних стандарда у складу са политиком нових власти да се нађе шири ослонац на међународној политичкој сцени. Наиме, руски утицај је и даље био присутан, оличен у шлемовима са шиљцима. То се десило у доба размах романтизма, тако да је шлем, тзв. *rikshaube*, заузимао значајно место у оделу свих европских војски изузев француске, белгијске и холандске. Порекло овог интересантног оглаваља можемо потражити у романтичарском одушевљењу пруског краља Фридриха IV за ритерство и средњи век.⁷

Са другим доласком кнеза Милоша и Михаила Обреновића на власт, донето је ново *Устџројеније ѓарнизониџ војинсџива* 1861. године, када је уведен нови мундир на два реда дугмади. Иако је тадашњи министар војске био Француз Иполит Монден, он није имао удела у променама изгледа униформи. Аустрија је овакву врсту мундира установила већ 1849. године, а Русија тек после Кримског рата. Основна боја мундира била је зелена.⁸

Иако је зелена боја имала дугу традицију (први пут уведена 1808. и 1826. године по угледа на Русе), овим колоритом, који је нарочито

био раскошан код гардијске униформе, наглашавало се првенство династије Обреновић у односу на ривалску, претходну династију Карађорђевић. Као што је речено, лична жеља владара за престижним изгледом наглашена је у гардијској униформи која је била хусарског кроја, у складу са гардијским коњичким јединицама при европским дворovima и подсећала је на мађарску хусарску униформу. Та гардијска униформа је добрим делом пратила свечану кнежевску одежу сличну мађарским властелинским оделима која је представљала аутентичан српски национални и владарски костим. Она је давала нарочит печат кнезу приликом јавних наступа.⁹

Поновни долазак кнеза Михаила у Србију значио је и све већи ослонац на Народну војску која је била носилац будућег рата са Турцима. Такође, приближавање Народној војсци значило је приближавање владара народним и потенцијалним војничким масама.¹⁰ Године 1864. донет је *Пројис за одело Народне војске* којим је истакнута тадашња друштвено-културна клима у склопу евоцирања и гајења спомена на народну прошлост. То је владајућа династија прихватила као званичну политику.¹¹

Знатног удела у промени униформе и доношењу новог *Пројиса за одело војске* 1870. године имао је Миливоје Петровић Блазнавац, који је после 1848. године испојио значајну активност у организацији српске војске. Ново војно одело пратило је увођење бездимног барута, вишеметних пушака и модерног наоружања, те је постало знатно једноставније и практичније од војног одела базираног на парадном сјају колористичких и блештавих униформи.¹²

Наиме, у другој фази француско-пруског рата, француска пешадија је одбацила гломазне капе, тзв. чакове са перјаницом и црвене еполете, задржавши униформу у којој је 1914.

⁵ Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 66-67.

⁶ Павле Васић, *Прилоџ ироучавању униформе српске војске у 19. веку (1826-1858)*, Весник Војног музеја, бр. 4, Београд, 1957, 235.

⁷ *Истиџ*, 246-247.

⁸ Павле Васић, *Униформа српске војске за владавине Обреновића 1858-1882*, Весник Војног музеја, бр. 5/1, Београд, 1958, 125.

⁹ Душан Бабац, *Чедомир Васић, Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009, 109.

¹⁰ Душан Бабац, *Чедомир Васић, н.г.*, 22.

¹¹ Десанка Николић, *Како се облачила Народна војска у Србији у 19. веку*, Весник Војног музеја, бр. 17, Београд, 1971, 170.

¹² Павле Васић, *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд, 1980, 52.

године ушла у Први светски рат.¹³ Динамичан политички живот одразио се на одевање војске које је карактерисао сплет различитих страних утицаја. Аустријски узор био је очигледан у појави плаве шајкашке капе која је прославила српског војника у српско-турским ратовима, а француски утицај је био неизоставан приликом увођења капе француског кроја, тзв. кепија у српску војску. Њеним искључењем из употребе умногоме је ишчезнуо период декоративности и живописности српске униформе у 19. веку.¹⁴

Блуза предвиђена *Пройисом* из 1870. године била је аустријског порекла и носили су је припадници експедиционог корпуса у Мексику. Она је била веома савремена и начинила је изглед војника модерним, не претрпевши знатније измене све до 1941. године.¹⁵ Углед који је кнез Милан након Берлинског конгреса остварио на домаћем и међународном плану, изазвао је и потребу за репрезентативнијим изгледом гардијских официра. *Указом* од 14/26. јуна 1880. године измењен је претходни пропис. Од 1878. године кнез Милан се често појављивао у гардијској униформи. То показује велик број фотографија и портрета на којима је истицао гардијску униформу као симбол ослобођене и независне Србије.¹⁶

Успостављањем Краљевине Србије српски владар је желео да избрише свако сећање на претходну униформу из ослободилачких ратова, па је донет *Пройис о новом војном оделу*. Прилежан рад краља Милана Обреновића на војној униформи није био само плод искрене заинтересованости владара за све што је било у вези са војском. Политички фактор се и овде значајно умешао. Пруски одевни обрасци су красили изглед нове униформе, а Пруска је била идеални узор и привлачан модел уједини-

тељским тежњама младе српске државе. Поред тога, приличан број наших питомца образовао се у Прусској. На крају, можда је и мрка боја (која се сматрала аустријском, будући да су је носили граничари и аустријска артиљерија) дотадашње униформе намерно замењена плавом која се сматрала народном.¹⁷

Реформом војске 1883. године предвиђена је њена нова формација, тј. укинут је дуализам на релацији стајаћа војска – Народна војска и створен је стални кадар првог, другог и трећег позива. Француски утицаји огледали су се у парадној капи гарде, шубари која се поприлично разликовала од дотадашњег калпака и подсећала на калпак француских ловаца и хусара са готово конусним обликом, прихваћеним и у румунској гарди. Краљеви ордонанс-официри који су били постављени из гарде, носили су беле шубаре.¹⁸ Утицај Пруске био је очигледан у парадном мундиру официра који је имао на крагни и нашивкама зарукавља златне, односно сребрне, тзв. гардијске ширите, тј. „ступчиће“, који су у Прусској, Русији и неким немачким државама означавали гардијске пукове.¹⁹ Генералске еполетушке у виду плетеница такође су представљале пруски узор. Знаци чинова били су обележени звездицама. Пуковник и капетан II класе имали су по три звездице, потпуковник и поручник по две, мајор и потпоручник по једну, а капетан прве класе по четири. Генерали нису имали звездице. Оне су биле златне и сребрне, четворокраке, пруског типа, супротне боји еполетушки.²⁰

После Тимочке буне и Српско-бугарског рата дошло је до истискивања ове декоративне униформе. Разлог томе је можда непопуларност војног одела које је било више симбол режима и краљевске власти, неголи везаности за народ. Постоји и могућност да је ова униформа својом маркантном појавом можда произвела неоправдани вишак самозадовољства

¹³ Павле Васић, *Униформа српске војске за владавине Обреновића 1858-1882*, Весник Војног музеја, бр. 5/1, Београд, 1958, 131.

¹⁴ Десанка Николић, *Капе француског кроја у српској војсци 19. века*, Весник Војног музеја, бр. 8-9, Београд, 1963, 213.

¹⁵ Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 81.

¹⁶ Душан Бабац, Чедомир Васић, *Гарда у Србији 1829-1945*, Београд, 2009, 116.

¹⁷ Павле Васић, *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд, 1980, 61.

¹⁸ Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 89.

¹⁹ Група аутора, *н.г.*, 86.

²⁰ *Исто*, 86.

и потцењивања противника, те је после 1886. године била замењена практичнијим формама. Убрзо после увођења нове униформе *Указом* од 1882. године, избила је Тимочка буна у којој су се батаљони Народне војске борили против стајаће војске. То је утицало да униформа постане мрска народу, нарочито због тога што је по свом кроју подсећала на немачку униформу која је давала подршку српском народу неомиљеној Аустрији.²¹

Униформа је показивала извесно двојство утицаја, будући да су од 1886. године на одевној сцени једновремено егзистирале и капа француског кроја и шапка која је представљала руски узор.²² Снабдевање војске униформом било је веома важна државна брига. У том циљу је основана Официрска задруга 1899. године. Руски утицај је био неоспоран и у овом економском сегменту војске. Наиме, осим западног, шведског модела, постојао је и много пресуднији источни образац. Статут официрских економских удружења у Русији представљао је основу за правила Официрске задруге.

Ипак су постојале и извесне разлике. Оснивање Официрске задруге догодило се у условима прилежне делатности команданта Активне војске, бившег краља Милана Обреновића. Он је употребио свој утицај да велики део државних средстава буде усмераван у војне сврхе. Дакле, политички фактор утицао је и на економску основу и снабдевање српске војске униформом. Друга олакшавајућа околност која је допринела стварању чврстих предуслова за настанак Официрске задруге произашла је из развоја индустрије текстила. Реч је била о фабрици чохе подигнутој на Карабурми немачким капиталом, која је од оснивања почела да послује са војском.²³

Утицај политичког фактора био је неоспоран 1896. године када је уведена нова униформа по узору на руске моделе, што је вероватно

била последица приближавања краља Александра Обреновића Русији и интензивирања чврстих словенских веза између два народа.²⁴ *Указ* из 1908. године више је био последица настојања да се униформа начини практичнијом и саображенијом захтевима модерног ратовања, неголи мешања политичког фактора. У сваком случају, у сивомаслиној униформи која је тада уведена за целу војску осим гарде, српска војска је ушла у ратне окршаје 1912-1918. године. На Солунском фронту масовно су ношене униформе савезника које су комбиноване са српским војним инсигнијама, што је значило својеврсно помирење националног поноса и рационалног размишљања у датом политичком реалитету.²⁵

У време стварања Краљевине СХС, војна униформа је следила континуитет славом овечане српске војске. Добри политички односи са Француском условили су извесне новине које су се огледале у тростепеној градацији генералског чина бригадног, дивизијског и армијског генерала. Они су, наиме, на зарукављима носили једну, две или три шестокраке звездице.²⁶ Политички фактор је утицао и на увођење посебне униформе за дивизијског генерала краљеве гарде Петра Живковића. Она је на зарукављима и на крагни имала богато украшене златне ширите, док је калпак био од белог крзна.²⁷

После марсељског атентата, преко кнеза Павла Карађорђевића јачао је енглески утицај, па су били уведени нови типови униформе. Године 1937. донета је *Уредба о униформама ваздухопловства* којом су установљене униформе налик на униформу Краљевског ваздухопловства Велике Британије из 1936. године.²⁸ Године 1939. донета је *Уредба о униформама коинене војске* која је изазвала прави шок у јавности, јер је елиминисала традиционалну тврду официр-

²¹ Павле Васић, *Униформе српске војске 1801-1918*, Београд, 1980, 68.

²² Група аутора, *Службено одеело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 93.

²³ Милић Милићевић, *Официрска задруга Краљевине Србије*, Војноисторијски гласник, бр. 1-2, Београд, 2003, 11-112.

²⁴ Душан Бабац, Чедомир Васић, *Гарда у Србији, Београд*, 2009, 131.

²⁵ Душан Бабац, Чедомир Васић, *н.д.*, 143.

²⁶ Група аутора, *Службено одеело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 106.

²⁷ Група аутора, *н.д.*, 198.

²⁸ *Истио*, 114.

ску шајкачу и овалну емајлирану кокарду која је око сто година непрекидно доминирала одевном сценом.²⁹

ЗАКЉУЧАК

Можемо закључити да је развој униформе био неодвојив од политичких догађаја и процеса. Унутрашњеполитички и спољнополитички фактор утицао је на промену појавног облика униформе од Првог српског устанка до Другог светског рата. Приметно је да је Русија, као важан спољнополитички чинилац, највише утицала на изглед једнообразног војног одела. Ипак, у мноштву страних утицаја на униформу, она је задржала трагове српске националне особености и идентитета, што се види на ознакама и инсигнијама као неизоставном делу сваког војног одела.

Списак литературе:

- Бабац Д., Васић Ч., *Гарда у Србији*, Београд, 2009.
- Васић П., *Униформе српске војске 1801-1918*, Београд, 1980.
- Васић П., *Српска ношња за време Првог устанка*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1954.
- Васић П., *Прилози проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826-1858)*, Весник Војног музеја, бр. 4, Београд, 1957.
- Васић П., *Униформа српске војске за владавине Обреновића 1858-1882*, Весник Војног музеја, бр. 5/1, Београд, 1958.
- Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001.
- Милићевић М., *Официрска заграда Краљевине Србије*, Војноисторијски гласник, бр. 1-2, Београд, 2003.
- Николић Д., *Шта нам јружају писани извори о производњи униформе у Србији 30-тих година 19. века*, Весник Војног музеја, бр. 18, Београд, 1972.
- Николић Д., *Како се облачила Народна војска у Србији у 19. веку*, Весник Војног музеја, бр. 17, Београд, 1971.
- Николић Д., *Каје француској кроја у српској војсци 19. века*, Весник Војног музеја, бр. 8-9, Београд, 1963.

²⁹ *Истио*, 118.

Marijana JOVELIĆ

Contribution to Study of Significance of Political Factor in Development of Military Uniform in Serbia from the First Serbian Uprising to Second World War

After victories in 1806, in some sense, there was stabilization of political situation in the country, and consequently the conditions for forming better organized and more disciplined army which followed the role models of modern European armies were made. European model in military uniforms in Serbia started since the first rule of Duke Milos Obrenovic. He based the uniform on Russian tradition and instead of green color of tunics of infantry, soldiers of Duke-guardian cavalry troop had uniforms made of blue cloth. Foreign policy orientation of Duke Mihailo Obrenovic towards Russia was obvious in the appearance and design of military suit of the time which followed Russian models. Changes in uniforms came by looking up to the most elite units of Russian Czar Body guards. During the reign of defendants of constitution a new Order of Military Garrison came into power by which Serbia came closer to wider range of European dressing standards in harmony with policy of new authorities to find greater support on the international political scene. In 1864, a Regulation for uniform of the National army was brought which had the aim to point out socio-cultural climate of the time in the context of evoking and cherishing memory on the national history. By establishing the Kingdom of Serbia, Serbian ruler wanted to erase every memory

on previous uniform from liberation wars, so a new Regulation about uniforms was brought. Industrious work of King Milan Obrenovic on military uniforms was not only because he was interested, as a ruler, in everything which was in connection with the army. Political factor was significantly involved. Prussian clothing patterns decorated new uniforms and Prussia was an ideal and attractive role model for young Serbia and its unification aspirations. Soon after introducing new uniforms by Decree in 1882, a Timok rebellion broke out where battalions of National army fought against standing army. That influenced the hatred among people against the uniforms, especially because it resembled German uniforms as they supported not favorable Austria. Political factor was unquestionable in 1896 when a new uniform was introduced following models of Russian ones which was probably the consequence of approaching King Aleksandar Obrenovic towards Russia and emphasizing the existence of strong Slavonic bonds between the two peoples. In the time of creating Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, military uniform followed the continuity of glorious Serbian army. After the assassination in Marseille, over Duke Pavle Karadjordjevic English influence became stronger and new types of uniforms were introduced.

Marijana JOVELIĆ

Complément à l'étude de l'importance du facteur politique dans l'évolution de 'uniforme militaire en Serbie de la Première Révolte serbe à la Seconde Guerre mondiale

Après la victoire de l'année 1806 advint, à certains égards, la stabilisation de la situation politique dans le pays et, donc, se remplirent les conditions pour la formation d'une armée organisée et disciplinée plus forte qui suivit les modèles des armées européennes actuelles. L'euro-péanisation de l'uniforme militaire en Serbie commença à devenir plus intense déjà à partir du règne du prince Milos Obrenovic. Il basa particulièrement l'uniforme sur la tradition russe et, à la différence de la couleur verte de la tunique de l'infanterie, les soldats de l'escadron équestre princier de garde possédèrent une uniforme en serge bleue. L'orientation de la politique extérieure du prince Mihailo Obrenovic envers la Russie fut évidente dans la forme émergente de la tenue militaire de ce temps qui suivit les modèles russes. Les changements dans l'uniforme apparurent à l'exemple des unités les plus élitiques de la garde du corps impériale russe. Pendant le règne des défenseurs de la constitution, un nouvel Ordre de l'armée du garnison par lequel la Serbie se rapprocha de la vaste palette des normes vestimentaires européennes en harmonie avec la politique des nouvelles puissances afin de trouver un soutien plus vaste sur la scène politique internationale. En 1864 fut adopté aussi le Règlement pour la tenue de l'Armée nationale par lequel fut mis en évidence le climat

socio-culturel de cette époque dans le contexte de l'évocation et de la culture de la mémoire du passé national. Par l'établissement du Royaume de la Serbie, le souverain serbe voulut

effacer toute souvenance de l'uniforme précédente des guerres de libération, aussi on apporta le Règlement sur la nouvelle tenue militaire. Le travail assidu du roi Milan Obrenovic sur l'uniforme militaire ne fut pas seulement le fruit de l'intérêt sincère du souverain pour tout ce qui fut en rapport avec l'armée. Le facteur politique fut ici aussi considérablement impliqué. Les patrons vestimentaires prussiens ornèrent l'apparence de la nouvelle uniforme et la Prusse fut le modèle idéal et attrayant à la jeune Serbie dans ces aspirations unificatrices. Sous peu, après l'introduction de la nouvelle uniforme par le Décret de l'année 1882, la Rébellion de Timok éclata, dans laquelle les bataillons de l'Armée nationale luttèrent contre l'armée permanente. Cela influa à ce que l'uniforme devienne détestable au peuple, particulièrement à cause du fait que, par la coupe, elle faisait penser à l'uniforme allemande, qui donna son soutien au peuple serbe à l'Autriche impopulaire. L'influence du facteur politique fut incontesté en 1896 lorsque la nouvelle uniforme fut introduite d'après l'exemple des modèles russes, ce qui fut probablement la cause du rapprochement du roi Alexandre Obrenovic à la Russie et jetant l'accent sur l'existence de relations slaves fermes entre les deux peuples. Durant l'époque de la création du Royaume SHS (des Serbes, des

Croates et des Slovènes), l'uniforme militaire a suivi la continuité de l'armée serbe couverte de gloire. Après l'attentat de Marseille, par le prince Pavle Karadjordjevic, l'influence anglaise se renforça et furent introduits de nouveaux types d'uniforme.

Сл. 1 - Зимска униформа реџулаша српске војске М.1809 (власништво Војног музеја)

Сл. 2 - Униформа генерала Ђуре Хорвајтовића (власништво Војног музеја)

Сл. 3 - Униформа официра М.1939 (власништво Војног музеја)

М. А. Богдан
ТРИФУНОВИЋ

историчар
Градска библиотека
„Владислав Пејковић Дис“ Чачак
Факултет „Артис Либералес“
Универзитет у Варшави

УДК: 821.163.41.09-1 Петковић-Дис В.
316.75(497.11)“1912/1918”

ДИСОВА КЊИГА „МИ ЧЕКАМО ЦАРА” У КОНТЕКСТУ МЕСТА ПАМЋЕЊА СТАРЕ СРБИЈЕ

АПСТРАКТ: *Тема овог рада бави се идентификацијом најирисуйнијих дискурса у српској родољубивој поезији у време балканских ратова са савановишћом колективној памћења и месно сећања важних за израдању националној идентитетима, а која се односе на територију Сјара Србије под османском влашћу до 1912. године: Косово и Метохија са Македонијом. Као представник српске поезије узет је Владислав Пејковић Дис (1880-1917), који за животоа није припадао најпопуларнијим српским песницима и његова збирка „Ми чекамо цара” (Београд, 1913) која је представљала заокрет у догађањем Дисовом песничком. Управо из разлога изненађујуће насипанка ове књиге, како је догађања критика то оценила, сматрамо да је вредно испитати утицај колективној дискурса сећања на песнике и песничком уопште, што би се у случају поменути књиге нарочито могао применити, јер она практично представља прво оледање песника у родољубивом поезијском изразу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Владислав Пејковић Дис, месно памћења, поезија, Сјара Србија, колективно сећање, култура памћења*

Увод

Места памћења којима се овде бавимо теоретски почивају на појму *lieu de mémoire* који је увео француски историчар Пјер Нора (Pierre Nora) 80-их година XX века.¹ Концепт који је увео Нора у овом раду се проширује на тај начин што се места памћења односе не само на топографски, меморијални или идеолошки колективни контекст сећања једног друштва,² већ и на фигуре сећања³ и културно пространство једне нације као становиште с кога се посма-

трају сва обележја националне идентификације која су као догма утиснута у колективно памћење нације.⁴ Један од услова дефинисања простирања неке националне културе јесте и јасно разумевање њених граница. Критеријум за јасно разграничавање могао би бити канон важних текстова којима почиње процес националног самоспознавања или, као у нашем случају везаном за Стару Србију⁵, важна географска или духовна средишта једне културе. Ови процеси су повезани са преломним периодима у националној култури и означени као историјски догађаји који мобилишу ум читаве

31

¹ *Les Lieux de mémoire*, Gallimard (Bibliothèque illustrée des histoires), Paris, 3 tomes : t. 1 La République (1 vol., 1984), t. 2 La Nation (3 vol., 1986), t. 3 Les France (3 vol., 1992); Pierre Nora & Lawrence D. Krizman (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, New York, 1996.

² *Interpretations: European Research Project for Poetics and Hermeneutics*, Volume No. 2 (Memory and Art) (ed. Kata Kulavkova), Skopje, 2008, 46-47.

³ *Ibid.*, 48.

⁴ Иоланта Суецка, „Пространство: Българското национално пространство“, у: *Концепции на българската култура*, Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2010, 239.

⁵ Под Старом Србијом у раду се подразумева територија данашњег Косова и Метохије и део Републике Македоније, односно територија коју је највећим делом чинио административни простор Косовског вилаета у Османском Царству до 1912. године (прим. аут.).

нације.⁶ У контексту балканских држава почетком XX века преломни периоди означени су нерешеним Источним питањем и судбином „Европске Турске“, тј. оних османских провинција на Балкану које су представљале предмет жеља Бугарске, Грчке и Србије.

Избор поезије као предмета анализе која за циљ има идентификацију српског колективног дискурса сећања за период од 1912. до 1918. године заснован је на херметичком карактеру песничтва када су национална идеја и патриотизам у питању. Истраживачи су показали да су велике промене на Балкану од избијања Источне кризе 1875. године оставиле драматичан психолошки ефекат на Србе и њихове идеале до 1876. године који су, како се испоставило, били засновани на националној мегаломанији и самопрецењивању. У књижевности су се ови процеси одразили кроз опадање романтизма и успон реализма.⁷ Ова промена од националних ка друштвеним темама била је релативно брза и значајна у прозном стваралаштву, док је поезија прилично спорим темпом пратила нове трендове. Утицај најзначајнијих песника српског романтизма – попут Петра Петровића Његоша, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја – био је изразит дуго након 1878. године,⁸ па је „родољубива поезија“ почетком XX века сматрана анахроном и мање вредном у поређењу са реалистичком, а нарочито у поређењу са модерном.⁹ Без обзира на то, родољубива поезија је имала снажан одјек у јавности, нарочито у претежно полуписменом или неписменом српском друштву с почетка XX века, јер писменост није била потребна да би се чули и запамтили популаран стих или строфа, поготову због тра-

диције усмене поезије која се вековима неговала међу Србима. Широки утицај родољубиве поезије огледао се и кроз стални мотивацијски позив за испуњење циљева и жеља националне идеје, као што је ослобођење Старе Србије и уједињење српства.

Упркос поменутом прелазу из романтизма у реализам током 70-их година XIX века и опадању популарности круга песника који су се окупљали око „Омладине српске“, континуитет присутности родољубиве поезије опстајао је, у мањој или већој мери, у српском друштву с краја XIX и почетком XX века. Из тог разлога је могуће препознати доминантне слике и симболе у поезији према њиховој постојаности и утицају који су вршили у националној култури и сећању. Ове поетске слике проистицале су из традиција епске поезије и идеологије модерне српске државе, али их не треба посматрати као статичне идеолошке категорије засноване на митовима из прошлости који су просто пренети у савремено доба. Исправније би било да се оне анализирају кроз дискурс „културе памћења“ који карактерише фиксирано становиште о нечему из прошлости које се не мења током времена, али у исти мах опстаје у значајној мери у савременој култури (према речима Јана Асмана такво памћење је „осавремењена прошлост“).¹⁰ Овај, на први поглед, парадокс потврђује се у делима водећих песника који су стварали у патриотском кључу, попут Војислава Илића, чија је поезија инспирисана историјским темама била под снажним утицајем савремених политичких дешавања и културних промена на Балкану, попут изгубљеног рата из

⁶ Иоланта Суецка, *op. cit.*, 238.

⁷ Милорад Павић, „Млади Војислав“, *Војислав Илић* (ур. Милорад Павић), Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1966, 49.

⁸ У 1914. години објављена је једна антологија Змајевих родољубивих песама у Сремским Карловцима, за потребе ширења „родољубивих, узвишених осећања“ о српском имену, идеалима и надама за будућност у најширим слојевима српског народа и то у тренутку када се вршило „национално окупљање и консолидација“. Сматрало се да је Змајева поезија најбоље оруђе за такве задатке, јер се ценила као „уметничка родољубива поезија“ са коренима у народној усменој традицији. Извор: *Родољубиве њесме Змаја Јована Јовановића* (приредио Милан Недељковић), Сремски Карловци, 1914, 3-5.

⁹ Милорад Павић, *op. cit.*, 50.

¹⁰ Jan Assmann, John Czaplicka, „Collective memory and Cultural Identity“, *New German Critique*, No. 65, Spring-Summer 1995, 129. Потребно је нагласити да се предложени концепт бави имагинацијом памћења која се материјализује у физичком и менталном смислу кроз места памћења у вези са простором и прошлошћу територије Старе Србије: Косово, Македонија, Стефан Душан, Марко Краљевић, Скопље, Прилеп... Оваква имагинација је нужна, јер догађаји, места и личности о којима говоримо припадају давно прошлим временима у историјском смислу и нису директно утицале на генерације са почетка 20. века у Србији, већ једино кроз националне традиције средњег века (прим. аут.).

1885. године и потоње политичке и културне борбе око Македоније са Бугарима и Грцима.¹¹

Историјски контекст настанка збирке Ми чекамо цара

Владислав Петковић Дис (Dis, како се сам песник потписивао) превасходно је познат као песник неколико антологијских песама: „Нирвана“, „Тамница“, „Можда спава“, „Наши дани“, међу којима „Можда спава“ важи, према мишљењу Бранка Миљковића, за најлепшу љубавну песму на српском језику, уз песму Лазе Костића „Santa Maria della Sallute“.¹² Иако је књижевна критика доказала да негативна и, са историјске дистанце, погрешна критика Јована Скерлића прве и најзначајније Дисове књиге Утопљене душе није значила да је Дисово песништво било прогнано из књижевности тадашње Србије до Првог светског рата,¹³ и даље преовладавају мишљења да су Владислав Петковић и његова преломна збирка неправедно потиснути 1911. године, потпуно незаслужено у односу на квалитет који поседује. То је вероватно био додатни разлог зашто су се истраживачи, књижевни критичари и књижевници деценијама углавном бавили збирком „Утопљене душе“, а заобилазили анализе осталих песама из опуса овог песника.¹⁴ Скерлићева критика „Утопљених душа“ проистицала је из чињенице да морбидни тон читаве књиге никако није одговарао начелима „лепе“ поезије и „поезије здравља“ које је академски круг око Скерлића и Богдана Поповића ценио, као и из тадашњег схватања да поезија мора бити и ангажована уколико околности то захтевају.¹⁵ Поезија Владислава Петковића Диса, препуна ламентација

унутрашњег песимизма, била је до 1912. године све супротно овим очекивањима.

Због претходно реченог друга Дисова књига „Ми чекамо цара“ (Београд, 1913) може се читати и као лирски одговор песника на критику која му је упућена поводом прве збирке песама и њен генерално хладни пријем. Објављена убрзо по окончању оба балканска рата, „Ми чекамо цара“ је од савремене критике оцењена као нагли заокрет у песништву Владислава Петковића¹⁶, а код појединих и као не баш искрен. Овај поетски прелаз осећа се и у наслову књиге који сугерише да је инспирацију Дис црпео из недавно окончаних ратова. Књигу је штампао сопственим новцем, док је друго издање из 1914. године финансијски помогла канцеларија престолонаследника Александра, пошто су оба издања носила посвету аутора будућем владару. Ове песме родољубивог карактера настале су као песникова реакција на (победоносне) ратове Србије у Првом и Другом балканском рату, односно као лирски дневник из ратова. Како Дис није учествовао у ратовима, јер су га као добровољца одбили због лошег физичког здравља, инспирацију за песме тражио је у разговорима са борцима и рањеницима, као и, према нашем мишљењу, општој патриотској еуфорији коју су покренули објава рата Турцима 1912. и победе које су следиле. Аутор је у невелику књигу формата 20 центиметара (44 стране) укомпоновао 16 песама у четири целине: *Велики дани*: „Ми чекамо цара“ (7-8), „17. септембар 1912. године“ (9-10), „Прва песма среће“ (11-12), „По гробовима“ (13-14), „Споменик“ (15-16), „Звона на јутрење“ (17-18), „Са Куманова (Истинити догађај)“ (19-20), „Уздах са Дунава“ (21-22); *Крвави дани*: „Испод звезде среће“ (25-26), „Са крином у руци“ (27-28), „Просто име“ (29-30), „Цветови славе“ (31-32), „Штапови и штаке“ (33-34); *Бол и слава*: „Многих неће бити“ (37-38), „11. август 1913. године“ (39-40); *Ејилој*: „Ту је већ земан“ (43-44). Уводна песма је

¹¹ Јован Скерлић, „Војислав Ј. Илић“, у: *Војислав Илић* (ур. Милорад Павић), Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1966, 228.

¹² Предраг Петровић, „Орфичко завештање: Дис и Миљковић“, у: *Дисова поезија: зборник радова*, Београд-Чачак, 2002, 378.

¹³ Милан Ранковић, *Особености Дисове поезије*, Београд, 1976.

¹⁴ Михајло Пантић, „Белешке за Дисову поезију“, у: *Дисова поезија: зборник радова*, 265, 271. Милан Ранковић сматра да је Дис остао песник једне књиге, иако је другом то настојао да превазиђе (Милан Ранковић, *op. cit.*, 37).

¹⁵ Милан Ранковић, *op. cit.*, 37, 67-68.

¹⁶ „Област у коју је зашао збирком *Ми чекамо цара* била је најдаље од првобитног језгра његове поетске инспирације из које су потекле *Утопљене душе*.“ Милан Ранковић, *op. cit.*, 271.

својеврстан пролог за читаву збирку и по њој је она и добила име, док остале песме прате хронолошки ток догађаја у ратовима: друга и претпоследња песма у наслову имају датуме избијања Првог балканског рата и потписивања мира у Букурешту, чиме је окончан Други балкански рат.¹⁷ Кроз поједина песме изражавају се опште тежње и мисли, што су критичари нарочито користили да релативизују поетску вредност читаве књиге. Неки од њих у Дисовој родољубивој поезији препознају великосрпске и шовинистичке претензије, не оспоравајући притом Дисов патриотизам, већ само поетски израз тог патриотизма и одсуство естетске вредности збирке „*Ми чекамо цара*“.¹⁸

Дис је књигу „*Ми чекамо цара*“ објавио као ауторско издање крајем 1913, да би друго издање било објављено наредне године. Оба издања Дис је посветио престолонаследнику и главнокомандујућем у балканским ратовима, Александру Карађорђевићу: „Његовом Краљевском височанству Престолонаследнику Александру команданту Прве Армије посећујем у најискренијој оданости ову књигу стихова. Владислав Петковић-Dis“. Дис је поводом књиге ишао на пријем код престолонаследника, док је дворска канцеларија издвојила за књигу пет стотина динара. Због тога се против Диса у листу „Трибина“ појавио епиграм из пера Милана Димовића, који је алудирао да је Дис књигу написао искључиво вођен материјалном добити: „Рећи ћу ти сад овако јавно,/ Наш честити цар:/ Дочекасмо ми тебе одавно;/ Сад чекамо паре.“¹⁹ Година у којој се збирка појавила била је веома тешка за Диса и његову породицу, о чему сведочи и сећање Христине Петковић да су „слабо стајали“ са новцем, а она је уз то требала да се породи са другим дететом, Мутимиром. Те године се Дис тешко разболео од упале плућа, па су пријатељи мислили да ће преживети. Током избегличких дана у Па-

ризу 1917. године пријатељу Милану Вукасовићу је рекао: „Ја сам тамо, у књизи „*Ушћољене душе*“, а не у ономе што сам написао доцније.“²⁰ Из овог би се дало закључити да сам Дис није много марио за своју „родољубиву фазу“, па тиме ни за књигу „*Ми чекамо цара*“. Радомир Константиновић у својој студији-есеју о Дису сматра да не треба сумњати у веродостојност разговора Диса и Милана Вукасовића у Паризу: „Ово Дисово накнадно само-тумачење, та *изјава* у чију веродостојност не треба сумњати, није у противречју са основним његовим усмерењем из збирке „*Ми чекамо цара*“, које је у знаку упорног, а немоћног, покушаја *саживљавања* са улогом патриотског песника или песника Историје [...] То није само Дисов покушај негације књиге „*Ушћољене душе*“, за друге, за Скерлића под чијим погледом он је остао до краја живота, већ је то овај покушај изласка, ауто-сугестијом, и *симулацијом*, из једнога духовног стања.“²¹ Дис је посвету престолонаследнику правдао бригом за породицу, носећи се мишљу да ће у случају смрти престолонаследник збринути његове најближе.²²

Из савремене перспективе тешко је разлучити праве мотиве који су Диса водили да напише збирку каква је „*Ми чекамо цара*“. Књига се уклапа у образац контрадикторности који није био стран песнику, јер је он у „Разумљивој песми“ (*Ушћољене душе*), значи свега две године раније, полемички заострено одбацио читав један књижевни жанр који симболише песма Алексе Шантића „Мојој отаџбини“, речима да њега „туђи јади нимало не тиште“, док су Шантића болеле „све ране мога рода“.²³ Дисова патриотска збирка појавила се готово неочекивано две године након „*Ушћољених душа*“. Као нека веза између ових потпуно различитих песничких текстова може да стоји песма „*Наши дани*“, која је превасходно крити-

¹⁷ Никола Градинић, „Композиција Дисових збирки“, у: *Дисова поезија: зборник радова*, 259-260.

¹⁸ Милан Ранковић, *op. cit.*, 37, 182, 269.

¹⁹ Оливера Недељковић, *Век бола и славе*, у: „Завичајни албум: Владислав Петковић Дис – Ми чекамо цара“, 2, <http://www.cacak-dis.rs/dokumenti/digitalizacija/Mi-cekamo-cara.pdf>, 28. август 2013.

²⁰ Владислав Петковић DIS, *Записи; Прејиска; Био-библиографија* (приредио Новица Петковић), Београд, 2003, 92.

²¹ Радомир Константиновић, *Дис*, Чачак, 1971, 92.

²² Владислав Петковић DIS, *Записи; Прејиска; Био-библиографија*, 96.

²³ Александар Јовановић, „Дисова родољубива поезија“, у: *Дисова поезија: зборник радова*, 339-340.

ка тадашњег српског друштва, али и критика „поразног одсуства националних вредности и националног памћења“.²⁴ Милан Ранковић сматра да је ова књига „покушај одговора“ на Скерлићеву критику и Дисов начин да се приближи тада актуелним трендовима у поезији, јер је Скерлић ценио ангажовану књижевност која „ради“ за националну ствар у преломним временима.²⁵ Радомир Константиновић у „*Ми чекамо цара*“ не види само начин помирења Диса и академских литерарних кругова, већ хтење да се „спасе од ништавила“, иако читава збирка само на „тренутке припада“ Дису, па је Константиновић естетски уопште не анализира.²⁶ И Новица Петковић негира вредност друге Дисове књиге (песме из *Ми чекамо цара* му нису занимљиве), док Тодор Манојловић, као један од ретких савремених теоретичара, има другачије мишљење.²⁷

Историјски контекст Дисове збирке најзглед је јасан и доноси могућност читање књиге у једном новом кључу. Александар Јовановић износи мишљење да је „*Ми чекамо цара*“, иако под сенком прве Дисове збирке, „мало или нимало“ последица Скерлићеве негативне критике, већ дело промењеног национално-културног контекста. Дисови мотиви 1913. године слични су развоју мотива код других песника модерне, Дучића, Шантића и Ракића,²⁸ јер је, рецимо, Милан Ракић између 1909. и 1912. стварао циклус „На Косову“, док су се Јован Дучић и Алекса Шантић више пута инспирисали сличним темама (попут Дучићеве песме „Вардар“ или Шантићеве „Јутро на Косову“). Потребно је рећи да је запаљива атмосфера на Балкану с краја XIX и почетком XX века снажно утицала на многе уметнике, па ни Дис није одолео општој националној поами или то није ни желео, услед свог искреног патриотизма. Ако се само погледају наслови дневних листова из тог периода постају јасније окол-

ности у којима је Дис тада стварао. Београдска „Политика“ се од проглашења мобилизације 17. септембра 1912. године претворила у ратни оглас са крупним насловима („Београд за рат“, „Добровољци пристижу“, „Уочи рата“). „Политика“ у броју 3124 за 26. септембар 1912, након објаве рата Црне Горе Турској, рат балканских народа проглашава светим (на страни 2), чиме се извештавање о ратним акцијама из приземности војничких маршева и маневара преселило у метафизичку визију освете за Косово, освете Светог кнеза Лазара и његове жртве за небеско царство и обнове велике српске средњовековне државе, али не било које, већ Душановог царства. Стога и Дис пева о очекивању неког новог цара, као о великој нади или спасењу, што је одговарало тадашњем сензитивитету, али и тенденцијама званичног Београда. Из тог разлога он стихове уводне песме „*Ми чекамо цара*“ узима за наслов целе књиге. Његови каснији прозни текстови, настали током ратног ангажмана у Браничевском одреду, где је био ратни извештач, показују висок уметнички квалитет у писању ратних репортажа, али и одређену дозу усхићености ратним победама, што је вероватно допринело да надахнуто срочи два текста о борби на Молеровом шанцу код Дунава септембра 1915, које је објавио званични „Ратни дневник“, а друге публикације их прештамповале током рата.

Песме из „*Ми чекамо цара*“ објављене први пут у некој антологији су „Са крином у руци“ и „Цветови славе“ (Антологија српске лирике од Бранка до данас, објавио Војислав Ј. Илић – Млађи; Београд: Издање Књижарнице Рајковић и Ђуковић, 1920). Интересантно је да међу три Дисове песме у антологији нема ниједне из Утопљених душа, што се може тумачити још увек присутним утицајем Скерлићеве критике. Песме из те књиге укључене су први пут у Антологију савремене југословенске лирике (саставили Мирко Деановић и Анте Петровић, Сплит, 1922), у којој се налази и песма „По гробовима“ из „*Ми чекамо цара*“. Песме из ове збирке уврштване су у антологије ратне или

²⁴ *Ibid.*, 343.

²⁵ Милан Ранковић, *op. cit.*, 37, 67-68.

²⁶ Радомир Константиновић, *op. cit.*, 73-74.

²⁷ Владислав Петковић DIS, *Зайиси; Прејиска; Био-библиографија*, 14-15.

²⁸ Александар Јовановић, *op. cit.*, 344.

родољубиве лирике до Другог светског рата,²⁹ као и у једну антологију српске лирике (песма „Просто име“, Нова антологија српске лирике, избор и редакција Светислав Стефановић, Београд, СКЗ, 1944), док су након 1945. године уврштене у већи број антологија српске и југословенске лирике.

Места памћења

Песме из „*Ми чекамо цара*“ садрже многе патетичне стереотипе и књижевна критика сматра да у њима нема „истинске животне страве“ као у каснијим песмама, насталим под личним искуством Првог светског рата и повлачења кроз Албанију, каква је песма „Иду“.³⁰ Један од чешће коришћених стереотипа, који представља опште место читаве културе тога доба међу Србима, јесте „плач за Косовом“, који се може означити и као *spiritus movens* српског национализма од XIX века до данас. Наредна анализа покушаће да прикаже слојевитост неких Дисових песама из збирке „*Ми чекамо цара*“ кроз њихову симболичку димензију, у намери да се разоткрије дубља идеолошка основа која почива на неколико елемената колективног памћења који чине основу националног идентитета Срба у времену када је Дис стварао. Ти елементи анализе у овом случају биће цар Стефан Душан и његово царство, Стара Србија, Косово и Македонија.

Први део књиге, „*Велики дани*“, почиње песмом „*Ми чекамо цара*“ која се може схватити и као пролог за остатак збирке. И док је ова песма временски омеђена Првим балканским ратом, њена просторна слојевитост је комплекснија и може се читати кроз више стихова у којима Дис помиње географска места и области: „Загрлисмо Србе с Косова и Скопља, / Велеса, Прилепа, Битоља и Дебра“; „Ал кад освојисмо обалу Јадрана...“.³¹ Јасно је да Дис мисли на Косово и градове у тзв. Вардарској

Македонији западно од Вардара, као и на обалу Јадранског мора у Албанији. Ови простори одговарају жељама Србије за територијалним проширењем пред балканске ратове, што није била тајна ни за шире народне масе, а самим тим ни за уметнике. Док је Косово представљено као једна целина својим именом, Дис не користи исти принцип за простор македонских градова, што можда упућује на различит третман две области Старе Србије (Косово и Македонија) у колективном памћењу нације – с једне стране имамо Косово као камен темељац националног идентитета, док је простор Македоније далеко мање јасан и, рекли бисмо, флуидан када је посредни идентитет исказан кроз историјско памћење у питању. Штавише, осим Скопља и Прилепа, који имају снажну историјску конотацију везану за националну прошлост и за две личности, цара Душана и Марка Краљевића, Велес и Дебар не припадају кругу места сећања који су у функцији изградње националног идентитета. Положај Косова као места сећања Дис још једном потврђује у стиху „Дан божји опет земљу плача виде“³², што је рефлексивна на стереотипно грађење слике о миту Косова и битке из 1389. године као трагичном, али истовремено кључном догађају српске историје.

Паралелно овим стварним референтним географским тачкама у песми „*Ми чекамо цара*“, Дис гради још један замишљени просторни слој који чини слика царства: „Из борбе у борбу, са победом свуда, / Ми смо нашли земље старе царевине.“ Ово царство почива на „развалинама славе, изворима јаука“, што се може тумачити кроз симболе средњовековних места славе која су сада у рушевинама и кроз замишљени јад у којем су Срби живели у Османском Царству. Како је у националној историји постојало само једно „старо“ царство, оно установљено од стране Стефана Душана 1346. године, можемо закључити да песник пева о Душановом царству и његовом поновом успостављању као Српског царства кроз славу српског оружја. У последњим стиховима песме

²⁹ *Антологија српске рајне лирике : 1912-1922* (прир. Младен Ст. Ђуричић и Мирко Дамњановић), Београд, 1926; *Песме домовини* (прир. Трифун Ђукић), Београд, 1938.

³⁰ Јован Делић, „Владислав Петковић Дис као песник промене сензибилитета“, у: *Дисова поезија: зборник радова*, 87.

³¹ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, Београд, 1913, 7, 8.

³² *Ibid.*, 8.

Дис експлицитно каже: „Ми чекамо цара крај пучине сиве,/ Да би могли мирно тада у гроб лећи.“³³ Тај „цар“ може бити српски краљ Петар Карађорђевић, слављен као „Ослободилац“ након ратова 1912/1913. или, посматрано у ширем метафизичком значењу, било који српски владар који би понео заставу цара Душана у покушају обнове царства. Иако постоји мишљење да читава песма не говори о цару у лику Стефана Душана или било ког српског средњовековног владара, већ да је у питању алегорија на Исуса Христа као Цара над царевима и његов Други долазак на земљу (Апокалипса),³⁴ ми не делимо то уверење. Александар Јовановић сматра да читав тон песме, као и остатка књиге, са мртвима и гробовима као средишним мотивима, даје основа оваквој хипотези и дозвољава читање и разумевање књиге у другачијем контексту.³⁵ Уколико узмемо у обзир претходно речено у вези са местима сећања, као и чињеницу да је први део књиге Дис означио синтагмом *Велики дани* и да читава збирка почива на песничким рефлексјама ратних акција у 1912. и 1913. години, сматрамо да цар у овом случају није Христ, већ замишљена слика владара који је способен да војно обезбеди и одбрани слободу и јединство Срба у њиховом царству које се протеже од Дунава на северу до Битола и Јадрана на југу, слично Душановом царству у средњем веку. У исто време, такав цар има дубљу духовну улогу, јер преузима одлике узвишеног бића које доноси мир и умирује „вернике“ у тренутку њихове смрти. Услов овог колективног и, у исто време, индивидуалног мира је поново успостављање царства под једним владарем свих Срба, оличено у заједничком памћењу цара Душана.

Дисово поимање историје је, поред ових слика „поново рођеног“ царства и цара, и те како вишеслојно. У песми „Прва песма среће“ он османску владавину у Старој Србији види као „пет векова, црних као пет гавранова“ или као векове „тамнице и мрака“, „срамоте“ и

„гробова“.³⁶ Али његов поглед на прошлост је исто тако глас колективног памћења које почиње старом епском поезијом у којој је косовски мит повезан са поразом на бојном пољу, али, у исто време, и са величанственом жртвом зарад виших циљева него што су овоземаљски, зарад „царства небеског“. Дис користи овај образац у којем су пет векова националне историје у поменутој песми су заправо пет векова дути снови наде да ће се поново вратити „стара времена“ која у овом случају можемо означити и као „златно доба“, према миту о Златном добу који постоји у скоро свакој култури, јер Дис на страни 11. каже: „И да опет дође, ко у доба стара,/ Да се народ листом за оружје хвата.“ Дакле, Дисово доба није било херојско,³⁷ што је он објавио у чувеној друштвеној критици, песми „Наши дани“, која је објављена само три године пре збирке *„Ми чекамо цара“* као ауторова критика савременика и времена у којем је живео, без патриотских вредности и националног сећања.³⁸ Доба од 500 година пре његовог било је херојско, пре „Турака“, пораза и ропства, када су људи били навикнути да користе оружје да бране своју слободу. Штавише, за Диса се ново време створило када су се „расе“ судариле, мислећи притом на судар српско-хришћанске и турско-муслиманске цивилизације, када „Видех како народ ствара ново време“.³⁹ Овај романтични, идеализовани поглед на улогу нације и национални дух у стварању новог и величанственог доба, градацијски је наглашен у наредним стиховима „Прве песме среће“, где изричито народ, или тачније говорећи нација, ствара историју: „Видех како народ историју даје.“⁴⁰

Антагонизам између херојског и не-херојског времена могао би се посматрати кроз контекст културног пространства и система-

³³ *Ibid.*, 7, 8.

³⁴ Александар Јовановић, *Дисова родољубива поезија*, 348-349.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, 11.

³⁷ Пре Диса Иван Вазов је код Бугара такође певао о националној историји и прошлим догађајима као изузетним примерима за потомство, разочаран савременим добом у Бугарској. Бистра Ганчева, „Лирическиот образ на предците от средновековието у Иван Вазов“. *Предци и предтечи - Митове и утопи на Балканите* (ред. Илина Конев и др.), Благоевград, 1997, 67.

³⁸ Александар Јовановић, *op. cit.*, 343.

³⁹ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, 12.

⁴⁰ *Ibid.*, 12.

тизацију динамичке констелацију „херојског – не-херојског“ пространства, као и кроз систематизацију динамичке констелације „херојског – не-херојског“ времена.⁴¹ Овај контекст може се искористити и за Дисов „случај“, јер је у његовим песмама постојао снажан осећај немоћи у садашњем времену (могуће под утицајем сопствене физичке слабости и телесне неразвијености) и снаге у прошлости (олично у ликовима старих владара, витезова и ратника, као и у слици моћног царства коју су у садашње време пренеле богата епска поезија и митологија).⁴² Стога се читаво разумевање простора и времена у вези са Старом Србијом може поставити у овом кључу – као поређење, па чак и судар између „Старе Србије“ и „Нове Србије“ (Краљевине Србије), између средњег века и модерног доба, између „херојског духа прадедова“ и корупције младих балканских држава. Концепт херојског пространства црпи своје основе из фолклора и митологије, као и у случају родољубиве поезије, па митолошки систем ред/хаос = добро/зло = ми/они, има овде изразиту снагу, нарочито за представе о другима и колективну антимијорију. У случају српске родољубиве поезије и места памћења у вези са Старом Србијом, сукоб са Бугарима показао се као издашан извор инспирације. Исто се може рећи и за бугарску страну.⁴³

„Прва песма среће“ садржи вишеслојан просторни аспект, јер Дис користи два локацијска места, поред Косова, којима дефинише друго важно место памћења – Македонију. Ова

⁴¹ Роман Симеонов, „Митът за героическата смърт – пространствени измерения на романната повествователна логика“, у: *Предци и предтечи - Митове и утопии на Балканите* (ур. Илия Конев и др.), Благоевград, 1997, 111.

⁴² У бугарској поезији сличан дискурс јавља се код Ивана Вазова који је објавио „Епопеју о заборављенима“ (у оригиналу „Епопеја на забравените“) којом је извршио комеморацију бугарске борбе за слободу против Османског Царства и, у исто време, критиковао морални пад бугарске нације након ослобођења, поредивши своје време са херојским фигурама и догађајима из времена борбе за слободу.

⁴³ „Аргумент времена и простора, присутан у прошлости, разлог је што османска Македонија може у исто време бити земља наслеђена од предака, западно-бугарска земља која је спасила средњевековну Бугарску од пропасти, српско царство цара Душана, као и царство Самуила, прве македонске државе“, Jolanta Sujеcka, „The Semantics of the Balkans“, у: *Interpretations: European Research Project for Poetics and Hermeneutics*, Volume No. 2 (Memory and Art), ed. Kata Kulavkova, Skopje, 2008, 356.

локацијска места су река Вардар („Како Вардар данас кроз Србију тече“) и град Охрид („Како над Оридом пада српско вече“).⁴⁴ Интересантно је видети флуидност простора и времена у Дисовој поезији у односу на нека препознатљива места памћења високо позиционирана у колективном памћењу српског народа 1913. године. Не само да је простор флуидан, јер Дис идентификује речни ток Вардара са простирањем националних граница, он и време види кроз националну призму, па стога може и „српско вече“ да падне на град, српски Охрид. Важност времена, као значајног аспекта за разумевање места памћења, попут средњовековног српског царства, потврђена је и у песми „Звона на јутрење“ у којој се пева о „времену“ („данима“) које ће доћи, када ће двоглави орлови (грб династије Немањић) проћи кроз сва гробља да пробуде „заспале духове и царство покојно“.⁴⁵ Време овде има снажну карактеристику цикличности, као и поимање простора, јер су све словенске етничке групе под османском влашћу развиле овакво схватање просторног и временског контекста историје зарад потребе да се „врате на изгубљене просторе после [османске] инвазије“.⁴⁶

Песма „Под звездом среће“ објединила је неколико места памћења, створивши на тај начин комплексан систем разумевања српске историје спојен са замишљеном националном судбином. У овој песми стара гробља зову у рат, заједно са „заветном мисли“, божјом вољом, духом великог цара и јауком са Вардара и Косова Поља. Песник очигледно комбинује универзалне (библијске) симболичке (божја воља) са изразито снажним српским елементима, попут Косова, и у симболичком смислу нешто слабијим Вардаром (који је веома присутан и у бугарским историјским традицијама), да би створио систем памћења или менталну мапу. Веома важан део ове мапе јесте „велики цар“, у исто време национални и универзални елемент, јер је слика великог владара из прошлости широ-

⁴⁴ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, 12.

⁴⁵ *Ibid.*, 18.

⁴⁶ Jolanta Sujеcka, *op. cit.*, 353.

ко прихваћени симбол мита о Златном добу.⁴⁷ Нема сумње да овај владар, велики цар, у српском случају може бити само Стефан Душан са својим политичким завештањем. У четвртој строфи песме, сећање на старо царство је поново оживљено, пошто Дис користи места попут Куманова, Битоља, Прилепа и Грачанице на Косову, која су важна као међаши простирања новорођеног царства.⁴⁸

На сличан начин у песми „Многих неће бити“ ово разумевање простора националне идеје и културе („националног тла“)⁴⁹ означено је местима (памћења) недавних битака Првог балканског рата против Турака (Куманово, Мердаре, Прилеп и Битољ), која симболишу „довршен завет са Косова Поља“.⁵⁰ Али ове замишљене границе српског историјског права у Старој Србији, Косову и Македонији, нису коначне. Дис их је проширио ланетом над изгубљеним областима Елбасана, Љеша, Скадра „поред Јадранског Мора“, одакле су „враћени орлови са албанских гора“, а ране и гробови који су остали позивају нове генерације да их још једном поврате.⁵¹

Последњи анализирани елемент, поред цара и балканског рата, у овом систему дефинисања обједињеног националног тла свакако су Бугари, као „други“ који помажу да се боље разуме ко смо „ми“. У претпоследњој строфи песме „Под звездом среће“ Дисов простор памћења остаје везан за битку на Брегалници (јун-јул 1913) у којој су српске трупе поразиле бугарске у борби за превласт над простором Вардарске Македоније након колапса османског система власти 1912. године. Дис

је овом недавном месту памћења придружио у песми још једно место, али знатно старијег памћења – битку код Велбужда из 1330. године. У овој бици, као што је познато, војска српског краља Стефана Дечанског сударила се и поразила војску бугарског цара Михајла III Шишмана, у конфликту који се и тада тицао контроле долине Вардара, а у условима посустајања Византијског царства. Места памћења, као што показује пример ове две битке, могу да подстакну узајамну везу и опстанак у систему националног памћења кроз смисаону мисију коју места памћења по дефиницији и имају – да објашњавају прошлост кроз позитивне примере који иду у корист националној ствари. Оваква потврда заснована је на слици историје Македоније као српске земље која је одузета од Византије крајем XIII и почетком XIV века, одбрањена од насртаја Бугара 1330. и привремено поседнута од стране Турака пре него што је Србија повратила своје историјско право снагом оружја 1912, да би коначно 1913. године поново била брањена од „отровне мржње подмуклих Бугара“.⁵² Недавни догађаји у политичкој и војној историји, попут битке на Брегалници која је вођена практично за време стварања песама из збирке *Ми чекамо цара*, постали су национална места памћења захваљујући њиховој повезаности у контекстуалном смислу са другим местима или догађајима који од раније припадају менталној мапи нације. То је пример битака на Брегалници и код Велбужда.⁵³ Овај, назваћемо га, трансфер памћења у хронолошком и контекстуалном смислу, био је кључан за дефинисање других места памћења који су стајали у вези са Вардарском Македонијом. У таквом контексту чак и порази из прошлости, попут битке код Сливнице 1885. године, посматрани су као антимијерија, односно негација непријатног националног сећања. Издвојен као историјски догађај, пораз српске војске у кључном сукобу српско-бугарског рата 1885. увек би изазивао

⁴⁷ Raul Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd, 2000, 115.

⁴⁸ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, 25.

⁴⁹ Појам „националног тла“ у уметности увео је Бранко Лазаревић 1917. године, у негативној конотацији. Извор: Миливој Ненин, „Преписка Милана Ракића и Растка Петровића“, у: *Милан Ракић и модерно јесеништво: зборник радова* (ур. Новица Петковић), Београд, 2007, 347.

⁵⁰ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, 37. Овај стих Дис је поновио у скоро идентичном облику у следећој песми, на страни 39 („11. август 1913. године“).

⁵¹ *Ibid.*, 37. На овом месту Дис подсећа на одлуку Врховне команде српске војске да се све трупе, под притиском Аустро-Угарске и Италије, повуку са територије новостворене албанске државе на које су ушле, (прим. аут.).

⁵² *Ibid.*, 38.

⁵³ Бистра Ганчева, „Лирическиот образ на предците от средновековието у Иван Вазов“, у: *Предци и предтечи - Митове и утопии на Балканите* (ур. Илия Конев и др.), Благоевград, 1997, 68.

нелагодна осећања повезана са националном срамотом или исказаном слабошћу. Али, ако се стави у одређени систем сећања или менталне мапе нације која се ствара као што је горе показано, а Дисова поезија осликава тај процес, онда се бришу непријатна сећања и стављају у калуп антимијеморије, као што је упаривање пораза из даље прошлости са победом из блиског периода. То се може прочитати у Дисовим стиховима из песме „11. август 1913. године“, на 39. страни: „Кроз топовску рику и дим од пушака/ Подигла се најзад царевина стара./ Ви сте све постигли. Сад нема Турака,/ Нема ни Сливнице, ни беса Бугара.“ Дакле, Сливница је избрисана из колективног памћења Срба са битком на Брегалници и кроз испуњење коначног циља и замишљене судбине националне историје: поновно успостављање „старог“ царств, које симболишу победе над вечним непријатељима, Турцима и Бугарима,⁵⁴ али и ослобађање српских земаља, које су некада биле део Душановог царства, од турске власти. А све то учињено је „у име слободе и вечног морала“, одсутних током пет стотина година из српског географског и културног простора.⁵⁵ Тиме замишљени извори националне фрустрације, попут пораза у прошлости, били би залечени неким новим победама, без обзира што су вођене на другим просторима, у различитим временским периодима и историјским контекстима, а на крају и са различитим противницима.

Закључак – карактеристике места памћења

Средњовековне слике, као што се показало, веома су прилагодљиве за савремене потребе приказа јединства нације или замишљене

величине земље и народа.⁵⁶ Пракса повезивања средњовековне перспективе времена са модерним тенденцијама била је уобичајена у земљама Балкана у XIX веку.⁵⁷ Али, повезивање модерних термина, перцепција, емоција и просуђивања са прошлим догађајима, местима и фигурама, и даље је садржало опасну улогу у политичким и културним процесима на Балкану, као што је приметио и Холм Зундхаузен (Holm Sundhaussen), тако што утиче на рецепцију прошлости, колективно памћење и национални идентитет: „Један од крупних проблема представљају групна и топографска, као и из садашњости преузети и на прошлост аплицирани појмови [...] Већ сама употреба тих речи изазива асоцијације које су пречесто у супротности с реконструисаном прошлошћу и односе се на један субјективно успостављени референтни систем.“⁵⁸

Видели смо на почетку овог рада да је контекст „културе памћења“ индиферентан према протоку времена и задржава фиксирани хоризонт над формацијама културе (текстови, обичаји, споменици) и институционализованој комуникацији.⁵⁹ Ово су тачке националног сећања и различити истраживачи користе другачије термине за њихову идентификацију, попут „фигуре памћења“ (Асман), „места“ сећања или памћења (Нора)... Ми ћемо користити концепт културног памћења који су уобличио Јан и Алеида Асман, како бисмо издвојили неке карактеристике овог концепта за потребе сужавања и конкретизовања анализе места памћења Старе Србије у српској поезији до Првог светског рата. Анализирани карактеристике су конкретизација идентитета и капацитет за реконструкцију.⁶⁰

Конкретизација идентитета односи се на групу, овде представљену кроз српску националну заједницу, и њен доминантни дискурс на-

⁵⁴ „За Косово Куманово, за Сливницу Брегалницу.“ Ова популарна игра речи код српских војника 1913. године, која се нашла и у збирци родољубиве поезије „Антологија српске ратне лирике: 1912-1922“ (ур. Младен Ст. Ђуричић и Мирко Дамњановић, Београд, 1926) на страни 12, као и анализирани пример Сливнице као места памћења код Дуса, показује да српска национална идеја не може бити изграђена само на косовском миту о поразу на Косову Пољу. Као и код других нација и код српске се национални понос гради на победама, тренуцима славе, а не обратно. Можемо тврдити да се и косовски мит одржавао кроз идеју освете за Косово, тј. одмазде за нанети пораз и националну срамоту (прим. аут.).

⁵⁵ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, 39.

⁵⁶ Бистра Ганчева, *op. cit.*, 67, 68.

⁵⁷ Jolanta Sujecka, *op. cit.*, 353.

⁵⁸ Holm Zundhausen, „Stare tabue zamenjuju novi“, *Дневни лист Данас*, 21. 10. 2008, http://www.danas.rs/vesti/feljton/stare_tabue_zamenjuju_novi.24.html?news_id=143049, (20. 7. 2013).

⁵⁹ Jan Assmann, John Czaplicka, *op. cit.*, 129.

⁶⁰ *Ibid.*, 130-132.

ционалних идеја. У суштини, ова карактеристика објашњава идентификацију групе и даје одговоре на основна питања (у овом случају Ко смо ми? и Ко су други?). Као што је показано, неколико основних места памћења кристалисала су појам идентитета кроз савремену примену у контексту српске политике према територијама Османског Царства насељеним Србима. Лик Стефана Душана се јасно издваја, јер је више него јединствен за Србе као место памћења. Колективно памћење у овом конкретном случају долази до изражаја у толикој мери да царско лично име само по себи носи довољно симболике да код читалаца или слушалаца створи одређене асоцијације везане за прошлост, територије, политичке идеје и слично. Ова тенденција присутна је још од Његоша и његовог најзначајнијег филозофско-поетског спева *Луча микрокосма* (1845), у којем аутор истиче три имена као три стуба српске националне идеје: Душана (цара), Милоша (Обилића) и Ђорђа (Карађорђа Петровића). Комбинујући ова имена са именима која носе елементе издаје (попут неких од ликова из Горског вијенца), Његошев систем вредности повезан са местима памћења јасно осликава све елементе метафоричког, мнемоничког и методичког сећања, упареног са антимијеморијом нације која почиње са Вуком Бранковићем а завршава, код Његоша, истрагом потурица.⁶¹ Коришћење Душановог имена, без епитета цара, уобичајено је и код других песника Дисове епохе, као у случају мање познате песникиње Милице Мишковић, ћерке Мите Петровића и сестре Надежде и Растка Петровића. У њеној јединој књизи „Песме“ (Београд, 1910) ауторка користи слику Душана као националног хероја, митског владара који ће још једном окупити свој народ под скиптар. Тај владар је само Душан – не цар, нити Силни. Симболизам имена у овом случају носи и симболизам

националног идентитета, што само по себи сврстава то име у колективни систем памћења код Срба. Други аспект ове слике тиче се величине и моћи царства и Душана као цара, који је у Дисовој поезији приказан у вези са вишеслојним елементима којима се дефинише национално тло: простор, хронологија, слика другог. Друга анализирана места памћења, попут Косова, Вардара или Скопља, такође имају функцију окупљања нације око једне идеје, док истовремено имају и капацитет за дефинисање друге стране или непријатеља нације. То нарочито важи за места памћења која су у вези са културним, просторним и идеолошким традицијама Македоније, јер поједина од анализираних места памћења припадају и другим нацијама, као што је бугарска, док се слична анализа вероватно може применити на Косово и албанску нацију, али то није предмет овог рада.

Капацитет за реконструкцију је кључан за културу памћења, јер „памћење не може да сачува прошлост [од нестанка]“⁶², па се реконструкција памћења мора извршити у оквиру савременог контекста. Иако су места памћења у великој мери статична, различити контексти односе се према њима вишеслојно: некада путем присвајања, некада као критика или негација, као трансформација, а понекад и као комеморација. Места памћења у вези са Старом Србијом показују ове карактеристике, јер делују различито у различитим контекстима. У родољубивој поезији Владислава Петковића Диса можда је то највидљивије у случају битак у оквиру балканских ратова, нарочито против Бугара и битке на Брегалници. Сећање на њу садржи слику величанствене победе и моћи српског оружја (контексти присвајања и комеморације), али истовремено подстиче и другачију слику прошлости и сагледавања националне историје (контекст трансформације примењен у случају сећања на Сливницу).

⁶¹ Svetozar Stijović, „Tri posvete kao tri bisera: srpstvo u pesničkom delu Petra Drugog Petrovića Njegoša“, у: *Istorijske sveske, broj 12*, 1998, <http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-l/1998/12/article-13.html>, 20. јун 2013.

⁶² Jan Assmann, John Czaplicka, *op. cit.*, 130.

Bogdan TRIFUNOVIĆ

Dis Book 'We are waiting for an Emperor' in the Context of Places of Memory of Old Serbia

Topic of this work is identification of the most present discourses in Serbian patriotic poetry in the time of the Balkan wars from the point of view of collective memory and places of memory important for building national identity, which refer to the area of Old Serbia under the Ottoman Turks up to 1912: Kosovo and Metohija with Macedonia. Vladislav Petkovic Dis (1880-1917) was chosen as a representative of Serbian poetry. During his life time he did not belong to the most popular Serbian poets and his Collection of poems "We have been waiting for Czar" (Belgrade, 1913) which represented a turning point in Dis poetry at that time. Applied analyses researched the influence of collective discourse of memory on poets and poetry in general, which is especially applicable in the

mentioned book, as it is the very first trial of the poet in patriotic expression. The subject of analyses is places of memory in Serbian national discourse, such as Kosovo, Macedonia, Skopje, and Czar Stefan Dusan, battle on Bregalnica. In Dis patriotic poetic discourse from the point of their own characteristics they are observed through three elements: element of space, time and image of other. It is shown that traditions of Middle Ages are very adoptable for modern needs to show image of nation unity or imagined size of earth and peoples, while examples of Dis poetry confirmed that objects of Dis analyses have basic characteristics of the system of memory culture such as concrete identity and reconstruction capacity.

Bogdan TRIFUNOVIĆ

Le livre de Dis Nous attendons l'empereur dans le contexte des lieux de mémoire de la Serbie d'antan

Le thème de cette étude est l'identification des discours les plus présents dans la poésie patriotique serbe au temps des Guerres balkaniques au point de vue de la mémoire collective et des lieux de mémoire d'importance pour la construction de l'identité nationale, qui concernent le territoire de la Serbie d'antan sous l'Empire ottoman jusqu'à l'année 1912 : le Kosovo et la Metohija avec la Macédoine. En tant que représentant de la poésie serbe, on prit Vladislav Petkovic Dis (1880-1917), qui n'appartint pas de son vivant aux poètes serbes les plus populaires et son recueil Nous attendons l'empereur (Belgrade, 1913), qui représenta un revirement dans l'art poétique de Dis jusqu'à cette époque. L'analyse appliquée examina l'influence du discours collectif en mémoire des poètes et de l'art poétique en général ce qui, dans le cas du livre mentionné, aurait pu être notamment appliqué, puisqu'elle représente pratiquement le reflet du

poète dans l'expression poétique patriotique. L'objet de l'analyse sont les lieux de mémoire dans le discours national serbe, tels que le Kosovo, la Macédoine, Skopje, l'empereur Stefan Dusan, les batailles sur la Bregalnica, au point de vue de leurs caractéristiques dans l'expression poétique patriotique de Dis pris en considération à travers trois éléments : les éléments de l'espace, du temps et de l'image de l'autre. Il fut montré que les traditions du Moyen-Âge sont extrêmement adaptables pour les besoins contemporains de la représentation de l'union de la nation ou de la grandeur estimée d'un pays et d'un peuple, tandis que les exemples de l'art poétique de Dis confirment que les sujets de l'analyse possèdent les caractères élémentaires du système de culture de la mémoire comme le sont la concrétisation de l'identité et la capacité pour la reconstruction.

М. А. Милан
ЛИШАНЧИЋ

историچار
Народни музеј Чачак

УДК: 821.111(73).09-31 Фиццералд Ф. С.
821.111(73).09-31 Штајнбек Џ.
304.2/.3(73)

АМЕРИЧКО ДРУШТВО У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ У РОМАНИМА ФРЕНСИСА СКОТА ФИЦЦЕРАЛДА И ЏОНА ШТАЈНБЕКА

АПСТРАКТ: *Раг анализира друштвено-економске и идеолошке карактеристике Сједињених Америчких Држава у периоду од 1918. до 1941. године. Један од кључних циљева је представљање књижевних дела у функцији историјског извора, као и сагледавање процеса индустријализације као капитализатора за многе идеолошке и структуралне промене у америчком друштву између два рата. Динамично друштво САД анализирано је из угла два америчка писца – Скота Фиццералда и Џона Штајнбека.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Штајнбек, Фиццералд, САД, индустријализација, друштво, роман, међуратни период*

„Посао Американца је посао. Човек који гради фабрику гради храм. Човек који тамо ради тамо се и моли“, рекао је амерички председник Калвин Кулиџ. Управо ова реченица показује мото и начин размишљања готово свих становника САД 20-их година XX века. Међутим, људи који су изградили „храмове“ видели су после само осам година како се, након краха берзе 1929, читав концепт срушио, пољубавши тиме значење и смисао свега у шта су веровали незнатно раније.

Припадници „изгубљене генерације“¹, чији је представник и Скот Фиццералд, видели су светлу страну економског „бума“. Међутим, 24. октобра 1929. године² све се променило. Немарност, осећај надмоћи и похлепа довели

су до тога да Џон Штајнбек, писац и нобеловац из Калифорније, посведочи о суноврату америчке економије који је трајао све до почетка Другог светског рата. Фиццералдови и Штајнбекови романи говоре о друштвено-економском систему и идеолошким вредностима у САД у међуратном периоду.

Два књижевника нам пружају увид у развој привреде САД током две турбулентне деценије XX века. Међутим, најпре треба истаћи у каквом је поретку „расла“ та привреда, односно у каквој држави је доживела свој суноврат.

ДРЖАВА

Целокупна привреда и индустрија 20-их била је „чедо“ минималне државе председника Хардинга, Кулиџа и Хувера. Лорд Солзбери, британски министар осамдесетих година XIX века, дефинисао је минималну државу следећом изјавом: „Земља се лагодно води струјом низ реку и функција владе је да употреби весло само када се појави опасност од њеног занашења ка

¹ Термин који се приписује списатељици Гертруди Штајн. Односи се на генерацију интелектуалаца и уметника који су стасали након Првог светског рата, превасходно 20-их година XX века. Најзначајнији представници те генерације, која се окупљала у чувеном њујоршком босемском кварту Гринвич Вилиџу, несумњиво су Скот Фиццералд и његова жена Зелда, Ернест Хемингвеј, Џон Дос Пасос, Вилијем Фолкнер, Хенри Џејмс, Езра Паунд, Синклер Луис и други. „Сви ви млади људи који сине били у рату. Ви сине изгубљена генерација!“ (Види у: А. Brinkley, Е. Fitzpatrick, *America in modern times. Since 1890*, 1997, 207-210).

² Датум познат и као „Црни четвртак“ (више у: V. Aleksić, *Sjedinjene Američke Države i Velika svetska ekonomska kriza 1929-1939*, Beograd, 2010, 154-161; J. K. Galbraith, *Veliki slom 1929*, Zagreb, 2010, 90-103).

обали.³ Дакле, држава је потпуно стајала по страни и као „посматрач“ гледала цветајући економски просперитет 20-их година. Адам Смит, шкотски филозоф из XVIII века, сматрао је да држава треба да има три основне функције. Прва је да друштво заштити од насиља и инвазије других независних друштава, друга је да, колико је то могуће, заштити сваког свог члана од неправде или тлачења унутар самог друштва и трећа је да обезбеђује одржавање јавних радова и дизање државних институција који нису у интересу ниједног појединца већ друштва уопште. Управо су ова Смитова гесла била ослонац развоја САД, са одређеним изменама у временима кризе.⁴

Штајнбек и Фиццералд су живели у истој држави, али у два потпуно различита система, па је стога кључно узети у обзир казивање њиховог пера. Фиццералд је био човек 20-их, човек минималне државе републиканских председника, човек просперитета. Штајнбек, са друге стране, пише о прелазном периоду, о кризи, краху републиканске државе и успону Рузвелтовог „Новог договора“. У суштини, основна интенција законодавства Рузвелтовог New Deal-а била је у томе да се спречи процес дефлације и банкротства и врати поверење у бизнис тако што би се повећале цене, наднице и куповна моћ потрошача. Наравно, Рузвелт је сматрао да би посрнула привреду само држава могла да дигне на ноге, што су његови противници називали чистим социјализмом, док је код многих Френклин Рузвелт постао један од најомиљенијих

америчких председника.⁵ Стога је од изузетне важности да се ова два писца супротставе када је тема државе у питању. Обојица се изразито критички односе према систему у ком су живели, што показује њихову сличност, док се разликују по периоду у коме су стварали.⁶

Фиццералд је писао у држави која се стриктно држала политике *laissez faire*.⁷ У његовим делима готово да нема представника власти. Штавише, у „*Великом Гетсбију*“ (1925), главни лик Џеј Гетсби заправо је ван закона јер се бави кријумчарењем алкохола у временима прохибиције.⁸ Оваква слика говори да је држава била инкогнито у друштву које је уживало у државном минимализму. У роману „*Са ове сивране раја*“ (1920), вероватно повучен рецесијом која је трајала од 1918. до 1921 године, Фиццералд јунак Ејмори Блејн критикује „неписмене“ људе који воде државу, сматрајући да је влада индиферентна по питању својих грађана.⁹ Дакле, сама атмосфера Фиццералдових романа говори о томе да је држава „миљама

³ Више у: Р. Džonson, *Istorija američkog naroda*, Beograd, 2003, 644-649; М. Đurković, *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Beograd, 2006, 113-133.

⁴ Амерички економиста и нобеловац Милтон Фридмен (1912-2006) сматра да су ови постулати идеја водиља америчке државе, али са одређеним опасностима. Фридмен указује да се моћ војне и полицијске снаге понекад користи и у другачије сврхе. Важно је да моћ принуде буде ограничена на чувању слободе, јер у супротном може постати претња тој истој слободи. Такође сматра да се трећа функција и те како може двосмислено протумачити, јер би у неким случајевима (нпр. током Велике депресије) држава искористила трећу постулат за ширење своје јурисдикције и моћи (више у: М. Fridmen, R. Fridmen, *Sloboda izbora. Lični stav*, Novi Sad, 1996, 45-56).

⁵ Више о политици New Deal-а у: А. Brinkley, Е. Fitzpatrick, *н. г.*, 250-299; G. B. Tindall, D. E. Shi, *America. A narrative history V2*, W. W. Norton & Company, New York, 2007, 1023-1062; R. Edsforth, *The New Deal: America's response to the Great Depression*, Oxford, 2003; B. Bernanke, *Essays on the Great Depression*, Princeton University Press, 2000; V. Aleksić, *н. д.*, 181-196; Н. В. Parks, *Istorija SAD*, Beograd, 1985, 503, 635-649.

⁶ Лестер Вордова књига „*Динамичка социологија*“ из 1882. године утрла је пут њудиловској политици наследника Херберта Хувера, Френклина Делана Рузвелта, која је укључивала државни интервенционизам. То је у принципу значило да влада САД интервенише убризгавањем велике количине новца у пољољану привреду, као и то да сама држава, преко јавних радова, упошљава незапослено становништво. Дакле, принцип минималне државе потпуно је нестало и готово деценију након краха беде 1929. године САД су покушале да се извуку укључивањем државе у све сегменте друштва, што је само десет година пре тога било потпуно незамисливо.

⁷ Појам дословно значи *осијављање ствари да саме узму свој курс*, док у историјско-економском контексту означава немешање државе у рад слободног тржишта. Историчар Паркс сматра да су се принципи *laissez faire* тешко напуштани и да је власт била снисходљива само када је „учињена штета била ненадокнадива“ (више у: <http://oxforddictionaries.com/definition/english/laissez-faire> (6. август 2012); Н. В. Parks, *н. г.*, 479; М. Đurković, *н. г.*, 379-417).

⁸ Период двадесетих некада се назива и „ера прохибиције“. Године 1920. донет је амандман на устав САД којим се забрањују продаја, производња и транспорт алкохолних пића. Забрања је трајала све до 1933. године (више у: G. B. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 974-975; А. Brinkley, Е. Fitzpatrick, *н. г.*, 214-219; G. Nash, *American odyssey*, Columbus, 2004, 343-344, 398-399).

⁹ Ф. С. Фиццералд, *Са ове сивране раја*, Београд, 1964, 185-187.

далеко“ и да није марила како за незбринуте, тако и за сумњива богаћења појединаца.

Председник Каалвин Кулиц је у једном од својих лаконских говора, по чему је био познат, објаснио државу у којој је живео Скот Фиццералд: „Влада и бизнис треба да остану одвојени. Првим се управља из Вашингтона, другим из Њујорка.“¹⁰ Испоставиће се да је таква, пре свега, економска политика довела САД до велике унутрашње кризе. Привреда је функционисала практично без контроле, финансијски магнати су приграбили исувише за себе, док је Банка Федералних Резерви била пасивна када је у питању монетарна политика.¹¹

Штајнбекови романи представљају епилог такве ситуације. Немаштина, па чак и глад, потресли су државу која је након Првог светског рата постала водећа економска сила света. У „*Плодовима њева*“ (1939) јунаци се често срећу са представницима државе, готово увек у негативном смислу. На почетку романа представници банака и полиције долазе у блиндираним аутомобилима говорећи људима да морају да се склоне, јер нису исплатили кредите. На путу ка Калифорнији, породица Џод се сусреће са полицијом која их на државним границама темељно проверава. Када стигну у Калифорнију, ствар се погоршава. Такозвани „Окији“¹², предмет су згражавања, како обичних људи, тако и полиције. Хувервиле¹³ константно посећују полицијске рације које пале логоре и премештају становништво по нахођењу. Видимо да Штајнбек овим романом, чија је радња

смештена у 1935. годину, показује да је дошло до драстичне промене у односу на романе Скота Фиццералда. Власт је свуда око главних ликова, што свакако одликује период *New Deal*-а у којем је стварао Штајнбек. Роман „*Неизвесна бијка*“ (1936) у потпуности је окренут борби огорчених фармера и радника против мера тадашње владе. Сам назив романа односи се на „битку“ између појединца и државе. Штајнбек овим романом сведочи о „неизвесној“ судбини појединаца којима сада држава, за разлику од претходне деценије, „дише за вратом“.¹⁴

Фиццералд и Штајнбек говоре о турбулентним променама у самој државној структури САД-а. Минимализам 20-их замењен је интервенционизмом 30-их, што је представљало шок, како за становништво, тако и за економску структуру САД.

ИНДУСТРИЈА

Економски успон Сједињених Држава након Великог рата убрзао је и подстакло развој иновативности и предузетништва. Ослобођени државних стега, научници су у спреси са проницљивим индустријалцима конструисали привреду којој није било премца у међуратном свету. Поред аутомобилске, грађевинска и електронска индустрија, али и пољопривреда, биле су привредне гране на које би требало обратити пажњу када је у питању међуратни период у САД.

Аутомобилска индустрија

Синоним за привреду САД током 20-их и 30-их година XX века, а и касније, свакако је аутомобилска индустрија. Она је била жила куцавица привреде која је доживела свој вртоглави развој након Великог рата.¹⁵ До 1929. године САД су производиле 4,5 милиона

¹⁰ P. Džonson, *н. г.*, 647.

¹¹ Види: L. Reed, *Great myths of the Great Depression*, Mackinac centre, 2008; B. Eichengreen, *The Gold standard and the Great Depression 1919-1939*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1995.

¹² Погрдан назив за људе, попут Џодових из „*Плодова њева*“, који су, претежно из државе Оклахома, емигрирали у Калифорнију након велике пешчане олује 1935. године (Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva I*, Novi Sad, 2004, 270-274; G. Nash, *н. г.*, 431-433; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 234-237).

¹³ Током Велике депресије САД су се суочиле са огромном незапосленošћу, јер су многи остали без крова над главом и дословно постали скитнице. Болнице су пријављивале властима алармантне податке о великој смртности проузрокованој глађу. Велики логори на рубовима градова где су смештали бескућници називани су „Хувервиле“, по дискредитованом председнику Херберту Хуверу (више у: A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 236-237; G. B. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 1016-1018).

¹⁴ J. Steinbeck, *In dubious battle*, Penguin books, 2006, 126-137.

¹⁵ Велики рат (The Great War) био је назив за глобални рат 1914-1918. године. Тако се звао све до завршетка Другог светског рата (1939-1945), када се почео употребљавати назив Први светски рат. Види: <http://www.firstworldwar.com/> (3. август 2012).

аутомобила, наспрам 211.000 у Француској и 182.000 у Великој Британији. Укупан број регистрованих аутомобила досегао је невероватних 26 милиона 1924. године, што је чинило пет шестина светске производње и један аутомобил на сваког петог становника САД. И поред великог пада у производњи након колапса њујоршке берзе, ауто-индустрија је остала главни фактор америчке привреде и током 30-их. Број регистрованих аутомобила попео се са 26 милиона 1924, на преко 32 милиона 1940. године.¹⁶ Јагма за аутомобилима је настављена упркос великој немаштини која је онемогућавала већину да купе гориво, што говори да је за само неких 10 година аутомобил постао неопходност.

Аутомобилска индустрија се у делима два међуратна писца појављује у огромној мери, што нимало није случајно. Фиццералд је већину својих романа написао управо у периоду када је аутомобилска индустрија достигла врхунац, док Штајнбек у својим делима овај феномен више гледа као нормалност. Може се још рећи и то да је Фиццералд просто претстављен хистеричом за машинама која се 20-их појавила, па у доста наврата, помало ненавикнут, критикује „друштво машина“. Са друге стране, Штајнбек види аутомобил као спас и релативно је благонаклон ка производу који људе држи у животу. Читајући њихове романи, читалац је убеђен у неопходност аутомобила у свакодневници у периоду између два рата у САД.

Фиццералд и Штајнбек у својим делима, попут каквих аналитичара и новинара, преносе атмосферу са улица градова, сеоских путева и међудржавних магистрала. Роман Скота Фиццералда „*Велики Гетсби*“, објављен 1925. године, у златном периоду економског бума, обилује књижевним илустрацијама које читаоцу показују да је аутомобилска индустрија 20-их постала покретач америчке економије. Радња романа је смештена у пролеће 1922. го-

дине, али нема сумње да је писац узимао у обзир и време до издавања (1925), када је продаја нарасла до неслућених размера.¹⁷ Те мере се најбоље могу видети код аутомобилима пренатрпане гараже мистериозног бизнисмена Џеја Гетсбија, главног јунака у роману. Такође, на забавама које он приређује у својој вили на Вест Егу¹⁸, гужве које праве званице својим колима су апсолутно несносне. Фордов модел-Т је на улицама најчешћи, док је брзина живота, којој се Ник Каравеј, наратор у роману, толико чуди, резултат хиперпродукције аутомобилске индустрије 20-их година.¹⁹ Интересантно је да Фиццералд у роману „*Лепи и проклет*“ доноси сличну појаву. Ово дело изашло је три године пре *Великог Гетсбија* (дакле 1922) и стиче се утисак да нема велике разлике када је у питању бројност аутомобила.²⁰ Главни ликови, Ентони и Глорија, крстаре Америком у својим аутомобилима, возе се таксијем којег има на сваком кораку и мењају аутомобиле као на производној траци.²¹ Читајући Фиццералдове романи из 20-их година, са лакоћом можемо схватити да је велика већина поседовала аутомобил, без обзира на друштвени статус.

¹⁷ Само 1923. године компанија Форд је произвела 2.120.898, док је 1926. године произведено укупно 4.301.000 аутомобила (види: J. K. Galbraith, *n. g.*, 22; <http://www.ushistory.org/us/46a.asp> (3. август 2012); G. Nash, *n. g.*, 363).

¹⁸ Фиццералд и његова супруга Зелда су се 1922. године, након добијања ћерке Скоти Фиццералд, преселили на Лонг Ајленд и изнајмили кућу у месту *Great Neck*. Ту су упознали новопечене богаташе, писца Ринга Ларднера, глумца Луа Фидаса и комичара Еда Вина, који су му послужили да исконструише Џеја Гетсбија за роман „*Велики Гетсби*“. Такође, Грејт Нек се налазио прекопута Кау Нек полуострва (*Cow Neck*), где су биле смештене старе богаташке породице које је Фиццералд представио у лику Тома Бјукенена. Вест Ег и Ист Ег су алузије на два поменута богата дела Лонг Ајленда у којима је сам Фиццералд проводио доста времена од 1922 до 1927. године (види: <http://www.online-literature.com/fitzgerald/> (3. август 2012)).

¹⁹ У филму „Велики Гетсби“ Џека Клејтона из 1974, за чији је сценарио био задужен Френсис Форд Копола, режисер чувене франшизе „Кум“, може се видети да је Фордов модел-Т просто био стандард на улицама тадашњег Њујорка. Режисер и сценариста су се потрудили да што ревносније пренесу ово књижевно дело на платно тако да су, иако се у књизи не помиње модел-Т, гледаоцима верно пренели слику пренатрпаности улица на којима је сваки други аутомобил био управо наведени модел (F. S. Ficdzerald, *Veliki Getsbi*, Beograd, 2011, 32, 53-54, 72-75, 100-101).

²⁰ То је посебно интересантно ако се узме у обзир да се радња романа протеже од времена пре уласка САД у Први светски рат (дакле пре 1917), па до 1920. године.

²¹ F. S. Ficdzerald, *Lepi i prokleti*, Beograd, 2005, 27, 125, 202, 256.

¹⁶ Иако је број регистрованих аутомобила порастао за „само“ 6 милиона у периоду од 16 година, то ипак представља велики раст узимајући у обзир јачину Велике депресије 30-их година (V. Aleksić, *n. g.*, 113-117; P. Džonson, *n. g.*, 652-653; G. Nash, *n. g.*, 362-365).

Џон Штајнбек, весник 30-их година, истиче веома сличну атмосферу. Он у роману „*Плодови њева*“ исписује читава поглавља која се баве неопходношћу поседовања аутомобила који не да никако није изгубио значај, већ га је све више добијао.²² Трагична породица Џод, која заузима централно место у роману, у свом бегу у плодну Калифорнију, из природно и економски опустошене Оклахоме, сусреће се са армијом аутомобила који крстаре споредним и магистралним путевима. Помињу се и ауто-распродаје, ауто-отпади, гомиле аутомобила најчуднијег изгледа на бензиским пумпама. Веома је занимљив разговор имагинарног продавца и купца половних аутомобила који се погађају око најразличитијих модела „фордова“, „шевролета“ којих има у изобиљу. Штајнбек овим јасно показује колико су аутомобили постали део једне културе и друштва, а за то је свакако „крива“ аутомобилска индустрија која је и те како имала снаге и у временима као што је Велика депресија.²³ У роману „*Неизвесна битка*“ компањони Мек и Џим, смишљајући стратегију за борбу против капитализма, констатују да су им аутомобили апсолутно неопходни због ефикасније и мобилније страже. Том приликом они примећују да сви, без обзира колико су сиромашни, имају аутомобиле и да се они добро продају на многим ауто-пијацама.²⁴

Из свега наведеног можемо видети да Фиццералд и Штајнбек пружају читаоцима једну врло уверљиву слику значаја аутомобилске индустрије у међуратном периоду. Више него било који нови или стари индустријски производ, аутомобил је из корена променио слику Сједињених Америчких Држава.

Видимо да је постојала одређена фасцинација која је прерасла у свакодневницу и нормалност. Аутомобили су оличавали демократичност у друштву и постали су незаобилазни културолошки феномен.

Грађевинска и електронска индустрија

Грађевинска индустрија заслужна је за појаву модерних метропола или „градава чудовишта“, како их назива амерички историчар и публициста Пол Џонсон. Аутомобили и путеви мењали су хоризонталну, док су облакодери мењали вертикалну слику САД. Посетилац Њујорка чудио се 1920. видевши зграде од 20 спратова, а само десетак година касније Емпајер стејт, Крајслер и зграда Банке Менхетн, прелазиле су 70 спратова. Чикаго и Њујорк су за само неких 100 година од тврђава окружених неколицином фармерских кућица постали метрополе.²⁵ Инфраструктура градова, укључујући и стамбене четврти, расла је запрепашћујућом брзином. На пример, Лос Анђелес се 1870. састојао од 46,4 квадратна километра, а само стотину година потом (1980) лежао је на 744 км². Додуше, он је највећу експанзију доживео управо у међуратном периоду. Наиме, године 1790. само је 5,1 одсто становништва живело у местима са више од 2.500 становника, да би се тај проценат 1900. попео на 39,7 а пре 1920. године износио преко 50.²⁶ Дакле, у међуратном периоду створен је саобраћајни „крвоток“ који је повезивао све већа и насељенија подручја широм САД.

²² Један од видова тог значаја је и туризам који је тридесетих година израстао у једну од најпрофитабилнијих индустријских грана. Само је 1935. године, дакле у време одигравања рађне „*Плодова њева*“, 35 милиона људи у САД отишло на одмор са својим породицама. Интересантно је да су управо тих година камп-приколице постале популарне, али су то остале и до данашњих дана. Флорида је 1937. године угостила 25 камп-приколица по сату (више у: G. Nash, *н. г.*, 441-442).

²³ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 11-25; 82-89, 164-169; Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 2*, 90-91.

²⁴ Dž. Štajnbek, *Neizvesna bitka*, Sarajevo, 1953, 44,102.

²⁵ Двадесете године су заиста златна деценија за Њујорк. Град у коме су Фиццералд и Штајнбек живели имао је 1810. године око 92.000 становника, док је средином 19. века имао 813.000. На прелазу из XIX у XX век Њујорк је већ имао 3,5 милиона становника са густином насељености од 11.381 становника по квадратној миљи. У то време је на Менхетну било око 42.000 становника, док је само двадесет година касније Велика јабука имала 5,6 милиона стамбених јединица. Неких 90 година касније, Њујорк има око 20 милиона људи (V. Aleksić, *н. д.*, 49); <http://visitnewyorkstate.net/> (23. септембар 2012); <http://www.demographia.com/dm-nyc.htm> (4. август 2012); <http://quickfacts.census.gov/qfd/states/36000.html> (4. август 2012); P. Džonson, *н. г.*, 515-523.

²⁶ Види: J. Cullen, *The American dream. A short history of an idea that shape the nation*, Oxford, 2003, 146-148; H. B. Parks, *н. г.*, 478-481.

Тридесетих година ствар је иста. Штавише, савременици су видели изградњу 122.000 јавних објеката, 77.000 нових мостова, 664.000 миља путева. Овакви, заиста невероватни, подаци нису чудни када се узме у обзир интервенционистичка политика Рузвелтовог New Deal-а која је потрошила 10,5 милијарди долара на јавне радове и још 2,7 милијарди на спонзорисане пројекте.²⁷

Овој теми оба писца прилазе из других углова. Фиццералд је човек асфалта и великих градова, превасходно Њујорка, док перо Џона Штајнбека више говори о руралној Америци. Обојица нам пружају свеобухватнију слику градова и мањих насеља, путева и друге инфраструктуре која доживљава своју ренесансу у међуратном периоду.

Описи разноврсне инфраструктуре, великих, урбанизованих насеља и градова, могу се наћи у истој мери код оба писца. На пример, Фиццералд у роману „*Лејли и њоклејџи*“ набраја новоизграђена насеља у околини Њујорка. Стамбених објеката је много и могу се наћи било где по свакојаким ценама.²⁸ У „*Великом Гетсбију*“ наратор Ник Каравеј пролази у неколико наврата кроз „долину пепела“.²⁹ Она се налази између елитног Лонг Ајленда и Менхетна, где се ујурбано граде покретни мостови, пруга и аутомобилски друм, куће и радионице. Путајући у скупоченим колима са својим суседом Џејом Гетсбијем, Ник предочава слику гужве на путевима ка Менхетну, затим величанственост погледа са моста Квинсбро на зграде, облако-

дере и изграђене квартове, плански грађеног и огромног Њујорка. Фиццералд, и сам становник „Велике Јабуке“, пише у жижи проспективитета грађевинске индустрије која је управо 20-их „подигла“ Америку. На крају, Фиццералд помиње и легенду о подземном нафтоводу до Канаде, што свакако говори о могућностима индустрије градње у међуратном периоду.³⁰

Штајнбек по овом питању не заостаје за Фиццералдом. Тако у „*Плодовима њева*“ посвећује читаво поглавље „Путу 66“ и осталим магистралним путевима и насељима кроз које пролазе Џодови, породица која заузима централно место у роману. Описују се предели, градови, затим путеви, пруге и мостови преко којих Џодови прелазе са својим теретњакром „хадсоном“.³¹ Тако Штајнбек читаоцу преноси достигнућа политике New Deal-а која је и сам могао видети. У роману „*Торџиља сирајџ*“ (1935) Штајнбек говори о насељу Монтереј, иначе месту у суседству свог родног Салинаса у Калифорнији, и описује импозантно насеље на падини која се издиже изнад океана. Иако мало и сиромашно место, рибарска варош Монтереј ипак се укалупљује у инфраструктурни образац међуратног периода у САД.³²

²⁷ Први семафор прикључен је 1919. године у Детроиту и од тада просто постаје стандардан на америчким путевима. Шест година касније скоро сви прелазе преко пруга у земљи су обележени и изграђени, а знакови који су обележавали број аутопутева такође су представљали новину. Тридесетих су ови и слични системи стално надограђивани кроз спонзорисане радне акције које су запошљавале десетине и стотине хиљада становника (о развоју грађевинске индустрије и градова види у: G. Nash, *н. г.*, 379, 455-456; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 263-268; D. Borstin, *Amerikanci. Demokratsko iskustvo*, Beograd, 2005, 248-259, 266-276; P. Džonson, *н. г.*, 480-486, 515-522; C. Ware, K. M. Panikkar, J. M. Romein, *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj*, Zagreb, 1969, 122-131, 374-413; L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd, 2004, 241-277).

²⁸ F. S. Fiedžerald, *Lepi i prokleti*, 157-159.

²⁹ Као инспирацију за описивање „долине пепела“ Фиццералд је користио дело писца Томаса Елиота „*Пусића земља*“ из 1922. године.

³⁰ Фиццералд у „*Великом Гетсбију*“ метафорички описује ова плански грађена здања и назива их шећерним главама. Веома је интресантно виђење Синклера Луиса који у свом чувеном роману „*Бабијџ*“ из 1922. године описује грађевине као „куле од челика и цемента“. Писци друге половине XIX и првих деценија XX века били су импресионирани новим, „машинским“ друштвом. Самјуел Клеменс, познатији као Марк Твен, у делу „*Јенки на двору краља Арџура*“ (1889) говори о Американцу у енглеском средњем веку који гради фабрику усред романтичног предела, правећи на тај начин климу идиле и фабрике на једном месту (види у: В. Винавер, *Писци свевојни епохе 1914-1945*, Београд, 1978, 193-196; S. Luis, *Bebič*, Beograd, 1947; F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 32-33, 84-85, 135).

³¹ Изградња чувеног Пута 66 који повезује исток САД са крајњим западом земље, представља својеврсни феномен. Када је 11. септембра 1926. године пут званично отворен, више није било препреке да становници САД почну да крстаре Америком као никада до тада. Тај пут је дуго био жила куцавица јер је пролазио кроз 8 држава и 200 градова, што нам Штајнбек изузетно верно осликава. Он веома стрпљиво и подробно описује предел, места и путеве којим се несрећни фармери крећу. Помине Пут 66 који се протеже „од обале до обале“, док у његовом роману „*Неузвесна бијка*“ Џим и Мек штрајкују покрај добро „утврђених“, снабдених и повезаних насеља (Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 155-158; Dž. Štajnbek, *Neizvesna bitka*, 32-39; G. Nash, *н. г.*, 384-385).

³² J. Steinbeck, *Tortilla sprat*, Zagreb, 1959, 10.

Најзначајнији привредни напредак 20-их година XX века, изузев ауто и грађевинске индустрије, свакако је био у нагом порасту и употреби електричне енергије. Мерено коњским снагама, производња електричне енергије имала је константну тенденцију раста, тако је 1912. године била 7,5 милијарди, док је већ 1930. године производња порасла на 40,3 милијарди. Сједињене Америчке Државе су 1924. године, у целини, имале 35% домаћинства која су била повезана на електричну енергију, док је, на пример, у Калифорнији проценат био заиста невероватан (83%). Подједнако важан је и потпуно, поготово у Калифорнији, електрификован саобраћај који је и те како помогао индустрији у њеном рапидном развоју. Брз развој ове индустрије 20-их избацио је електрификацију и електричне уређаје на „горњу полицу“ сваке државе, града и домаћинства, а то се протеже све до данашњих дана.³³

За писце ова тема није главна, али се мора констатовати да Фиццералд, за разлику од Штајнбека, прилази Теслином и Едисоновом „чеду“ са дозом одушевљења, али и чуђења. Његов млађи колега из Калифорније пише у времену „светлости“. Електрификација и „производи струје“ оправдано су оскудни код Штајнбека, јер писац говори о томе као о општем месту, чак и у тако тешким условима који су владали 30-их година.

За Фиццералда и његове јунаке, „блештавост“ градова и забава представљају одређену фасцинацију нечим новим, док су Штајнбек и његови протагонисти, после само мало више од деценије, већ навикли да је сијалица део свакодневнице. Главни јунак Фиццералдовог романа „*Са ове сирене раја*“, Ејмори Блејн, по доласку у Њујорк, бива фасциниран блеском града под електричним осветљењем и употређује га са бајковитим приказима градова из „*Хиљаду и једне ноћи*“.³⁴ Видимо да је већ 1920. године Фиццералд, који је у то време бора-

вио у Паризу и Њујорку, био сведок једног од најзначајнијих достигнућа у технологији. „*Велики Гетсби*“ ставља своје јунаке у, већ тада, потпуно осветљени град. Забаве Џеја Гетсбија су „избијале очи“ ликовима који су са чуђењем гледали у његову обасјану викторијанску палату. Ник Каравеј закључује да је викторијанска вила толико обасјана да је помислио да се цео врх полуострва „претворио у огањ“. Фасцинација електрификацијом огледа се и у констатацији Ника Каравеја да Гетсбијева вила изгледа као „светска изложба“³⁵

Године Велике депресије ништа немају сјајно у себи, што се види и код Штајнбека. Међутим, на основу описа из „*Плодова њева*“ и „*Неизвесне бијке*“, може се наслутити да електрификација није нимало изгубила на интензитету. Наиме, 20-их година већина насељеног простора је већ била електрификована, тако да за јунаке његових романа струја није непознаница, већ нешто са чиме су одрастали. Породица Џод из „*Плодова њева*“ вози се по осветљеним путевима кроз готово читаву Америку и улази у кризом погођене, али осветљене градове и насеља.³⁶

Производи електронске индустрије су још нешто чиме би се требало позабавити. Оба писца, онако успутно, описују и постојање разних производа електроиндустрије. Домаћинства су обиловала електричним апаратима. Године 1921. сва домаћинства која су била повезана на струју имала су пеглу и усисивач, док је велика већина домова широм САД имала и апарате за кафу, шпорете и веш-машине.³⁷

Штајнбек у роману „*Торгиња сираи*“, чија се радња одиграва 1918. године, предвиђа блиставу будућност усисивача, а главни јунак Дени, ветеран из Првог светског рата, прориче како

³³ P. Džonson, *н. г.*, 622-625; H. B. Parks, *н. г.*, 600.

³⁴ Ф. С. Фиццералд, *Са ове сирене раја*, 34-35, 100.

³⁵ Фиццералд овде свакако мисли на Светску изложбу која се одржала у Чикагу 1893. године. Никола Тесла и његов патрон Вестингхаус потпуно су осветлили изложбу, па чак и читав град, тако да су га савременици прозвали „Бели град“ због блештавости светиљки и уличног осветљења (види: <http://haygenealogy.com/hay/1893fair/1893fair.html> (23. август 2012); F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 51-75, 101).

³⁶ Dž. Štajnbek, *Neizvesna bitka*, 68.

³⁷ V. Aleksić, *н. г.*, 117-121.

ће домови у будућности бити пуни електрике. Мати Цод из „*Плодова Гнева*“, није се, упрокс немаштини, одрекла услуге шпорета, док жуди за пеглом коју су морали да продају. Видимо да су електрични производи увелико били део живота и да је било тешко одрећи их се.³⁸ У Фиццерадловом „*Великом Гейсбдију*“ видимо електричне шпорете, звонце, косилице за траву, електричне роштиље који припремају месо за Гетсбијеве забаве, лифтове и друге производе.³⁹

Романи ова два писца сведоци су великих промена које су захватиле готово сваког становника међуратне Америке. Оно што је било луксуз постало је опште доступно 20-их, док је становништво у време кризе већ навикло да се са њом бори уз помоћ производа који су користили струју.

Индустрија маркетинга

У прилог констатацији да је међуратни период у Америци један од најдинамичнијих у њеној историји, иде и појава индустрије маркетинга и новог, будућег гиганта – филма. Маркетиншке агенције своје „класично доба“, након скромних почетака крајем Првог светског рата, доживљавају у „бучним“ 20-им. Велике корпорације трошиле су милионе долара на маркетиншке кампање које су постале саставни део сваке озбиљне компаније.⁴⁰ Маркетиншке агенције су генерисале профит од преко милијарду долара на годишњем нивоу и самим тим су по-

стале веома популарне код младих људи који су тада тражили посао.⁴¹

Велику улогу у развоју маркетинга као индустрије одиграо је радио. До 1920. године овај апарат се користио искључиво за експерименталну комуникацију, док је продаја радио-апарата, који је у то време био огроман и заузимао велики простор у кући, доживела прави бум 20-их, па је до 1929. године 10 милиона домаћинстава имало овај апарат. Потрошња на радио-уређаје порасла је од само 10,5 милиона у 1920. на 410 милиона долара у 1929. години, док је укупна продаја електропроизвода утростручена на 2,4 милијарде долара. Овим изумом медији су постали бржи, свеобухватнији и ефикаснији. Огроман радио-аудиторијум, праћен филмом, довео је и до американизације имигрантских заједница и нове бескласности у облачењу, говору и ставовима. Само три године након емитовања првих селективних комерцијалних програма детроитског DDN радија и питсбуршког KDKA радија 1920. године, у САД је било 508 станица са око 3 милиона пријемника. Први амерички председник који се обратио становницима преко радио-апарата био је Калвин Кулиџ (1923-1929) и управо су та месечна обраћања председника ере просперитета послужила као база за чувене „говоре“ Френклина Делана Рузвелта током кризних тридесетих.⁴²

³⁸ J. Steinbeck, *Tortilla sprat*, 83; J. Steinbeck, *The Grapes of Wrath*, Penguin Books, 2006, 73, 285-324.

³⁹ F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 101, 119-120.

⁴⁰ Прва компанија за односе са јавношћу у САД, настала много пре Великог рата, била је Н. В. Ајер и Ј. Волтер Томпсон. Њихов број је током 20-их вртоглаво растао, поставши незамењив шраф у функционисању сваке компаније која жели успех. Такође, маркетинг је развојем средстава комуникације током деценија постао све присутнији широм света и прерастао у заштитни знак сваког производа који се тим путем нуди. Требало би поменути и „потрошачке палате“ које сликовито помиње Данијел Борстин. Реч је о рапидном повећању броја и значаја робних кућа док су њихови „оци“ (попут А. Т. Стјуарта, Арнолда Констабла и Џона Вонамејкера) постали неки од најбогатијих и најцењенијих људи који су зналачки искористили продор маркетинга, најпре у штанпаним медијима (више у: G. Nash, *н. г.*, 367, 381; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 196-199; D. Borstin, *н. г.*, 104-112).

⁴¹ Брус Бартон, писац и директор једне маркетиншке агенције, у својој књизи „*Човек којег нико не зна*“ из 1925. године представио је Исуса Христа као „супер продавца“: „Покупио је 12 људи са најниже лествице друштва и претворио их у компанију која је освојила свет.“ Његова компанија је за врло кратко време направила мултимиллионске профите, а својом књигом је објаснио и предвидео значај које ће маркетиншке агенције имати у годинама и деценијама које долазе (B. Barton, *The man nobody knows*, Bobbs-Merill Company, 1925; G. Nash, *н. г.*, 353, 367; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 196).

⁴² За разлику од 20-их, када је радио више служио за забаву и маркетинг, 30-их година ствар се мења. Током тих кризних година овај апарат је служио за смиривање страсти и одвраћање пажње, у виду говора председника Рузвелта, од великих проблема у држави. Такође, Рузвелтов New Deal програм је преко радија стекао одређени легитимитет, док су тадашња књижевна дела понекад у потпуности читана аудиторијуму преко радија. Најпознатији догађај, који управо говори о распрострањености и интересовању за радио у САД, свакако је онај који се догодио 1938. године када је чувени амерички глумца и режисер Орсон Велс преко радија читао дело Херберта Велса „*Пат светова*“. Када је Велс испричао да су ванземаљци састели

Иако су тридесете ера радија, Штајнбек овај производ у назнакама помиње као нешто што би требало да буде нормално и доступно свакоме. Фиццералд је феномен маркетинга приказао као новост, али и као критику освајачке политике потрошачког друштва. За њега су билборди новитет, али га то није оме-ло да антиципира улогу ове веома важне индустрије у будућности.⁴³

Јунаци првог Фиццералдовога романа „*Са ове ситране раја*“ (1920) нису „чули“ прво емитовање програма питсбургшког комерцијалног радија КДКА октобра исте године. Међутим, радио је до краја 20-их, поред аутомобила, постао најстандарднији артикал у домаћинству, а тај тренд се наставио и у кризним годинама четврте деценије XX века. У „*Великом Гејтсбију*“, као и у Штајнбековим „*Плодовима њева*“, можемо видети да је радио, као и други електронски производи, ушао у најширу употребу. Описујући понуду на једној ауто-пијаци, Штајнбек у стандардан опис аутомобила додаје и радио као нешто што обавезно иде уз куповину.⁴⁴ У Штајнбеково време радио је постао прави хит. Током 30-их продаја се утростручила, па су тако деца могла слушати „Супермена“ преко радија. Неких десетак година раније, у време одигравања радње „*Великој Гејтсбији*“, јунаци романа уз „теревенку“ слушају уживо музицирање једног цез оркестра на радио-пријемнику.⁴⁵

Читајући дела Скота Фиццералда и Џона Штајнбека, можемо приметити растући значај маркетиншке индустрије. Сам Фиццералд је у младости радио у једној маркетиншкој аген-

цији.⁴⁶ У својим делима, која су препуна ауто-биографских елемената, показује да је она веома погодна и посве сигурно место где се може добро зарадити. Тако у роману „*Са ове ситране раја*“ главни лик Ејмори Блејн, у жељи да згрне богатство и одведе једну од девојака у обилазак Италије, бива одвучен у једно рекламно предузеће. Да рекламе утичу на свакодневно расуђивање и улазе у стандардну комуникацију, писац показује када Изабела, рана љубав младог Ејморија, очекује да он буде црномањаст и витак као ликови са реклама за стезнике.⁴⁷ Маркетиншке агенције су биле одскочна даска за напредак и богаћење. Тако Ентони Печ, из романа „*Лејн и њроклејн*“, добија посао у једној агенцији и одлази у импозантне канцеларије компаније *Вилсон, Хајмер и Харди*, где му претпостављени објашњава да уз мало труда брзо може да постане један од руководиоца.⁴⁸ Фиццералд показује динамику двадесетих, могућност вртоглавог напретка, као и феномен „брзог живота“, фразе која данас представља клише, а која је тада била сензација. У „*Великом Гејтсбију*“ Фиццералд нам даје опис билборда на коме се налази лик доктора Т. Ј. Еклебурга са огромним наочарама за вид, који очито покушава да привуче клијенте да дођу у ординацију у Квинсу. Видимо да је Фиццералд био сведок успона маркетиншке индустрије која је била ангажована готово искључиво у комерцијалне сврхе.⁴⁹

Штајнбеково време видело је одређене промене. Писац са доста критике прилази маркетингу као индустријском феномену. У „леви-чарском периоду“ 30-их, нобеловац сматра да је управо индустрија маркетинга и све што има везе са њом, највише заказала и да су бахатим понашањем минималне државе људи доведени пред амбис. Маркетинг је и у доба Велике депресије имао значајну улогу. У „*Плодовима*

на Гроверс Мил у Њу Џерсију, настала је општа паника која је захватила милионе Американаца (види: G. Nash, *н. г.*, 444; <http://www.transparencynow.com/welles.htm> (5. август 2012); A. Brigs, P. Berk, *Друштвена историја медија. Од Гутенберга до Интернета*, Београд, 2006, 210-235; H. V. Parks, *н. г.*, 618-619; P. Džonson, *н. г.*, 652-654).

⁴³ Иако није измишљена у Америци, реклама је тамо досегла своју зрелост. Она је увек коришћена у различите, позитивне или негативне сврхе (нпр. пропаганда), али почечи модерног маркетинга свакако припадају Американцима, попут власника њујоршког „Хералда“ Џејмса Гордона Бенета, Ричарда Сирса и Куртиса Роубака (више види у: D. Borstin, *н. г.*, 137-145).

⁴⁴ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva I*, 82-89.

⁴⁵ F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 40.

⁴⁶ Види: <http://www.sc.edu/fitzgerald/biography.html> (1. јул 2012).

⁴⁷ Ф. С. Фиццералд, *Са ове ситране раја*, 75-76, 209.

⁴⁸ F. Skot Fiedžerald, *Lepi i prokleti*, 215-216.

⁴⁹ Наравно, маркетиншке фирме су се бавиле индустријом која је била лишена државног утицаја, сходно политици минималне државе. Државне пропаганде је било, поготово у кризним периодима након Првог светског рата, па све до 1921. године (F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 37-38).

инева“ видимо да породица Џод планира своју будућност на рекламном материјалу, „растураном“ широм земље од стране великих земљопоседника који су тражили сезонске бераче. Штајнбек, за разлику од старијег колеге, гледа на меркетиншку индустрију као на превару која користи немоћ људи у потрази за зарадом. Ти леци изгледају лепо и пуни су обећања. Томова мајка гаји наде у боље сутра тако што верује реклами са летка који нуди посао и високе наднице у Калифорнији. Касније, Том Џод се расправља са пролазником који му руши наде говорећи да реклама лаже, у шта су се Џодови касније и уверили. Штајнбекова критика је на месту. Међутим, „*Плодови инева*“ доказују неуништивост маркетинга као појаве, чак и у таквим условима који су владали 30-их година.⁵⁰

Овде Штајнбек алудира на помпезне плакате и радијске најаве New Deal програма Рузвелтове администрације који су промовисали планове за излазак из кризе. Ту су чувени плакати за Управу за индустријски опоравак (NRA), Цивилно удружење за очување природне средине (ССС) и многи други. Ваљало би напоменути да је Штајнбек скептичан према маркетингу као „продукту 20-их“ због својих левичарских стремљења, па стога и не чуди негативна метафора летака са којима се Џодови сусрећу. Штајнбек критикује накићене рекламе и преко породице Џод приказује да мере у основи нису много помогле да се криза застави.⁵¹

ФИЛМ

Темељи филмске индустрије постављени су између два рата. Фиццералд и Штајнбек били су сведоци тих првих година у историји филма, феномена који је оставио неизбрисив траг у историји XX века. О поамаи за седмом уметношћу говори податак да су Американци

20-их година ишли у биоскопе једном седмично. Социолози Роберт и Хелен Линд у својој књизи „*Middletown*“ (1929) пишу о граду Мунси у Савезној држави Индијани. Наиме, град Мунси, који је тада имао 35.000 становника, имао је чак 9 биоскопа, што је и за данашње стандарде огроман број. Након 1896. године, када су Американци први пут присуствовали једној филмској пројекцији, хистерија је расла невероватном брзином. До 1908. године било је чак 10.000 биоскопа широм САД, да би тај број 1928. године нарастао на 20.000, а Холивуд је полако постајао центар нове индустрије. Сматра се да је око сто милиона посетилаца седмично у биоскопима гледало нове звезде, попут Чарлија Чаплина и Мери Пикфорда, које су пуниле насловне стране дневних новина и магазина. Компаније су ницале великом брзином: *Универзал* (1912), *Парамаунти* (1912), *Ворнер Брос* (1918), *Колумбија* (1926). У новинама је писало „Иди у биоскоп... и опусти се“, док су школе организовано водиле групе ђака у биоскоп, што је постала стандардна пракса у образовању младежи. Интересантно је и то да је пракса о истим ценама за сва седишта у биоскопу показала да је филм постао озбиљан социолошко-културолошки феномен који се развијао убрзаним темпом.⁵²

Појава првог звучног филма („*Дез њевач*“, 1927) гурнула је филмску индустрију у нову еру. Хобсбаум сматра да се за две авангардне уметности, филм и џез, могло гарантовати да ће им се дивити сви љубитељи уметничких новина, а обе су долазиле пре из Новог него из Старог света. Фиццералд је, поред тога што је и ову експанзивну појаву у САД приказао, упоредо критиковао комбинацију маркетинга и филма који су много утицали на понашање младих. Штајнбек приказује филм као нешто, у том моменту, изразито далеко за његове про-

⁵⁰ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 120, 196.

⁵¹ Више о овоме у: R. Edsforth, *The New Deal: America's response to the Great depression*, Blackwell Publishers, Oxford, 2003; P. Fearon, *War, Prosperity and Depression: The U. S. Economy 1917-1945*, Philip Allan, Oxford, 1987; M. Gavrić, *Državni kapitalizam Sjedinjenih Američkih Država*, Sarajevo, 1958.

⁵² Историчар Данијел Борстин говори о почецима инструмената за прављење филма и фотографије. Џорџ Истман био је велики иноватор и његова „детективска камера“ унела је крајем XIX века револуцију коју ће индустрија филма у будућности и те како искористити (D. Borstin, *н. г.*, 346-364; P. Džonson, *н. г.*, 623-630; G. Nash, *н. г.*, 386-387; G. B. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 1000-1004; H. B. Parks, *н. г.*, 618-619).

тагонисте. Велика депресија није одвојила људе од снова. Немаштина их је чак подстакла да мисле о бољим данима, али они су далеко и писац ту дистинкцију објашњава кроз оскудност ове теме у својим делима 30-их, иако се зна да је филм тада био на веома „високој ноzi“.⁵³

Помаму за филмом и жудњу за успехом у тој индустрији, Фиццералд показује у многим романима. Сам писац је продавао своје рукописе и писао сценарија за Холивуд у каснијем периоду књижевне каријере, већином 30-их када се и преселио у Калифорнију, јер је управо ту видео прилику да коначно дође до великог новца.⁵⁴ Фиццералд непрекидно „шаље“ своје ликове у биоскоп. Тако Глорија Гејнор, жена главног јунака Ентонија Печа, у роману „*Лепи и њроклеји*“, услед недостатка новца, констатије да би волела да буде глумица и да јој је идол Мери Пикфорд која има милионске уговоре. У роману „*Са ове ситране раја*“, главни јунак Ејмори Блејн своје пратиље, поред клубова, кабареа и варијетеа, најчешће води у биоскопе. Људи су масовно одлазили у биоскопе који су постали места окупљања свих друштвених категорија, места где су почињале романсе, као и места где се бежало из свакодневнице у магични свет филма.⁵⁵

Штајнбек у роману „*О мишевима и људима*“ (1937) представља несретну Керлијеву жену, снаху власника ранча на коме раде главни ликови романа Лени и Џорџ, којој је сан да игра на филму. Она жали за пропуштеном приликом када је упознала једног глумца.⁵⁶ Пи-

сац, у описивању хаоса Велике депресије, представља биоскоп и филм као нешто тренутно недоступно, али и нешто према чему се тежи. Тако Керлијева жена жуди да се лепо обуче и оде у град у биоскоп, док Роузшарн у „*Плодовима њева*“ сања да ће са њеним Конијем наћи леп дом и ићи увече у биоскоп.⁵⁷

Из претходних казивања видимо величину и снагу филмске индустрије. Штајнбек даје слику биоскопа као „храмова“ за несрећне људе 30-их и, попут Фиццералда, представља филмску индустрију као једну од најугицајнијих. Сама близина човека запосленог у Холивуду буди машту о слави и успеху. Штајнбек и Фиццералд показују читаоцу ту невероватну жељу да се постане филмска звезда. Интересантно је да Штајнбек овим показује тенденцију Холивуда да мало „смири“ ситуацију насталу кризом, понудивши милионском биоскопском аудиторијуму филмове као бег од тешког живота. Тако су 30-их снимани филмови попут „Лет за Рио“ и „42. улица“ са легендарним Фредом Астером и Џинџер Роџерс, као и „Прохујало са вихором“ са Кларком Геблом и Вивијен Ли.⁵⁸

Пољопривреда

Просперитет 20-их је умногоме зависио од само неколико индустријских грана од којих су најважније аутомобилска и грађевинска. Крајем деценије оне доживљавају благи пад у продуктивности, што друге привредне гране, које су већ увелико стагнирале или оне тек у успону, нису могле надокнадити. Најбољи пример за ову констатацију је пољопривреда која је била у константном проблему у међуратном периоду, а која је доживела највећи ударац у периоду Велике депресије.

Наиме, до 1910. године око 50 милиона људи је живело на фармама или у селима (што

⁵³ Индустрија филма, у спрези са државним врхом, покушала је да одсуством филмова са „тешким“ темама смекша публику, па им је стога приказивала филмове са претежно љубавном, комичном и научно-фантастичном садржином. Филмови као што су „*Модерна времена*“ (1936), „*Чаробњак из Оза*“ (1939), „*Светила велепрага*“ (1931), „*Франкеништајн*“ (1931) довољно говоре о томе [види: <http://ils.upc.edu/dpr/path/goldenhollywood/> (30. август 2012); http://www.digitalhistory.uh.edu/historyonline/hollywood_great_depression.cfm (30. август 2012)].

⁵⁴ Фиццералд је у својим „холивудским годинама“ писао кратке приче и сценарија за филмове. Тако је написао неке делове сценарија за филмове „Прохујало са вихором“ и „Три амигоса“ [види <http://www.sc.edu/fitzgerald/biography.html> (1. јул 2012)].

⁵⁵ Види: <http://www.marypickford.com/library/about-mary-pickford> (5. август 2012); F. S. Fildžerald, *Lepi i prokleti*, 194-195; С. Фиццералд, *Са ове ситране раја*, 93-95.

⁵⁶ Џ. Штајнбек, *Мишеви и људи*, Београд, 1947, 112-113.

⁵⁷ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 133.

⁵⁸ Велике америчке и светске звезде 30-их представљале су неку врсту животних водила за многе становнике. Успешни људи грејали су наде „обичних“ да ће доћи боља времена [више о Холивуду у: P. Džonson, *н. г.*, 621-630; <http://www.hollywoodfilmoffice.org/history.php> (5. август 2012); <http://www.hollywoodsign.org/the-history-of-the-sign/> (5. август 2012)].

је више од 50% становништва), док је већ 1920. године 51% од 107 милиона становника живео у градовима. Двадесетих година, као што је речено, фармере је погодила прекомерна продукција. Хиперпродукцију је, између осталог, највише изазвала механизација. Последњих година XIX века појављивале су се справе којима је целокупан процес производње механизован. Почетком XX века трактор је постао нужност, док су многи пољопривредни послови обављани помоћу електричне енергије.⁵⁹

У временима кризе 30-их управо је пољопривреда највише претрпела. Приход са фарми пао је са 13 на само 5,5 милијарди долара. Цене производа су вртоглаво падале тако да су их произвођачи продавали у бесцење, што их је доводило до просјачког штапа. Хиперпродукција је била осујећена не само Законом о регулацији пољопривреде из 1936, већ и сушама и временским непогодама из 1934-1936. године. До 1937. године цене су биле више за 86%, што је био значајан помак, али се пољопривреди просперитет вратио тек током Другог светског рата.⁶⁰

Романи Скота Фицџералда и Џона Штајнбека, први индиректно а други директно, говоре о стању о овој најстаријој грани привреде. Интересантно да су оба писца пореклом из руралних крајева Сједињених Америчких Држава, па се стога може рећи да су њихова тумачења и те како компетентна. Фицџералд је рођен у Сент Полу у Минесоти, који се налази на америчком средњем западу. Штајнбек је, са

друге стране, рођен на крајњем западу, у месту Салинас у Калифорнији. Градић од око 3.000 становника био је окружен пољима и ранчевима, где је 1925. године, након напуштања студија на универзитету Стендфорда, Штајнбек радио и дружио се са радницима и фармерима.⁶¹ Онда није ни чудо што је овај нобеловац посветио готово читав свој књижевни опус управо теми која се тиче положаја и живота фармера у САД.

У роману „*Лейн и њроклејн*“, чија тема обухвата већину друге деценије XX века, Фицџералд у једном врло кратком, али кристално јасном делу описује однос према фармерима и пољопривреди уопште. Главни ликови и супружници у роману, Ентони и Глорија, услед недостатка новца траже стан у неким од сиромашнијих делова Њујорка, али подруљиво говоре о изгледу кућа и аутомобила који им се нуде. Поистовећују их са фармерским кућама које су видели на многобројним путовањима по САД, називајући их одвратним, прљавим и ружним. Исти је опис и аутомобила, јер они неће да возе „фармерске аутомобиле“.⁶² Из овога можемо видети колики је утицај извршила индустријализација која је из руралних делова земље „пунила“ градове широм САД. Фицџералд приказује пољопривреду као руину и ругло у којој нема будућности и из које треба бежати у градове пуне могућности. Исто се може видети и у „*Великом Гетсбију*“. Наратор Ник Каравеј, увидевши све чари Њујорка, констатује да је „средњи запад сада изгледао као поцепани руб космоса“.⁶³ Реч је о томе да се бизнис, самим тим и посао, концентрисао око великих центара (Њујорка, Чикага, Детроита, Лос Анђелеса и других) у које се настањивало

⁵⁹ По информацијама Бироа за попис становништва Сједињених Америчких Држава 30-их година однос је био 56% наспрам 43% у корист града, док је 60 година касније тај однос 75% према 25%. Дакле, тенденција преласка са села у град почела је након Првог светског рата, али се наставља и данас. Нови технолошки процеси омогућили су огромну уштеду рада. За свако јутро земље пре 1890. године био је потребан 61 сат, а након увођења механизације само 3. Број трактора на фармама се учетворостручио током 20-их година [више у: Н. В. Parks, *н. г.*, 449; А. Brinkley, Е. Fitzpatrick, *н. г.*, 186-187; <http://www.census.gov/population/censusdata/urpop0090.txt> (6. август 2012)].

⁶⁰ Закон из 1936. године односио се на конзервацију земљишта према којем би Влада субвенционисала фармере који пристану да један део своје земље конзервишу и не употребе у комерцијалне сврхе (више у: Н. В. Parks, *н. г.*, 640-642; А. Brinkley, Е. Fitzpatrick, *н. г.*, 261-263).

⁶¹ Види: http://as.sjsu.edu/steinbeck/biography/index.jsp?val=biography_biography_in_depth (17. јул 2012); <http://www.sc.edu/fitzgerald/biography.html> (17. јул 2012).

⁶² Интересантна је констатација Адама Печа, Ентонијевог богатог деде, који задирује унука када је сазнао да ће можда да се са својом новом женом пресели у Канзас. И овде се види колико се променио однос према претежно фармерским крајевима (F. S. Fiedžerald, *Lepi i prokleti*, 128, 160-163, 192).

⁶³ F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 12.

све више људи из унутрашњости, па и сам Фиццералд са својим јунаци из романа.

Штајнбек прилази овом проблему много озбиљније, директније и са више интересовања. Близина и непосредан контакт са људима који живе од земље били су довољни да упиремо поглед у његове романе када истражујемо проблеме са којима се суочавала пољопривреда. Такође је интересантно да је у жеку просперитета 20-их, 1925. године Штајнбек време провео у свом родном градићу у Калифорнији, тако да треба узети у обзир да је мноштво ликова из романа 30-их базирано на људима које је он заправо и упознао.⁶⁴ У роману „*О мишевицама и људима*“ говори о судбини Ленија и Џорџа, сезонских радника који лутају од фарме до фарме покушавајући да зараде новац за остварење свог сна, а то је да имају сопствено парче земље. Штајнбек говори о ситуацији која је погодила пољопривреду тих 20-их. Наиме, Лени и Џорџ, као уосталом и породица Џод из „*Плодова њева*“, представљају слој ситних поседника и купаца земље који је потпуно уништен 30-их година. Штајнбек у „*Плодовима гнева*“ „криви“ тракторе који су људима узели посао и попут немани и аждаја их протерали са њихове земље.⁶⁵ Он говори и о проблему који су направили трактори, а то је убрзање хиперпродукције одређене културе након чега је пала цена на тржишту, па фармери слични Џодовима, Ленију и Џорџу, нису могли да отплате позајмљени новац. Фармер XIX века се концентрисао на производњу једне једине житарице коју би продавао за готов новац, за разлику од колонијалног који је производио све што му је потребно, а продавао вишкове. Тренд гајења једне културе се наставио и касније,

па тако у „*Плодовима њева*“ аутор говори о грдосијама од фарми за брескве, пољима под памуком, док у „*О мишевицама и људима*“ главни ликови раде на фарми пшенице. Тако је пољопривреда постала трговачки посао, али како је фармер постајао завистан од тржишта, бивао је све чешће погађан њеним честим колебањима. Он је у оваквом стању ствари морао да држи корак са новим технологијама и да употребљава механизацију која није била нимало јефтина. Пољопривредник се задуживао код инвестиционих банака да би пратио трендове и поспешио производњу. Међутим, хиперпродукција и масовна потрошња која се десила 20-их, као и спорни Фордвјеј-Мек Камберов закон из 1922. године, повисили су царине на увоз и смањили цене пољопривредних производа.⁶⁶ Фармери су тако своје производе продавали по ниским ценама и нису могли да врате дугове банкама, те су остајали без земље која је прелазила у руке банака. Средином 20-их око 3 милиона фармера остало је без земље и отишло пут великих индустријских центара.

Штајнбек посвећује сву пажњу овој теми у роману „*Плодови њева*“. Породица Џод није имала да врати дугове услед пропале жетве, те је стога отерана са своје земље. У периоду 20-их људи сличног положаја као Џодови зарађивали су четири пута мање новца него просечни нефармер. Мјули Грејвз, комшија Џодових из Оклахоме, говори о томе да су им власници рекли да споје све мале фарме не би добили профит који би покрио трошкове.⁶⁷ Штајнбек овде говори о укрупњавањуседа и како сам каже: „И све веће су постале фарме, а власника

⁶⁴ Оваква ситуација говори о томе да је Штајнбек био свестан утицаја просперитета 20-их година на пољопривреду. Сузан Шилинглав у својој биографији Џона Штајнбека пише да је он дете Џона Ернста Штајнбека који је био менаџер једне фабрике и мајке Оливе која је била учитељица. Фиццералд је био син Едварда који је био продавац за фирму Проктор и Гембл, док је његова мајка Мери била из ирске богате трговачке породице (види: <http://www.fscottfitzgeraldsociety.org/biography/index.html> (6. август 2012); http://as.sjsu.edu/steinbeck/biography/index.jsp?val=biography_biology_in_depth (6. август 2012).

⁶⁵ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 61-65, 70-72.

⁶⁶ Захтеви индустријалаца за повећањем царинске тарифе наишли су на пуно разумевање код власти, баш као и у ранијим периодима републиканске власти (пре Вудроа Вилсона, 28. Председника, од 1913. до 1921). Андервудов царински закон из 1913. године био је резултат Вилсонове политике слободне трговине, због чега је 1922. донет Фордвјеј-Мек Камберов царински закон који је повисио царинске стопе и гурнуо САД у економски изолационизам који је штетио фармерима и другима који су били заинтересовани за спољну трговину. Такође, је ту и Смит-Холлијев закон из 1930. године који је донео још више тарифе. Милтон Фридмен сматра да је и та одредба делимично крива за дубину кризе која је уследила (више у: V. Aleksić, *н. г.*, 76-82; M. Fridmen, R. Fridmen, *н. г.*, 56-58).

⁶⁷ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 70.

је бивало све мање. И остало је незнатно мало фармера на земљи. И фарме су постајале веће, а власника је бивало све мање.⁶⁸ Нека врста монополизације земље била је политика New Deal-а чији су мислиоци заступали тезу да су мали поседи непрофитабилни и да не могу да издрже на тржишту. Штајнбек у „*Плодовима гнева*“ предочава политику необрађивања земље као систем за повећање цена пољопривредних производа. Такође, говори о још једном феномену New Deal-а који је везан за решавање проблема у пољопривреди, а то је уништавање вишкова ради регулисања цена. У „*Плодовима гнева*“ је то сликовито приказано када Том, купајући се у реци, види трупло убијене свиње.⁶⁹ Заправо, то је операција коју је спровела ААА (Закон о регулисању пољопривреде), убивши на тај начин 220.000 различите врсте стоке.⁷⁰

Видимо да у својим романима из 30-их Штајнбек покушава да покаже да је пољопривреда највише пропала, што и није далеко од истине, јер статистика показује да ни у просперитету 20-их пољопривреда није направила неки значајнији корак напред, док је 30-их жестоко пропала повлачећи за собом људе везане за ову грану привреде.

КЛАСНА ПИРАМИДА

На профилисање друштвене структуре највећи утицај извршила је рапидно развијана привреда САД, док је за велике потресе унутар класне пирамиде дефинитивно најзаслужнија криза исте, која је добар део становништва довела до руба пропасти. Америчко друштво је након Првог светског рата видело велике промене у својој структури. Економска надмоћ након 1918. утицала је на велики развој индустрије и повећање стандарда живота широм САД. Материјализам и индивидуализам, као животне филозофије, окренуле су

становништво ка личним интересима који су пре свега подразумевали стицање богатства и уживање у најразличитијим продукцима индустрије масовне производње. Нове индустрије су захтевале школоване људе, тако да је образовање добило на значају више него икада. Дошло је до стварања средње класе која је постала практично стуб друштва и система, док су радници и фармери осетили, колико-толико, побољшање свог ионако тешког живота.

Тридесетих се цео систем пољуљао, па тако и класна пирамида која је доживела прави земљотрес. Концепти материјализма и индивидуализма били су уздрмани јер се просперитет, који је хранио ове две идеологије, претворио у Велику депресију. Велики број људи је био захваћен немаштином, поготово они из доњег дела пирамиде.

Просперитет „лудих двадесетих“ изнедрио је групацију екстремно богатих појединаца. Индустријска револуција у другој половини XIX века избацила је у први план људе као што су Вандербилт, Ендру Карнеги, Џон Рокфелер, Џон Морган и други, док је период након Великог рата видео и плејаду других финансијских могула који су постали стожери економског бума и промене живота у друштву уопште. Нове индустрије пружиле су прилику најспособнијим и најсналажљивијим појединцима који су у ковитау масовне производње „своју“ индустрију подигли до неслућених размера.⁷¹ Хенри Форд је са својим моделом-Т, којег је до 1927. године продао у невероватних 15 милиона примерака, стекао велико богатство које се мерило стотинама милиона ондашњих долара. Ту су још и Џон Пинпоинт Морган, Алфред Слоун, браћа Дупонт, Вилијем Рендолф Херст и још много њих који су до 1929. године спадали у ону групу

⁶⁸ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva* 2, 7-10.

⁶⁹ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva* 1, 275.

⁷⁰ Више у: А. Brinkley, Е. Fitzpatrick, *н. г.*, 261-263.

⁷¹ Иако се 20-их, али и раније, говорило да је Америка обећана земља, највећи број припадника највише класе друштва стекао је огромно богатство почевши са повољностима добијених наслеђем. Историчар Хенри Паркс наводи, међутим, да ни у једном тренутку америчке историје нису биле пружене боље могућности за свеопшти напредак него двадесетих година XX века (Н. В. Parks, *н. г.*, 414-415).

од 36.000 породица који су имали примања преко 75.000 долара годишње.⁷²

Овај део америчког друштва био је много богатији од осталих, па се та неравноправна расподела богатства наводи као један од кључних разлога за избијање економске депресије 30-их. Неке од њих су крајем XIX века звали „барони-пљачкаши“ због енормног богатства које је поседовао веома мали број успешних и сналажљивих појединаца. Дакле, видимо да је од близу 106 милиона становника, колико је у САД било по попису из 1920. године, само око 200.000 људи практично држало цео систем који, када се распао, није угрозио једино овај мали слој богатих. Неки су морали да се задовоље мањом производњом и зарадама, али су опстали и били су у оном делу становништва који тридесете и нису доживеле тако тешко као други.⁷³

Фиццералд и Штајнбек у својим делима не пропуштају да сликовито портретишу овај слој америчког друштва. Слој најбогатијих је живео најбоље, како у просперитету, тако и у кризи. Фиццералд је поготово компетентан када је ова тема у питању јер је, живећи на Лонг Ајленду, упознао „врх пирамиде“, па иако је лично стремио да постане један од њих, ипак није читаоца ускратио добром критиком финансијске елите. Штајнбек такође критикује „недодирљиви-

ве“ које криви за кризу сматрајући да су управо они заслужни за велику економску диспропорцију у друштву. Тако, за разлику од свог колеге, оштрије приступа овој теми, имајући у виду ужас на који је налетао на својим путовањима.

Фиццералд најсликовитије описује Адама Печа из романа „*Са оне ситране раја*“ и Џеја Гетсбија из „*Великог Гетсбија*“. Први је конзервативни, „Стари Крст“ Печ, који је своје велико богатство, процењено на око 80 милиона долара,⁷⁴ стекао разним трансакцијама на њујоршкој берзи. Фиццералд га описује као веома поштованог, недодирљивог старца коме се сви диве. Он је предмет сваког поштовања, па када је стари Печ умро, све новине су писале о њему утркујући се ко ће објавити бољу биографију овог успешног човека.⁷⁵ Фиццералд нам говори о већ тада устаљеној тенденцији да се животи великих, богатих и успешних привредника много више цене и стављају у први план него ли неких државника, војсковођа или интелектуалаца. Управо су људи као што је Адам Печ одлучивали о смеру и брзини развоја државе, а самим тим и остало становништво. Нешто слично представља и Џеј Гетсби, с тим што је он представник новопечених скоројевића који су своје богатство стекли на брзину, у турбулентним годинама након Првог светског рата. Фиццералд „*Великом Гетсбију*“ портретише свог јунака Џеја Гетсбија као енормно богатог човека који поседује ланац услужних радњи широм САД, велику викторијанску палату на Лонг Ајленду, па чак и део залива овог њујоршког острва. Многи други богаташи које наратор Ник помиње на забавама, угледали су се на Гетсбија као на идеалан модел богатог и успешног предузетника.⁷⁶

⁷² Невероватне цифре су у питању када је реч о овом слоју изузетно богатих људи. Посебно је интересант поменути медијски магнат Вилијем Рендолф Херст који је 1907. изградио кућу у Сан Франциску вредну тада невероватних 3 милиона долара. Чувена Џон Пинпоинт Морганова челичана, купљена од Ендруа Карнегија почетком XX века, када је и настала (1901), имала је тада невероватан капитал од милијарду долара, док је сам Морган у почетку зарадио баснословних 75 милиона (више у: P. Džonson, *н. г.*, 486-499, 617-621; V. Aleksić, *н. г.*, 126-131; H. B. Parks, *н. г.*, 427-429).

⁷³ Судаћи по истраживању Брукингсовог института 1929. године, преко 70% запослених примало је тадашњих 2.500 долара годишње, што се сматрало цифром која је неопходна за нормалан живот. Међутим, преко 40% становништва имало је око 1.500 долара, што свакако говори о неравномерној расподели дохотка. Сматра се да је крајем 20-их година 631.000 породица зарађивало много више него 16 милиона породица. Иако подаци несумњиво говоре о диспропорцији дохотка, економиста Милтон Фридмен сматра да је капитализам слободног тржишта најзаслужнији за богаћење обичног човека. Он каже да „нигде јаз између богатих и сиромашних није шири него у друштвима која не дозвољавају функционисање слободног тржишта“ (више у: M. Fridmen, R. Fridmen, *н. г.*, 166-168; H. B. Parks, *н. г.*, 622).

⁷⁴ То је негде око 1,5 милијарди данашњих долара [види: <http://www.westegg.com/inflation/> (10. август 2012)].

⁷⁵ F. S. Ficzderald, *Lepi i prokleti*, 263-267.

⁷⁶ Фиццералд у једном тренутку набраја угледне посетиоце Гетсбијевих забава који представљају портрет тадашње највише класе. Интересантно је и то да је многе од њих сам писац и упознао током свог боравка у Њујорку (види: <http://www.fscottfitzgeraldsociety.org/biography/index.html> (6. август 2012); F. S. Ficzderald, *Veliki Getsbi*, 76-79).

Штајнбек, са друге стране, овај слој критикује и својим романима из 30-их, предочавајући читаоцу неспретну политику и понашање богатих. У „*Плодовима њева*“ писац у неколико наврата критикује финансијску политику банака које су, када је људима највише требала помоћ, заправо одмагале. Мјули Грејвз, пријатељ главног јунака Тома Џода, и остали сељаци тог краја бивају отерани са земље јер немају да врате кредите. Штајнбек алудира на власнике банака који, да би се спасли, терају људе са земље.⁷⁷ Такође, жути скуповени аутомобил који претиче колону гладних фармера, показује ко је био заиста погођен депресијом 30-их. У истом делу Штајнбек пише о чуђењу Џодових, о томе како је могуће да један човек држи толику земљу, а они немају основних намирница за живот.⁷⁸ Видимо да Штајнбек, за разлику од Фиццералда, показује да је међу обичним становништвом опало величање великих, богатих и успешних људи бизниса, због тога што су управо њих кривили за оно што им се десило у „*прљавим тридесетим*“.⁷⁹

Можда највеће достигнуће међуратног периода у САД представља растући значај средње класе. Развој и отварање нових грана индустрије, заједно са огромним порастом значаја образовања, учинило је да средња класа постане идеал према коме су многи становници САД тежили.

⁷⁷ Ово се свакако може повезати са „изненадним одаском“ Џ. П. Моргана из земље пар дана пре пада на берзи (више у: J. K. Galbraith, *n. g.*, 120-132).

⁷⁸ J. Steinbeck, *The Grapes of Wrath*, 193-200.

⁷⁹ Феномен друштва САД између два рата су и индивидуални успеси спортиста који су фасцинирали гледаоце разних спортова популарних у Сједињеним Америчким Државама. Фиццералд их приказује у лику Џордан Бејкер, успешне и познате голф играчице, која је у ствари слика Едит Камингс, веома популарне голферке 20-их година. Такође, Бејб Рут је можда најпознатија личност 20-их, ако не и XX века, бар када је спорт у питању. Боксер Џек Демпси и многи други пунили су стадионе и представљали иконе тадашњег времена. Спорт је тада заузимао значајно место у животима све беднијег становништва. Стадиони су били препуни, што наравно представља бег од тешке свакодневнице. Можда је најупечатљивији пример филм Рона Хауарда *Cinderella man* (*Байка о боксеру*) из 2005. године који описује живот легендарног боксера Џима Бредока кроз 20-е и 30-е године [више у: G. Nash, *n. g.*, 387-388; R. Creamer, *Babe: The Legend Comes to Life*, New York, 1974; http://espn.go.com/mlb/player/bio/_id/27035/babe-ruth (10. август 2012)].

Када говоримо о америчком друштву током треће деценије XX века, оно што свакако са сигурношћу можемо да констатујемо јесте необична размера и утицај консеквентног економског, социјалног и културног преображаја, највећег, најбржег и најтемељитијег у целокупној историји. У таквом развоју, приоритет и за локалну власт и за породице јесте потрошња за више и боље образовање. Наиме, индустрија која је све више улагала у истраживање нових технологија, изискивала је армију образованих и високообразованих људи који би изнели те нове тенденције у индустрији и друштву уопште. Из тог разлога је образовање на сваком нивоу постало приоритет за све већи број америчких породица.⁸⁰

Средња класа је управо оно што представљају писци Френсис Скот Фиццералд и Џон Штајнбек, па су веома битна њихова тумачења класе којој и сами припадају. Ови писци су видели енормно повећање броја високообразовних установа. Период након Грађанског рата доживео је импресивну експанзију колеџа. Право на високо образовање било је на почетку XX века признато од већине, тако да је све више младих одлазило на факултет. Године 1870. САД су имале око 563 установе високог образовања, до 1910. их је било 1000, док је број уписаних студената био око 300.000. Неписменост је опала са 20% 1870. на само 4,3% 1930. године. Већ 1920. било је између 500-600.000 студената, док се тај број крајем двадесетих попео на око 1,5 милиона. На пример, Француска је на почетку друге деценије XX века имала око 40.000 студената, што свакако говори да је тадашње образовање у САД функционисало принципом обрнуте пирамиде јер је било приступачније велико броју младих.⁸¹

⁸⁰ Када је у питању образовање, незаобилазно је поменути чувене колеџе Ајви лиге који су у међуратном периоду попримили облик и углед који имају и данас. У ту групу спадају Браун, Колумбија, Корнел, Дартмаут, Харвард, Пен, Принстон и Јејл. Термин је настао 1937. године и осмислио га је Касвел Адамс, новинар „Хералд Трибуна“, описујући спортске екипе елитних североисточних колеџа [види у: P. D'zonson, *n. g.*, 567-573; <http://www.go4ivy.com/colleges/ivy-league-colleges> (27. октобар 2012)].

⁸¹ Више у: D. Borstin, *n. g.*, 444-466; H. B. Parks, *n. g.*, 490-494.

Као и Фиццералд, тако и Штајнбек говори о образовању као нечему ка чему би требало тежити. Главни јунаци у скоро сваком Фиццералдовом роману управо су припадници нове образоване средње класе. Ник Каравеј из „*Великој Гетсбији*“, након стицања дипломе на Њу Хејвен колеџу, 1915. године одлази у рат. Потом се враћа у САД и одлази у Њујорк да би се бавио пословима са обвезницама. Дакле, Ник је типичан представник средње класе која је попут поплаве прекрила друштво САД. Исти је случај и са Ејморијем Блејном из романа „*Са ове ситране раја*“ и Ентонијем Печом из романа „*Лепи и проклећи*“. Оба Фиццералдова јунака су након завршетка колеџа покушали да нађу добро плаћени посао у некој од индустрија у успону, исто као и Ник Каравеј из „*Великој Гетсбији*“. Живот средње класе представља централну тему готово свих Фиццералдових романа. Његови јунаци су типични представници класе која је била симбол просперитета 20-их.⁸²

Штајнбек потврђује да је и у немаштини, коју описује у „*Плодовима њева*“, тежња за образовањем формула успеха. Средња класа је нешто што сањају ликови из овог романа, што је свакако Штајнбекова критика државе и њене економије која је допринела осиромашењу и деградацији становништва. Ружа Саронска, сестра Тома Џода, и њен несудбени муж Кони планирају да, након што зараде у „изгнанству“ у Калифорнији, нађу пристојан дом и улажу у образовање Конија који би тражио запослење у просперитетној радио-индустрији.⁸³ Ово говори о стању средње класе у кризним тридесетим. Све мање је било новца за слање деце на факултете, док су припадници средње класе који су успели да задрже посао са скраћеним радним временом и минималним платама настојали да нађу и друге начине преживљавања. Мање су куповали, сами су се бринули о одећи, конзервирању хране и кућним поправкама.

Промена у размишљању средње класе током тридесетих, свакако је условљена кризом која је захватила скоро све слојеве америчког друштва. Радници и фармери су у деценијама просперитета и кризе, слој који је највише трпео. Експанзија најамног рада између 1860. и 1900. године подигла је реалне наднице, заједно са бројем радних сати. Наднице су између 1922. и 1929. године расле 1,4% годишње и радник је у просеку зарађивао до 1.600 долара годишње, када се сматрало да је 1.800 долара потребно за пристојан живот. Дакле, радничка класа, иако је осетила одређени напредак, није имала значајног удела у просперитету 20-их. Стога, када је криза покуцала након 1929. године, управо су радници, заједно са фармерима, били међу 25% незапослених и трпели до тада невиђену немаштину и глад.⁸⁴

Експанзија индустрије и најамног рада довела је у градове огроман број људи са фарме, али и емиграната из свих делова света. Двадесетих није било другачије, јер је близу 3 милиона људи напустило пољопривреду. Нови производи, попут трактора и нови изуми, попут електричне енергије, допринели су побољшавању положаја фармера у друштву. Међутим, хиперпродукција пољопривредних производа, као и протекционистичка политика високих царина владе САД, допринели су да цене производа падну, остављајући фармера без потребног прихода. Политика високих царина 20-их донела је невиђену беду овом слоју становништва у периоду Велике депресије. Стотине хиљада фармера постали су бескућници, огроман број је живео по логорима (Хувервилима), а већина су постајали сезонски радници. Судови на средњем западу силом су спречавани 1933. го-

⁸² F. S. Fiedžerald, *Lepi i prokleti*, 194-195; F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 9-11; Ф. С. Фиццералд, *Са ове ситране раја*, 75-76, 209.

⁸³ J. Steinbeck, *The Grapes of Wrath*, 213.

⁸⁴ Важно је поменути и улогу радничких синдиката у поменутим процесима. Вилијем Силвиз организовао је синдикат ливаца 1865. Године, што је подстакло наредне генерације да стреме ка побољшавању својих права у експанзивној индустрији САД. Синдикати су донекле допринели заштити радника у кризним периодима. Међутим, 20-их је чланство у радничким организацијама знатно опало услед индустријске експанзије и социјалних програма компанија које су тим понудама на неки начин штитиле себе од синдиката. Тако стојеће је оставило раднике незаштићене када је наступио период Велике депресије (више у: А. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 181-183; Н. В. Parks, *н. г.*, 429-433, 621-623).

дине да не нареде одузимање фарми услед неплаћених пореза и дугова. Дакле, фармери су претрпели највећи ударац, па стога и не чуди њихово незадовољство које се често претварало у отворене побуне.⁸⁵

Механичар Вилсон из Фиццераддовог „*Великој Гејсбија*“ пример је радничке класе која је двадесетих осетила промене набоље, али која је тридесетих претрпела највећи ударац. Заправо, 20-их година је око две трећине становника живело на минималном степену комфора. Радници, као Вилсон из „*Великој Гејсбија*“, уживали су у побољшаним условима рада и скраћењу радног времена, што је уз вишак слободног времена и ниских цена, услед хиперпродукције, значило да могу више да приуште и уштеде него раније. Ипак, у односу на Ника Каравеја, представника средње класе, Вилсон се није могао ни поредити.⁸⁶

Штајнбек у својим делима из 30-их читаоци даје потпуно другачију слику људи са доње лествице друштва. Они сада не да нису могли да купе основне потрепштине, већ су морали да их продају да би имали хране, као породица Џоду у „*Плодовима њева*“. Наднице и новац који зарађују у потпуној су диспропорцији са 20-им годинама. Џодови раде на плантажама по веома тешким условима за један долар на дан, а када се то упореди са радницима који су код Хенрија Форда 20-их зарађивали и преко 5 долара, може се видети колики је био распон кризе 30-их година. Џодови, након што су остали без земље због дугова, прелазе читаву Америку

скитајући и живећи по Хувервилима, да би у Калифорнији нашли веома скроман сезонски посао. Људи који су некада поседовали земљу сада беру воће на туђим фармама.⁸⁷ Овде можемо „прочитати“ да је стално запослење било, у тим приликама и том слоју класне пирамиде, готово немогуће добити. Док код Фиццералда можемо наслутити „боље дане“ за ниже слојеве, дотле Штајнбек показује жаловост њиховог положаја и нада, јер су управо људи као Том Вилсон из „*Великој Гејсбија*“ постали Том Џод из „*Плодова њева*“. Роман „*Неузвесна биџика*“ говори о ниским надницама и погоршаним условима рада и живота, али и о томе да тридесете представљају повратак значаја синдиката. Мек и Џим, главни јунаци, представљају борце за права угрожених радника. Штајнбек својим делима представља онај угроженији део класне пирамиде који је доживео велике турбуленције током међуратног периода.⁸⁸

ТЕШКИ МИРИС НОВЕ АМЕРИКЕ

Једна од карактеристика Сједињених Америчких Држава између два рата свакако је енормна концентрација имиграната из различитих делова света.⁸⁹ Простор некадашње британске колоније био је остварење сна за непожељне, прогањане или неприхватљиве групације, пре свега из Европе. Тако су пуританци, квекери и други, сматрали простор Северне Америке изузетно привлачним.⁹⁰ Они су превазилази-

⁸⁵ Посебно је интересантна организована пљачка намирница од стране гладних фармера у Арканзасу 1931. године (види у: А. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 186-188; Н. В. Parks, *н. г.*, 448-452, 600-601, 627-629, 640-642).

⁸⁶ Реч је заправо о „капитализму благостања“ који представља покушај послодавца да одврати раднике од приступања синдикатима. Радничке бенефиције су се побољшале и чланство у синдикатима је било мање него икада. Међутим, економским колапсом 1929. године све је брзо пропало, јер су радници остављени на милост и немилост послодавца који су их лако отпуштали без синдиката који би их штитили. На основу испитивања из 1929. године просечан радник са тадашњих 1344 долара годишње могао је да приушти себи све основне кућне потрепштине и да уштеди негде око 6% од укупних примања на годишњем нивоу. То је заиста велики корак направљен за само 20 година када је 22% радника било неухрањено (више у: V. Aleksić, *н. г.*, 126-131; А. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 181-183; G. Nash, *н. г.*, 358-360; Н. В. Parks, *н. г.*, 622).

⁸⁷ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 121-122; 250-255; Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 2*, 50, 92-95, 129-130, 163-168.

⁸⁸ Интересантно је да је године 1937. председник САД Теодор Рузвелт у обраћању нацији навео да „једна трећина нације живи у лошим стамбеним условима, лоше су одевени и потхрањени“. Данијел Борстин наводи да након Велике депресије 30-их ниједан председник није смео да се кандидује без одговарајућег социјалног програма (више у: D. Borstin, *н. г.*, 206-211).

⁸⁹ Види више у: А. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 204-205; V. Aleksić, *н. г.*, 229-234; P. Džonson, *н. г.*, 569-578; D. Borstin, *н. г.*, 444-466.

⁹⁰ Пуританизам је религијски реформистички покрет настао у оквиру англиканске цркве крајем XVI века. Нападани од стране званичне цркве следбеници овог покрета нашли су дом у Новом свету у који су кренули у трећој и четвртој деценији XVII века. Они су промовисали веру која је била „донета“ свецима, чисту и посвећену. „Пуританизам Нове Енглеске“ један је од градивних елемената америчког друштва. Квекери или Друштво Пријатеља су

ли своје разлике и крајем XVIII века у рату за независност (1775-1783) извојевали победу над Британском империјом, створивши тако Сједињене Америчке Државе. Током XIX века тенденција миграције у САД се наставила услед веома брзог економског развоја који је, пре свега обичним људима, давао боље прилике за живот него тадашње европске државе. Тако су већ 1800. године наднице за око трећину биле веће него у Европи и ова супериорност ће се одржати, али и повећавати, кроз читав XIX век. Становништво САД се између 1815. и 1860. године учетворостручило (са 8 на 31 милион становника). Између 1866. и 1915. године Сједињене Америчке Државе су постале дом за 25 милиона људи, већином из Европе. Колико је простор САД био примамљив говори и податак да је од XVI до XVIII века Атлантук превалило „тек“ милион људи, 20 милиона у XIX, док је у XX веку тај број невероватан – 55 милиона људи!⁹¹

Двадесетих година XX века у САД се десила нека врста патриотске ксенофобије која је за последицу имала ограничење имиграције, тј. политика „отворених врата“ више није била одржива. Тако је већ за време рата, увођењем провере писмености, први пут у америчкој историји, усељавање било ограничено. Када се рат завршио 1918. године, дошло је до поплаве нових имиграната из опустошене Европе. Тада су захтеве за ограничавањем тражили раднички синдикати у страху од јефтине досељеничке радне снаге. Услед тога, године 1921. донет је Закон о ванредним квотама којим је ограничено усељавање из Европе на 375.000 људи годишње.⁹² Приоритете су имали

протестантска фракција која је веровала у такозвану „светлост изнутра“. Настала почетком XVII века, ова групација била је окренута просперитету без елите и феудалаца, а Пенсилванија, названа по истакнутом америчком квекеру Вилијему Пену, била је позната као најбоља „Држава сиромашних“ [више у: Н. В. Parks, *н. г.*, 59-61, 69-74; P. Džonson, *н. г.*, 40-54, 95-99; <http://www.history.com/topics/puritanism> (15. август 2012); <http://www.history.com/topics/quakers> (15. август 2012)].

⁹¹ Види: *Модерна америчка култура* (ур. Кристофер Бигзби), Подгорица, 2009, 83.

⁹² Године 1924. донет је Закон о досељеничким квотама који је прописивао смањење поменутог броја на 165.000 и представљао је трајан програм који је дефинитивно спроведен 1929. Године. О положају имиграната из источне Европе можда најбољу слику даје

досељеници из Западне и Северне Европе, због јаког убеђења да се лица британског, ирског, немачког и скандинавског порекла могу лакше уклопити у односу на досељенике из Источне и Јужне Европе.⁹³

Тридесетих се ситуација са имигрантима мења из корена. Током 1929. године у САД је ушло свега 280.000 људи. Како је незапосленост расла, амерички председник Херберт Хувер је 1930. године покушао у потпуности да заустави запошљавање људи који су поднели захтеве за држављанством.⁹⁴ Хуверова администрација охрабривала је ксенофобију у настојању да се потпуно неутралише долазак имиграната. Власти у Тексасу, Калифорнији и Аризони приступили су депортацији до тада заштићених Мексиканаца. До 1933. године око 350.000 Мексиканаца депортовано је назад у Мексико, највише из Лос Анђелеса и Чикага. Дакле, САД тридесетих више нису биле земља могућности. У прилог овој чињеници иде и податак да је 1932. године било три пута више регистрованих емиграција него имиграција у земљу, што је незапамћен преокрет у дотадашњој америчкој историји.⁹⁵ Међутим, укупан број људи који је напустио земљу није нарочито велик, јер у време глобалне Велике депресије и није било места на свету где се могао наћи добро плаћен посао.

Аптон Синклер у чувеном роману „Дунџла“ из 1906. године у коме се описује тежак живот једне литванске породице у Чикагу (види у: G. Nash, *н. г.*, 404-408; U. Sinclair, *Jungle*, PSU 2008).

⁹³ Интересантно је да нису била утврђена правила за имигранте из Канаде и Јужне Америке, одакле се током 20-их година у САД доселило 900.000 житеља Канаде и 450.000 Мексиканаца. Законом о националном пореклу из 1927. године било је потпуно забрањено усељавање из Азије, укључујући Кину и Јапан (више у: V. Aleksić, *н. г.*, 90-96; <http://history.state.gov/milestones/1921-1936/ImmigrationAct> (15. август 2012); Н. В. Parks, *н. г.*, 481-485; P. Džonson, *н. г.*, 465-467).

⁹⁴ Председник Хувер је америчким конзулатима и имиграционим канцеларијама наредио да врло стриктно примењују мере о имиграционим квотама како би се спречило да придошлице постану друштвена баласт. Истовремено је наложио Служби за имиграцију и натурализацију да предузму мере у правцу депортовања странаца који илегално бораве у земљи, као и политички неподобних особа (P. Schor, *Mobilising for pure prestige? Challenging Federal census ethnic categories in the USA (1850-1940)*, 2005, 89-101; V. Aleksić, *н. г.*, 218-224).

⁹⁵ Занимљиво је да се 1932. године око 100.000 Американаца пријавило за послове у Совјетском Савезу, након што је совјетска агенција „Амторг“ огласила да тражи 6.000 квалификованих машиниста.

Још једна врста миграције је обележила историју САД између два светска рата. То је унутрашња миграција становништва подстакнута економским факторима. Фиццералд и Штајнбек су и сами били део унутрашње миграције која их је одвела на места где су могли видети овај културно-друштвени феномен. Имајући ово у виду, писци представљају изузетно важну карику у тумачењу односа досељеника и староседелаца, њихових манира, културе и понашања. Фиццералд је, као и многи његови савременици, сматрао да се новопридошли никада неће интегрисати у друштво и да ће се увек сматрати „одбаченима“. Штајнбек се више обазире на унутрашњу миграцију и показује њихов живот у, за њих, потпуно новом свету.

Фиццералд се у својим делима углавном бави животом средње класе у урбаном Њујорку. Такође помиње и на који начин су се староседеоци односили према досељеницима, поготово тамнопутим Афроамериканцима. Фиццералд своја прва дела пише у периоду тзв. Велике миграције. Масовно померање црнаца са југа САД почело је деведесетих година XIX века и достигло врхунац у Првом светском рату, када су добро плаћени послови ратног времена привукли око 500.000 црнаца из јужних руралних крајева. Њујорк, Чикаго, Филадельфија, Детроит, Кливленд и други индустријски центри били су попут магнета за ово угрожено становништво.⁹⁶ Међутим, проблем је настао након рата. Економска криза која је захватила САД од 1918. до 1921. прво је осетила ова новопридошла популација која је, испоставиће се, више волела живот у сиромаштву него на пољопривредном и руралном југу. Стварају се гета, а самим тим се отварају врата расних немира који су у овој, али и многим наредним деценијама, потресали САД.⁹⁷

Фиццералд у роману „*Са ове сивране раја*“ у неколико наврата приказује одбојност према имигрантима коју демонстрира становништво

⁹⁶ Сматра се да је од 1916. до 60-их година дом променило око 6 милиона Афроамериканца (више у: P. Džonson, *н. г.*, 598-601).

⁹⁷ О расним немирима више у: G. Nash, *н. г.*, 338-348; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 171-188; G. B. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 981-984.

претежно западно-европског порекла. Тако главни јунак Ејмори Блејн чита књигу са насловом „Бело друштво“ и, отворивши прозор, гнуша се од мириса који долазе из квартова у којима живе досељеници. Касније, једна од Ејморијевих љубави одбија да спава у возу као некакав имигрант, а интересантно је и Ејморијево гнушање према досељеницима италијанског и ирског порекла.⁹⁸ Видимо да Фиццералд преноси атмосферу односа према имигрантима. Године након Великог рата обилувале су немирима који су често завршавани крвавим сукобима. Имигранти и Афроамериканци били су изоловани, настањени у гетоима, што нам Фиццералд доказује непомињањем ниједног Афроамериканца током читавог свог књижевног опуса.⁹⁹ Постоји једна реченица у „*Великом Гетсбију*“, врло ефикасна и сликовита, која описује ту изолацију, расну и сваку другу подељеност. „Када смо прелазили Блеквелово острво претекла нас је лимузина, у којој су седела три нацифрана црнца, два кицоша и једна девојка. Гласно сам се насмејао када су са надменим ривалством заколутали очима према нама. Сада када смо прешли овај мост може свашта да се деси и помислих, нека се деси шта хоће.“¹⁰⁰

Штајнбек нам доноси сличну слику. Али овога пута то нису били досељеници из Европе или тамнопуто становништво југа, већ 3,5 милиона гладних најразличитијег порекла, који су се упутили ка Калифорнији. Унутрашња миграција становништва, претежно фармера са средњег запада и југа земље, пореметила је демографију пре свега Калифорније, што је

⁹⁸ Фиццералд овде засигурно преноси атмосферу која је владала након Великог рата. Луке пренатрипане имигрантима стварале су одбојност староседелаца који су, као и сам Фиццералд, заборавили да су и они били некада део те скупине (Ф. С. Фиццералд, *Са ове сивране раја*, 34, 138, 264-268).

⁹⁹ Оваква Фиццералдова тенденција говори о степену изолованости тамнопутог становништва. Харлем и други гетои били су херметички затворени и изложени константном притиску и гнушању осталих становника градова, што је често био окидач за немире (види: A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 171-175).

¹⁰⁰ F. S. Fiedžerald, *Veliki Getsbi*, 85-86. Историчар Данијел Борстин сматра да су имигранти можда променили своје пребивалиште, али не и статус. „Ирски сиромаси постали су амерички сиромаси“, пише Борстин, што свакако стоји, јер је већина имиграната која је долазила представљала људе са доње лествице друштва земаља из којих су стизали (D. Borstin, *н. г.*, 236-240).

и тема романа „*Плодови њева*“.¹⁰¹ Штајнбек овим делом описује стање и однос према маси „Окија“ који су похрлили ка Калифорнији, где су постали сезонски радници. Том Џод и његова породица, која заузима централни део приче, емигрира из Оклахоме и прелази читаву Америку да би дошли до свог „Елдорада“. У Калифорнији су досељеници, Американци већином западно-европског порекла, наишли на непријатељску атмосферу тамошњег становништва. Дакле, патриотска ксенофобија не јеђава у периоду 1918-1939 године, па стога и не чуди масовна појава тзв. „чувара нације“.¹⁰²

Када су Американци говорили о мултиетничности и мултикултуралности, често су користили израз „лонац за топљење“.¹⁰³ Међутим, „лонац“ је био само за Европљане, јер је већина Американаца била привржена идеји да је њиховим рођењем било стечено право, мада мултинационално, и у сваком случају неетничко, то што су бели. Тако је након Првог светског рата дошло до пораста популарности озлоглашеног покрета ККК (Кју Клаукс Клан). Тридесетих је ксенофобија подржавана, као што смо видели, из државног врха, док је само становништво било уплашено и непријатељски настројено према свакоме ко је долазио да им узме посао. Конкуренција се тако заоштравала највише због тога што су староседеоци сматрали да ће бити угрожени приливом свеже, јефтине радне снаге. Тридесетих су били популарни и штрајкбрџери, који су сламали сваки вид от-

пора незадовољног становништва, сматрајући их комунистима.¹⁰⁴

Фиццералд и Штајнбек описују и овај феномен. У „*Великом Гетсбију*“, Том Бјукенен, један од главних ликова и припадник WASP¹⁰⁵ класе, држи говор за једним ручком о супремацији беле, нордијске расе и тврди да је она пољуљана доласком досељеника. Том даље наводи да се дело „Успон империје обојених народа“ заснива на научним истраживањима.¹⁰⁶ Овде је свакако реч о порасту нетрпељивости, као и о алузији на све већи значај који је тада имао поменути ККК. Сматра се да је до 1924. године овај радикални покрет имао више од 5 милиона чланова, а интересантно је да је имао операције и на северу, што раније није био случај, јер је то била искључиво јужњачка организација.¹⁰⁷ Свакако да је Фиццералд био под утиском догађаја који су обележили период Хардингове „нормалности“.¹⁰⁸

Штајнбек директније приказује „чуваре нације“. Они су у „*Плодовима њева*“ приказани у виду побеснеле, самоорганизоване руље калифорнијских градова који су одбијали да прихвате масе гладних становника „Хувервила“. Штајнбек пише и о паљењима логора од стране полиције, јер су у том периоду избијале честе побуне гладних и незапослених радника.¹⁰⁹ Можда је најпознатији случај чувеног протеста „Бонус армије“ из 1932. године који је свакако, између осталог, инспирисао Штајнбека да прикаже на који начин се полиција обрачунавала са отпадницима. Наиме био је то протест око

¹⁰¹ 14. априла 1935. године Средња Америка је погођена невиђеном пешчаном олујом названом „црна олуја“. Прашина је формирала зид величине око 310 метара, што до тада није виђено. Ова олуја је само једна од многих које су се десиле између 1932. и 1939. године. Целокупна Средња и Југозападна Америка била је погођена овом елементарном непогодом која је уништавала усеве и стоку (G. Nash, *н. г.*, 430).

¹⁰² Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 270-274, 281-283; Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 2*, 77-79.

¹⁰³ „Лонац за топљење“ представља метафору за простор САД који прима и меша све народе, религије, културе и расе у један ентитет који се зове Американац. Хектор Сент Џон Кривкер (1735-1813), амерички писац француског порекла из XVIII века, дефинисао је појам Американац: „Американац је онај који, остављајући за собом све своје некадашње предрасуде и навике, поприма нове из новог начина живота који је прихватио, нову владу којој се повињује и нови положај који заузима. Овде се појединци из свих нација стапају у нови људски род“ (*Модерна америчка култура*, 3-7; P. Džonson, *н. г.*, 601-603).

¹⁰⁴ Филм Дејвида Грифита „*Рађање нације*“ из 1915. године глорификовао је рану организацију Кју Клаукс Клана са циљем да се успостави нови, јачи Клан. Захваљујући том филму, амерички јут је са својим расизмом, иако је изгубио грађански рат, задобио „срца и душе Американаца“ (P. Вучетић, „Американизација југословенске филмске свакодневнице шездесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвени историју*, бр. 17 (2010), 40).

¹⁰⁵ White Anglo-Saxon Protestant (WASP) представља затворену групу богатих Американаца претежно британског порекла (P. Schrag, *The Decline of the WASP*, Simon and Schuster, NY, 1970).

¹⁰⁶ F. S. Ficzerald, *Veliki Getsbi*, 22-23.

¹⁰⁷ Више о Кју Клаукс Клану у: G. Nash, *н. г.*, 399-401; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 220-223; G. V. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 971-972.

¹⁰⁸ Под „нормалношћу“ се највише мислило на спољно-политички и економски изолационизам (више о администрацији Ворена Хардинга (1921-1923) у: G. Nash, *н. г.*, 347-348; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 188-192).

¹⁰⁹ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 2*, 143-163, 207-229.

20.000 ветерана Првог светског рата којима је десет година раније обећано исплаћивање пензија. Како се то није десило услед кризе, они су се окупили и камповали у Вашингтону. Влада је одлучила да пошаље Дагласа Мекартура, Џорџа Патона и Двајта Ајзенхауера који су брзо поразили демонстранте палећи им логоре и употребљавајући бојеву муницију. Такву врсту решавања проблема Штајнбек показује у многим делима из 30-их, поготово у романима „Плодови њева“ и „Неизвесна бијка“. У овом другом делу Џим, један од главних јунака, гине на крају од метка полиције која кроз цео роман тражи начин како да разбије штрајкаче који су исувише добро „укопани“. Као крајње решење одабрали су употребу бојеве муниције, што је јасна алузија на „Бонус армију“ и многе друге ситуације које су решаване готово крвопролићем.¹¹⁰

ЗЕМЉА БОЈЕ НОВЦА

Међу многим променама које је индустријализација Сједињених Америчких Држава произвела, можда је најважнија она која се тиче појаве масовне потрошње као филозофије живота. Потпуно је јасно да је сама суштина масовне културе била у распрострањеном и општеприхваћеном веровању у приступачност задовољствима. Још је Алексис де Токвил у делу „О демократији у Америци“ из 1835. године писао да је „страст према материјалном благостању у Америци увек искључива, али је свеопшта; ако је сви и не гаје на исти начин, сви је осећају“.¹¹¹ Американци су веровали да у свакодневном животу уживају у широкој лепези најразноврснијих могућности и удобности који могу да задовоље и најдубље индивидуалне жеље и потребе. Оно у чему су некада америчке породице налазиле највиши животни смисао, а који је пре свега подразумевао прихватање друштвених, економских

и материјалних ограничења, сада више није постојао. За Американце су материјална задовољства све више била надхват руке и само су чекала да буду употребљена да се у њима ужива. Међутим, 29. октобра 1929. године целокупан концепт филозофије материјализма наишао је на огромне потешкоће у виду Велике депресије. Тај догађај, који је трајао читавих 10 година, пољуљао је материјалистички концепт из темеља, доводећи у питање његову суштину и вредност.¹¹²

На примеру берзе, која представља један од симбола ове идеологије и анализе двојнице ликова из „Великој Гейсбија“ и „Плодова њева“ (Ника Каравеја и Тома Џода), можемо видети на који начин Фиццералд и Штајнбек дочаравају значај и суштину материјализма. Обојица га критикују, али из различитих угла и побуда. Први пише из угла релативно добростојећег писца који се чуђи променама, али жуди за већим материјалним богатством, док други говори о свом родном крају, па се приликом његових тумачења материјализма присутност емоција мора узети у обзир.

Волстрит, где се налази њујоршка берза и центар америчке економске структуре, постао је место у којој су многи становници САД маштали да опробају своју срећу. Након завршетка Првог светског рата, главни финансијски токови света преместили су се из лондонског Ситија у њујоршки Волстрит. Сједињене Америчке Државе су постале светски кредитор број један и практично једини излаз уништених европских економија које су тражиле спас у америчком долару.¹¹³ Ово је представљало иници-

¹¹² Веома је интересно запажање нобеловца Милтона Фридмена који тумачи речи „једнакост и слобода“ и њихов концепт у уставу САД. Он сматра да се након америчког Грађанског рата једнакост све више и више претворила у „једнакост могућности“ у смислу да нико не би требало да туђом самовољом буде спречен у постизању материјалног богатства. Једнакост и слобода била су два лица основне вредности – да сваког појединца треба сматрати циљем по себи. Са друге стране, Алексис де Токвил види да је слобода изразито корисна за стварање богатства и да је она људима потребна да би лепо, у материјалном смислу, живели (види: М. Fridmen, R. Fridmen, *н. г.*, 148-169; А. de Tokvil, *н. г.*, 489-491; *Модерна америчка култура*, 2).

¹¹³ Хауард Зин, познати амерички историчар и друштвени активиста, критикује материјализам пишући есеј о Кристоферу Колумбу и његовом правом достигнућу из угла обичног човека Америке XX века. Зин сматра да се једна реч „у првих неколико недеља од када је

¹¹⁰ Dž. Štajnbek, *Neizvesna bitka*, 235-278.

¹¹¹ Токвил критикује ову идеју и сматра да је материјализам „опасна болест људског духа у свим народима и ваља је се нарочито бојати код демократског народа“ (А. de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Novi Sad, 2002, 480-481, 494).

цијалну каписулу за бум који се догодио 20-их година. Многи у САД су кренули ка Њујорку у потрази за брзим богаћењем, улажући притом минималне физичке напоре. Индустрија, која се развијала невероватном брзином, све више је гледала на Волстрит који би могао бити одредиште за обртни капитал, пре него да се тај капитал уложи у додатну производњу. Тако су се отворила врата било коме ко је хтео да улаже на берзи и брзо дође до новца.

У Фиццералдовим романима можемо видети присутност овог симбола материјализма. Роман „*Са ове ситране раја*“ говори о оцу Ејморија Блејна као о неспособњаковићу који се обогатио захваљујући смрти своја два брата који су били богати берзански посредници. Говорећи о материјализму, Ејмори Блејн критикује ситуацију насталу у свом свету описујући га као „скроз-наскроз материјалистички“. ¹¹⁴ Интересантна је и констатација озлојеђеног писца Ентонија Печа, главног јунака у роману „*Дейи и њроклеји*“, који каже да неуморно слуша приче о безглавом богаћењу неких „месара, шанкера и курира“ на Волстриту и мисли да држава „правима једног Христа може уздићи губавца“. ¹¹⁵ Видимо да је Фиццералд, који је попут својих ликова стремио ка великом и брзом стицању богатства, одбијао и критиковао тај махнити материјализам који је путем масовне потрошње утицао да људи, ма ког друштвеног сталежа, крену у потрагу за новцем. ¹¹⁶ Међутим, клише како је до 1929. године „свако био на тржишту“ далеко је од дословне истине. И тада, као и данас, већини фармера, чиновника,

уопште огромном броју Американаца, берза се доимала као нешто прилично далеко, нејасно и злокобно. ¹¹⁷

То можемо видети и у Штајнбековим романима. За разлику од Фиццералда који помиње Волстрит, пре свега због саме његове близине јер се радње романа дешавају искључиво у Њујорку, Штајнбек берзу и не помиње. То није никакво чудо, јер су инвестиционе банке, повезане са својим центрима на Волстриту, немарно издавале кредите фармерима који, услед пада цена пољопривредних производа, што је проузроковано економским национализмом републиканске владе 20-их, никако нису могли вратити, па су стога многи остали без основних животних потребштина (као породица Џод у „*Плодовима њева*“). До 1935. године, када се дешава радња већине Штајнбекових романа из 30-их, банке су се умногоме повукле из пољопривредних крајева, остављајући терен држави да својим мерама покуша да поправи ужасан положај фармера. Берза је, као симбол материјализма, остала у Штајнбековом свету непозната, мрачна и језива троглава аждаја под којом „трговац мора да лаже и подваљује - само се то тако не назива“. ¹¹⁸

Осамдесете и деведесете године XIX века донеле су нова стремљења у филозофији. Под утицајем немачких филозофа XIX века, попут Хегела, амерички друштвени мислиоци су из центара, као што су Сент Луис и универзитети Харвард и Колумбија, говорили да је свака поједина индивидуа неопходан део целине, те су стога истицали потребу за индивидуалним избором и иницијативом. Прагматизам, као идеја која је узела маха, објашњава да човеково мишљење није само себи циљ, већ да служи некој сврси која стреми да се оствари. У комбинацији са материјализмом, који је свакако условљен просперитетом и релативном доступношћу, америчко друштво упловило је у 20-е године

почео да води дневник, понављала 75 пута: ЗЛАТО“. Овај еминентни историчар сматра да је управо та реч ушла у подсвест потоњим генерацијама и створила ту тежњу ка материјалном (Zin, *Istorijski eseji o Americčkoj demokratiji*, 81-109).

¹¹⁴ Ф. С. Фиццералд, *Са ове ситране раја*, 5, 181.

¹¹⁵ F. S. Ficzgerald, *Lepi i prokleti*, 210, 232.

¹¹⁶ Судећи по биографији Метјуа Бруколија, Фиццералд се пресељено на Лонг Ајленд да би био што ближе Бродвеју, не би ли уграбио прилику да пише сценарија за овај еминентни уметнички центар Њујорка. Сама близина богаташа са Лонг Ајленда учинила га је човеком који брзо хоће велику славу и новаца. Али, истовремено, постао је и велики критичар материјалистичког света 20-их година. Вероватно зато што није могао да прихвати да један писац, интелектуалац, не може да живи онако као што живи један сналажљиви шпекулант на Волстриту [види: <http://www.fscottfitzgeraldsociety.org/biography/index.html> (8. август 2012)].

¹¹⁷ Фирме, чланице са 29 берзи, известиле су како су те године имале укупно око 1,5 милиона клијената, од тога, 1,3 милиона на њујоршкој берзи. Тако је само 1,5 милиона људи од тадашњих 120 милиона становника САД било на неки начин активно повезано са берзом (F. S. Ficzgerald, *Lepi i prokleti*, 81-83).

¹¹⁸ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 1*, 158-159.

XX века са циљем што веће и свеобухватније материјалне добити.

Међутим, Том Џод, главни јунак Штајнбековог романа „*Плодови њева*“, враћа се из затвора у коме је провео четири године и затиче срушену кућу. Ова ситуација је доста симболична, јер Штајнбек говори о човеку који је отишао у затвор 1931, а излази 1935. године, у време дешавања радње романа, када сазнаје да је његова породица дословно остала на улици. Дакле, главног јунака писац је ставио у неку врсту хронолошког вакуума и читаоцу представио пустош која се десила у држави за време од четири године. Заиста, тај период је донео стравичне последице пада берзе. Године 1933. готово 13 милиона људи је било без посла, односно сваки четврти радно способан човек. Године 1938, када је Штајнбек писао „*Плодове њева*“, свака пета особа је и даље била без посла. Том Џод бива приморан да прода све из куће, осим половног теретњака, да би добио новац којим би дошао до Калифорније, места где су мислили да ће остварити нормалан живот и изаћи из кризе. Штајнбек говори о томе да је дошло време када ће људи све продати, све што су некада желели, да би могли да се боре за голи живот. Он ту види потпуну бесмисленост материјализма који је због своје похлепе довео људе на руб пропасти.¹¹⁹

Са друге стране, Ник Каравеј, наратор у Фицџералдовом „*Великом Гейтсбију*“, живи потпуно другачији живот од свог вршњака Тома Џода. Он долази са средњег запада, где се његова породица бавила продајом челика на велико, у Њујорк да би радио са обвезницама на Волстриту. Дакле, попут Тома Џода, он напушта кућу али из потпуно другачијих разлога који су искључиво материјалне природе. Он се упутио тамо где је новац, као и Том Џод, с тим што има жељу да постане богат и да се домогне луксуза, док Том продаје све материјално да би преживео. Међутим, Ник се гнушањем, као и Том, осврће на материјализам, додуше из потпуно других разлога, говорећи да је уништио

и оно мало пристојности која је красила људе пре појаве потрошачког, „зеленог“ друштва.¹²⁰

Из овог примера видимо колико је била динамична међуратна историја САД. Материјализам је блистао и ликовао пред својим такмацима 20-их, док је само десет година касније био потпуно поражен. Ник Каравеј, међутим, убрзо и сам одустаје од јурњаве за новцем, јер га у то разуверава понашање његовог суседа, Џеја Гетсбија, којег је Фицџералд представио као оличење ове „зелене“ идеологије треће деценије XX века.

ОД ЈА ДО МИ

Алексис де Токвил, француски историчар и политичар, у свом делу „*О демократији у Америци*“ индивидуализам дефинише као „нов израз који се родио из једне нове идеје. Наши дедови су је звали егоизам. Он представља страсну и претерану љубав према самоме себи док је индивидуализам промишљено и смирено осећање, којег сваког грађанина наводи да се издвоји из масе себи сличних и да се повуче у своју породицу и међу своје пријатеље“.¹²¹ Развој индустрије САД и растућа вера у материјализам креирали су америчког „модерног човека“ и индивидуализам као доминантне карактеристике америчког друштва. Минимална држава коју су практиковали републикански председници 20-их, уверавала је људе да се неће мешати у њихова сопствена стремљења у свакодневном животу. Бизнис који се рапидно развијао понудио је Американцима довољно материјалних средстава да крену за крајњим егоизмом и за одређеним личним интересима.¹²²

¹²⁰ F. S. Fitzgerald, *Veliki Getsbi*, 216-217.

¹²¹ A. de Tokvil, *н. г.*, 457.

¹²² Познати амерички новинар Макс Лернер (1902-1992) на веома интересантан начин дефинише модерног Американца: „Американец је двострука особа састављен од Марлоових ликова Темерлана и доктора Фауста. Темерлан који брише попут незауостављивог варварина преко равница прескачући баријере прве цивилизације и доктора Фауста који руши табуе знања и искуства, чак и по цену сопствене душе... Тако су велики мотиви Ренесансе и Реформације остварени у Американцу као архетипском модерном човеку“ (види: *Модерна америчка култура*, 14).

Психолог Ерих Фром сматра да „модерног човека више не мотивишу жртвовање и аскетизам. Човек верује да га мотивише лични интерес, а заправо је његов живот посвећен циљевима који нису његови. „Лично ја“ у чијем интересу модеран човек ради, јесте „друштвено ја“ које суштински образује очекивана улога појединца у друштву која је, у ствари, само субјективно прерушавање за човекову објективну друштвену функцију“.¹²³ Тако је конформизам постао главна одлика америчког друштва у којем је политичка и економска елита понудила становницима ресурсе да крену за својим сновима и поставила стандарде индивидуализма. Говорећи о слободи и индивидуализму, Милтон Фридмен сматра да је човек као потрошач слободан да троши по нахођењу остатак од пореза, али „нисмо слободни да купимо аутомобил без појаса, мада смо за сада слободни да бирамо да ли ћемо се закопчати или нећемо“.¹²⁴ Ова констатација свакако потврђује размишљања Ериха Фрома да се процес индивидуализације завршава потпуним ослобађањем појединца који ће тек тада моћи слободно да бира да ли ће везати појас.¹²⁵

Фиццералд је писац који је стварао у временима изразитог индивидуализма, у периоду када је та идеологија била у завршној фази своје еволуције. То се види у његовим романима, али и у животу самог писца који је уживао у благодетима ове идеје, иако је у романима, поготово оним из ранијег периода, заступао нешто другачије ставове. Штајнбек је писао под светлом нарушеног индивидуализма, када су се многе снаге скупљале и прилазиле неким другим принципима не би ли лакше пребродили тешка времена. Штајнбек такође критикује индивидуализам и криви га за новонасталу беду, сматрајући да би људи требало да се уједињене против немаштине. Штајнбеков левичарски дух и овде преовладава, па стога и не чуди овакав пишчев став.

¹²³ E. From, *Bekstvo od slobode*, Beograd, 1978, 109-112.

¹²⁴ M. Fridmen, R. Fridmen, *н. г.*, 83-85.

¹²⁵ Фром сматра да ако интегрисану и организовану целину једне особе назовемо личним ја, онда можемо рећи да је једна страна тог све већег процеса индивидуализације пораст снаге личног ја (више о процесу индивидуализма из угла Е. Фрома у: E. From, *н. г.*, 41-45).

Један од првих романа Џона Штајнбека, „*Тортиља сирај*“, говори управо о индивидуализму као идеји. Роман је изашао 1935, али радња је смештена у 1918. Годину, у место Монтереј. Главни јунак Дени представља све оно што индивидуализам јесте. Он је ратни ветеран који се враћа у родни Монтереј и наслеђује две велике куће. Готово ни из чега постаје виша класа у Монтереју, а то највише погађа његове компанионе са којима је до тада био нераздвојан. Дакле, Дени је оличење онога што ће се десити након Великог рата, тј. 20-их година. Он је Фиццералдов Џеј Гетсби, Џордан Бејкер, Ејмори Блејн. Многи јунаци из Фиццералдових дела имају сличне карактеристике као Штајнбеков Дени. Он представља идеологију 20-их о брзом достизању личних интереса, новца и материјалних добара, што га одваја од друштва (државе) и гура у свет индивидуализма. Он се одваја од својих другова, бива „изоштен“ и постаје усамљен, без свести о последицама које врло брзо ступају на сцену.

Са друге стране, Пилон и његова дружина која временом постаје све већа, представља супротност Денију и готово свим јунацима из Фиццералдових романа. Они су оличење колективизма који се хранио кризом индивидуализма 30-их, па нападају Денија, јер их је напустио и постао власник, материјалиста. Пилон на почетку романа говори Денију да ће заборавити своје другове и почети да се дружи са градоначелником Монтереја.¹²⁶

Отуђивање и себичност су оно о чему Пилон говори, а што се подудара са Фиццералдом и начином на који он описује ову појаву. Џеј Гетсби је тајанствени богаташ отуђен од света, сам са својим великим богатством. Стари Крст, како су звали Адама, оца Ентонија Печа, из романа „*Лејн и йроклејн*“, представља типичног човека 20-их. Он је себичан, отуђен, сам са својом послугом и ужива у успеху који је постигао на њујоршкој берзи.¹²⁷ Штајнбек је преко Денија и његове дружине у романескном виду показао ову карактеристику америч-

¹²⁶ J. Steinbeck, *Tortilla sprat*, 10-17.

¹²⁷ F. S. Ficzerald, *Lepi i prokleti*, 8-10.

ког друштва. Пилонова дружина је све већа и бори се заједно у кризним временима, што је јасна алузија на тридесете, док је Дени постао типичан Гетсби, што представља двадесете године.¹²⁸

Штајнбек у роману „*Tortilla sprat*“ прави још једну значајну паралелу. Дени, након што је постао власник, почиње да се суочава са проблемима које носи ова обавеза. Он се не сналази, рентира стан својим пријатељима који немају да му плаћају, тако да пропада, а на крају губи чак и кућу. Видимо да Штајнбек критикује лоше пословање америчке економије која је 20-их омогућила Фиццераддовим ликовима да стекну већи друштвени статус, али која није довољно водила рачуна, што је довело до Велике депресије 30-их година. Када је изгубио кућу, Дени се враћа својим пријатељима, што представља јасну Штајнбекову алузију на просперитет 20-их који је омогућио многим веру у велики лични напредак, али су се људи, услед немарности система и пропасти, вратили поновном здруживању у намери да се боре за свој живот који је био угрожен економском депресијом 30-их.¹²⁹

Ово нас доводи до друге важне теме када је у питању идеологија индивидуализма. У временима кризе, често се дешавало да у Сједињеним Америчким Државама дође до реакције, односно скретања у „лево“. Период економске рецесије након Првог светског рата обиловао је радикалним покретима, штрајковима и протестима. Незадовољни су се бунили због погоршања услова живота што је повукло многе друге проблеме, попут расног питања и питања положаја ратних ветерана. Десетак година након тога десила се слична ситуација, с тим што је криза овога пута потрајала 10 година. Ови напади на индивидуализам и либерално демократски поредак током кризних периода

¹²⁸ Алексис де Токвил је 30-их година XIX века, анализирајући друштво САД, приметио и записао да се, за разлику од тадашњих Француза и Енглеза, Американци непрестано удружују. Он наводи многобројне разлоге, као што су верске и разне друштвено корисне организације, и сматра да је то њима у свести. Токвил је, може се рећи, можда и предвидео да је, поред изразите тежње ка индивидуализму, удруживање такође представљало део свести Американца (A. de Tokvil, *н. г.*, 464-467).

¹²⁹ J. Steinbeck, *Tortilla sprat*, 131.

брањени су без поговора, некада и великом употребом силе и насиља. Фиццерадд и Штајнбек, заједно, доносе слику о таквим временима.¹³⁰

Фиццераддов роман „*Са ове ситране раја*“ говори о нападу на идеологију индивидуализма. Оно што је било најупечатљивије у том периоду кризе био је такозвани „црвени страх“. Ова појава је била карактеристика периода након Првог светског рата, али и периода Велике депресије. У времену између 1918. и 1921. године, која се узима за почетак економског бума, америчко друштво потресло је више од 3.500 штрајкова у којима је учествовало више од 4 милиона радника. Расни немири 1919. године тресли су Чикаго и остале америчке метрополе због велике миграције Афроамериканца са југа на север услед огромне незапослености после рата.¹³¹

Ејмори Блејн, у одлуци који колеџ да упише, добија одговор од свог пријатеља да неће научити много о демократији ако упише Принстон. Ејмори се нешто касније уверава у речи свог друга, јер на Принстону упознаје многе „марксистичке социјалисте“¹³² који не верују у власништво и које је све више интересовао социјализам, укључујући и главног протагонисту, самог Блејна. Он говори како је рат уништио индивидуализам и да се он у новом поретку неће одржати.¹³³

Америчка Комунистичка партија, конституисана 1919. године, претила је, по многим, рушењу система који је грађен више од 100

¹³⁰ Постојао је велики број противника New Deal-а. Међу најгласнијима био је Џејмс Труслоу Адамс (1848-1949). Амерички писац и историчар био је резигниран Рузвелтовим „новим договором“, сматрајући да је мешање државе у индивидуалност њених становника рушење фундамента на којем је иста и настала. Говорио је да „...то представља издају америчке традиционалне аутономије“ (види: J. Cullen, *н. г.*, 4).

¹³¹ Више у: A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 171-175; G. Nash, *н. г.*, 341-343.

¹³² Ф. С. Фиццерадд, *Са ове ситране раја*, 90-93, 143, 155, 171-172, 175, 235, 297.

¹³³ Ерих Фром сматра да је капитализам наставио оно што је протестантизам започео, ослобађајући човека ментално, друштвено и политички. Економска слобода била је основа тог развоја, а средња класа њен почетак. Појединац више није био везан утврђеним друштвеним системом. Међутим, сматра Фром, појединац је постао усамњени, отуђени, издвојени, постао је збуњен и несигуран појединац (E. From, *н. г.*, 102-117).

година. Партија је, заједно са другим радикалним групама, извела серије бомбашких напада 1919. године на високе званичнике владе и локалне бизнисмене, окривљујући их за степен економске депресије која је захватила послератну Америку.¹³⁴

Оно што се јасно види код обојице јесте одбрана вредности које је донео како просперитет за време Великог рата, тако и онај из 20-их. На последњим странама романа „*Са ове стране раја*“ споре се Ејмори Блејн и „велики човек са наочарима“. Расправљајући се у колима тог човека, Ејмори држи страну социјалиста, док их човек са којим прича поистовећује са бацачима бомби, са онима који побуњују емигранте. „Човек са наочарима“ назива Ејморија салонским бољшевиком, идеалистом, интелектуалцем.¹³⁵ Фиццералд приказује Ејморијевог саговорника као типичног Американца тих година који чврсто верује у принципе индивидуализма и либералне демократије. На сваки призив који се тиче социјализма и колективизма, он има већ утврђени одбрамбени механизам и поистовећује ту идеологију са радикалима и убицама. Ејмори, са друге стране, осликава размишљања самог Фиццералда тих година који се, попут Хемингвеја и многих других интелектуалаца, преселио у Париз и побегао од „материјалистичке најезде“. Они су у својој домовини сматрани комунистима, а понекад чак и издајницима. Међутим, просперитет који је уследио од 1921. године све је то заборавио, тако да су се многи од њих одмах вратили у САД.¹³⁶

¹³⁴ Многи сматрају да је Комунистичка партија била умешана у ове нападе, мада нико са сигурношћу не може веровати да су они стајали иза тога. Опет, државни тужилац Мичел Палмер и перспективни Џ. Едгар Хувер искористили су ситуацију спровевши низ хапшења и рација, развијајући тако радикалне организације и рад Комунистичке партије која је све до 30-их ушла у дубоку илегалу. Најпознатији случај лова на радикалне и анархистичке групе било је суђење италијанима Саку и Венетију, који су осуђени на смрт због својих радикалних и комунистичких идеја. Касније се испоставило да је суђење било обична фарса и да су они страдали више због убеђења него због злочина (види: G. Nash, *н. г.*, 338-348; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 176; G. V. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 969-971).

¹³⁵ „Човек са наочарима“ са својим обезбеђењем и луксузном лимузином представља „гетсбијевски“ слој богатих, убеђених поборника либералног капитализма и минималне државе. Он у младом студенту види претњу и сматра да је уплитање државе у интересе појединца смртни грех (Ф. С. Фиццералд, *Са ове стране раја*, 300-314).

¹³⁶ Види: G. Nash, *н. г.*, 389-391; A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 207-210; G. V. Tindall, D. E. Shi, *н. г.*, 984-988.

Штајнбек у својим романима показује да је тај интересум између две кризе подгрејао незадовољства која су као темпирана бомба експлодирала тридесетих година. Он у „*Плодовима њева*“ пише о сличним размишљањима људи које можемо видети и код Фиццералда. Породица Цод, која се сели у Калифорнију услед губитка земље, наилази на веома оштар и радикалан отпор власти и самих становника Калифорније који их сматрају за „црвендаће“ и „хушкаче“. Калифорнијски фармери који су запошљавали људе из Хувервила, водили су са собом полицију да их штити од „проклетих црвених“. Штајнбек пише да су свуда видели агитаторе и свако ко би противуречио висини наднице био би жигосан као комуниста.¹³⁷

Након краха берзе 1929. године и почетка економске кризе, чланство у Комунистичкој партији енормно је порасло, што је готово преписан сценарио из 1919. године. Сматра се да је Комунистичка партија имала више од 100.000 чланова 1935. године, дакле у време када се одиграва радња „*Плодова њева*“.¹³⁸ Међутим, 30-их је криза трајала дуже и била је снажнија, па су протести и незадовољство било већи, а многи су сматрали да је то атак на сам стуб државе индивидуализма. Код Штајнбека видимо меру тог незадовољства. Он говори о времену када се на десетине хиљада људи окупљало на митинзима. То је време и чувеног „Марша гладних“ на Вашингтон 1933. године, који се завршио батинањем протестаната.¹³⁹ Гледајући из перспективе 1939. године, када су „*Плодови њева*“ преплавили полице књижара, Штајнбек преноси атмосферу читаве деценије у коме су на сваки трзај незадовољног становништва власти реаговале често брутално. Тако Цодови налаћу на градску милицију формирану да уништи „проклете црвене“. Штајнбек исто чини и са романом „*Неизвесна бијка*“ који потпуно посвећује управо вечитој борби индивидуализма и колективизма.

¹³⁷ Dž. Štajnbek, *Plodovi gneva 2*, 52-52, 98.

¹³⁸ Више у: A. Brinkley, E. Fitzpatrick, *н. г.*, 247-250.

¹³⁹ Више у: V. Aleksić, *н. г.*, 227-229.

Milan LIŠANČIĆ, M. A.

**American Society in Period between the Wars in Novels
of Francis Scot Fitzgerald and John Steinbeck**

The work analyses socio-economic and ideological characteristics of the United States in the period 1918-1941. Based on the novels of Fitzgerald and Steinbeck, the aim of the paper is revealing specific of literary work in the function of historical source.

After the Great War, USA took the leading position in world's policy. The system of state minimalism initiated private entrepreneurship, which with the help of great money flow and implementation of new technologies, brought the economy of USA on the throne of world's economy. Car, civil engineering and electronic industries became the bastion of new industrial revolution where the three biggest phenomena of the XX century -media, marketing and film were based.

Two diametrically opposite decades marked the period between the Wars in the USA. "Golden Age", "Jazz Age", "Noisy Twenties" are just some of the synonyms for economic prosperity of the third decade of XX century. Companies, like

Ford, General Motors, General Electric and others, lead economy and society towards "American Dream". However, after the crises of New York stock market in 1929, the dream became a nightmare and prosperity was taken over by "Great depression" which lasted for 10 years.

Economic growth had a concept and shaped ideologies of materialism and individualism which fiercely confronted with the idea of collectivism in the period of crises in the 30s. Social structure suffered tectonic movements like ideological-economic one. Multicultural society of USA had become even more diverse due to great number of immigrants and many other inner migrations. Class pyramid changed and became multi-level with rich, middle-class and class of workers and farmers as their component parts.

Novels of Fitzgerald and Steinbeck, some of which are considered the classics of world's literature, present unique testimony of turbulent epoch of the period between the Wars in the United States.

Milan LIŠANČIĆ, M. A.

La société américaine durant la période de l'entre-deux-guerres dans les romans de Francis Scott Fitzgerald et de John Steinbeck

Cette étude analyse les caractéristiques socio-économiques et idéologiques des États-Unis pendant la période de 1918-1941. En se basant sur les romans de Fitzgerald et de Steinbeck, le but de ce texte est aussi la découverte des spécificités de l'œuvre littéraire dans la fonction de source historique.

Les USA occupèrent, après la Grande Guerre, la position de leader dans la politique mondiale. Le système du minimalisme national encouragea l'entrepreneuriat privé qui, à l'aide d'un énorme afflux d'argent et d'une implémentation de nouvelles technologies, plaça l'économie des USA sur le trône de l'économie mondiale. Les industries automobiles, architecturales et électroniques devinrent le bastion de la nouvelle révolution industrielle dans laquelle furent établies également les trois plus grands phénomènes du XXème siècle – les médias, le marketing et le film.

Deux décennies diamétralement opposées marquèrent la période de l'entre-deux-guerres aux USA. „L'Âge doré“, „L'Ère du jazz“, „Les Années Folles“ sont seulement certains des synonymes pour la prospérité économique de la troisième décennie du XXème siècle. Les compagnies, telles que le sont Ford, General Motors, General

Electric et autres, menèrent l'économie et la société vers le „rêve américain“. Toutefois, après le krach de la Bourse de New York en 1929, le rêve devint un cauchemar et la prospérité céda la place à la „Grande Dépression“ qui durera dix années entières.

La croissance économique conçut et façonna l'idéologie du matérialisme et de l'individualisme, qui s'opposèrent violemment durant la période de crise des années 30 avec l'idée du collectivisme. Comme la structure

idéologique-économique, la structure sociale subit aussi des séismes techtoniques. La société multiculturelle des USA prit un bariolage encore plus grand par un afflux énorme d'immigrés et par diverses migrations intérieures. La pyramide des classes change et devient multicouche, avec une classe de riches, une classe moyenne et une classe d'ouvriers et de fermiers comme ses éléments composants.

Les romans de Fitzgerald et de Steinbeck, dont certains sont estimés comme des classiques de la littérature mondiale, représentent des témoignages en quelque sorte de l'époque turbulente de la période de l'entre-deux-guerres aux États-Unis.

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

историичар
Народни музеј Чачак

УДК: 316.75:725.945(497.11)"1918/1941"
725.945(497.11)"1918/1941":316.75

„ПАТРИОТСКИ” И „РЕАЛАН” ПРОСТОР : ПОДРУЧЈЕ ПЛАНИНЕ РУДНИК У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918-1941)

АПСТРАКТ: Планина Рудник и шира околина истишцани су током XIX и у првој половини XX века као посебан „патриотски простор” везан за важне догађаје у Првом и Другом српском устанку у процесу стварања идентитета нововековне српске државе и званичне репрезентативне културе сећања, „сакрализованог простора и изградње меморијских структура. Текст се бави „реалним” простором планине Рудник и околине у периоду између два светска рата, када истовремено долази до „разбијања” ове предеоно целине у процесима модернизације, што је довело и до истовремено „несијанка” некадашње значаја Рудника у националној колективној свессти.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: планина Рудник, патриотски простор, места сећања, модернизација, урбанизација

Људи имају потребу да живе унутар одређене територије са дефинисаним, прецизним контурама. Бескрајност и безгранично плаши и умањује наш степен њеног схватања, јер се без граница губи могућност сагледавања, доживљаја и изградње простора. Као и све друге људске творевине и границе су пролазне и нестабилне; оне умиру и „васкрсавају”, премештају се, бришу и неочекивано враћају, уобличавају нашу свест и духовне хоризонте, дају им облик и утичу на идентитет.¹

На простор, који границе „уоквирују”, утиче много променљивих чинилаца. Релеф свакако има одлучујућу „моћ”, јер повезује или раздваја људске заједнице како самим својим обликом и својствима, тако и симболиком. Један од најистакнутијих облика релефа свакако су и планине по којима су се читави предели вековима називали, као што је то случај и с Рудником. Природна средина свакако утиче на људе који је насељавају. Постоји раширено уверење (посебно у уметности) да на карактер

људи пресудну улогу има сама природа у којој живе, својеврстан „дух места”.²

Ако одређени простор посматрамо из угла географије, онда његова природна средина обухвата површину земље, хидрологију водених токова, флору и фауну, обрадиво тло и непосредну атмосферу изнад проучаваног подручја. Просторна организација човекове делатности сагледава се кроз процес настањивања и савлађивања простора, као и начин коришћења његових ресурса. Физичка обележја земљине површине имају важну, понекад и одлучујућу улогу при човековом настањивању тог простора. С друге стране, делатност људи, човекова индивидуалност, културно наслеђе и свесно доношење одлука мењају природне улове у складу с човековим потребама, хтећима и

¹ Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna odredjenja*, Beograd, 2002, 9-10, 53-54, 112-113.

² Владимир Дворниковић, *Карактеролоија Југословена* (фототипско издање), Београд, 2000, 251-254; „Али, док човек поступно упознаје Европу, испробавајући вина и сиреве, и ступајући у контакт са људима из разних земаља, почиње да схвата како је онај пресудни фактор, који у највећој мери одређује неку културу, управо дух места. Као што ће неки виноград увек давати одређену сорту вина препознатљивих особина, тако ће и нека Шпанија, Италија или Грчка увек произвести исти тип културе – теловиће га у људским бићима на исти начин као и у пољском цвећу.” (Lorens Darel, *Dub mesta : pisma i eseji o putovanjima*, Čačak–Beograd, 2006, 111-112).

жељама. Насеље у коме људи живе од посебног је значаја, јер утиче на формирање схватања о свету, ограничава и усмерава културни развој. Људи формирају појмове о свом идентитету сходно простору у коме живе, стварајући осећај „припадања неком месту”.³

Јасно је да планине нису само облик рељефа, збир хладних стена, густих шума и голих литица. Географски подаци о надморској висини или дужини простирања представљају основне, али суштински готово бескорисне податке. Одређивање људског осећаја за простор који заузимају планине и исцртавање граница њиховог простирања, увек је несигуран и тежак посао, посебно ако га желимо испољити бележењем на карти или кроз навођење бројева и назива.⁴

Само ретке планине, а такав је био и Рудник све до почетка XIX века, могу бити и извориште важних река и природних богатстава (руда, дрвета, траве), што је од њих стварало центре развоја људских вештина, прилику за стицање зараде и угледа, места укрштања трговачких путева и подстицања размене, стварања могућности за превладавање заосталости и већитог сиромаштва.

Због свог изгледа, висине и усамљености коју стварају, планине имају и митску димензију. Планине су још у давној прошлости („с оне стране памћења”) доживљаване као света места на којима бораве богови, простор преко кога се успоставља директна веза између земље и неба. У питању је процес стварања категорија „светог простора” и „светог времена”, а пењање и успење симболизују „пут ка апсолутној стварности”. Као језгро светости планина је центар око којег се ствара уређени простор, тачка из које хаос почиње да се организује у свет. Због тога је она често постајала предмет посебног култа и готово да нема народа у који у периоду „природне” религије није знао за њега, укљу-

чујући и Србе. Епска поезија најбоље је сведочанство тог процеса.⁵

Поједине планине постају и саставни део „сакралне географије” у националној митској колективној свести. У питању је „свети језик” јединственог мита који омогућава уобличавање сложених, реално постојећих комплекса (као што је, на пример, Косово), које препознајемо у одредницама „српског етничког бића”, „српске идеје” и „српства” схваћеног као историјска духовна мисија са универзалним предзнаком у контексту српске колективне психе. Редовне манифестације, или поклоничка путовања, утврђују таква митска места у свим сферама јавног и приватног живота, тако да се ствара стање у којем „митови одређују стварност”.⁶

Природна својства простора имала су важност и у конституисању хришћанских „светих планина”, „светих гора” и „пустиња”. Живот монашких скупина на таквим местима био је посвећен молитвеном сагледавању Творца, организован у амбијенту који поседује све услове и атрибуте да буде „земаљска евокација раја” са посебним обележјима и садржајима како би монах-пустињак испунио свој основни циљ, а то је сакрализација простора коју он врши својом аскезом. У питању је сложен процес који је уобличио све важне пустиње и свете планине хришћанског света. Такво место је истовремено и сурово и лепо.⁷

³ Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Vrnjačka Banja, 1980, 11-25, 56; André Chastel, „Pojam baštine”, *Pogledi 3-4*, vol. 18, Split, 1988, 709-723; Мирјана Детелић, *Митски простор и етика*, Београд, 1992, 7-19, 57-83; Трајан Стојановић, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa*, Београд, 1997, 41-65; Мирча Елијаде, *Свето и профано* (друго, допуњено издање), Сремски Карловци–Нови Сад, 2003, 41-63; Julius Evola, *Razmišljanja o vrbovima : planinarenje kao metafora za duhovnu potragu*, Београд, 2004, 15-22.

⁶ Ивица Тодоровић, „Матерњи језик сакралне географије Срба – митска симболика Косова у контексту одређења српског идентитета и пројекције историјске судбине”, *Темајски зборник „Језик и народна традиција”, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. I*, Косовска Митровица, 2010, 363-379.

⁷ Даница Поповић, „Пештерни споменици у средњовековној Србији : резултати и правци истраживања”, *Гласник друштва конзервативора Србије 26*, Београд, 2002, 105-109; Даница Поповић „Дечанска пустиња у оквирима византијског и српског еремитског монаштва”, у: Даница Поповић, Бранислав Тођић, Душан Војводић, *Дечанска пустиња : скијови и келије манастира Дечана*, Београд, 2011, 163-221; Даница Поповић, „Монах–пустињак”, *Приватни живот у српским земљама средњег века* (Смиља Марјановић–Душа-

³ R. Dž. Džonson, „Geografija”, *Enciklopedija društvenih nauka, tom 1* (pr. Adam Kuper i Džesika Kuper), Београд, 2009, 411-421.

⁴ Brodel, Fernan, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, T. 1*, Београд–Podgorica, 2001, 27-53.

Планина Рудник и данас има активне манастире, а током средњег века и у османско доба било их је још више, с тим да је сам појам *Рудника* био далеко шири него данас.⁸ Због броја цркава и манастира на овом простору поједини савремени истраживачи (Миле Недељковић) Рудник називају „светом гором”, иако ова планина у средњем веку није имала такав статус.⁹

Ипак, Рудник у колективну свест није ушао као „света гора”, већ као посебан „патриотски простор” везан за догађаје из националне историје, независно од традиција православног хришћанства. Планина Рудник са најближом околином имала је заиста значајну улогу у прошлости Србије, од средњег века па све до стварања нововековне српске државе почетком XIX столећа. Локална традиција чувала је успомену на многе важне догађаје, а интелектуална елита деветнаестовековне Србије убличила је нову националну културу сећања у којој је Рудник имао посебно место. Јован Мишковић 1899. године истиче да је „Србија Пијемонт целог српства”, „Шумадија представник Србије, а њено је срце планина Рудник”, простор у коме су подигнута оба устанка (Орашац, Таково), одиграни први и одлучујући бојеви (Рудник, Љубић), формиране прве престонице (Топола, Црнућа), простор духовних и државних седишта (Враћевшница, Вољавча) „На томе обележеном простору живи прави представник српске расе, и по физиономији и стасу (лику и облику), и по говору, оделу, обичајима и по свему.”¹⁰

нић, Даница Поповић), Београд, 2004, 576-579; Даница Поповић, „Пустине и 'Свете горе' средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења”, *Зборник радова Византиолошког института XLIV*, Београд, 2007, 253, 257, 264-265.

⁸ Детаљан преглед цркви, манастира, црквшта и светих места на Руднику и широј околини погледати у монографији: Борисав Челиковић, *Рудничка светиљница*, Горњи Милановац, 1998.

⁹ Миле Недељковић, „Светиње и манастири у Рудничкој планини у Шумадији”, *Даница : српски народни илустрирани календар, део 1 (1994)*, Београд, 1994, 230-238; Бранко Ђупураија, „Миле Недељковић као истраживач друштвених, културних и етничких питања”, *Гласник Етнографског института САНУ LIX (2)*, Београд, 2011, 239-254.

¹⁰ Јован Мишковић, „Букуља и Венчац, географско историјска скица (са картицом и 5 слика)”, *Годишњаци Николе Чуйића, књ. 19*, Београд, 1899, 203-228; Овај и остале радове Јована Мишковића

И питању је било величање становника Шумадије (као најистакнутијих представника „динарског типа Срба”), од којих се стварао узор за целу нацију. Овај процес био је у директној вези са представом Кнежевине Србије као Пијемонта српства. Шумадија је према схватањима Јована Цвијића била „земља српске мисије”, а њени становници најбоље оличење високих психичких, моралних и телесних способности („згуснута снага свих српских земаља”).¹¹ Изношене су и симболичке паралеле између спаситеља света и спаситеља нације, јер се по аналогiji на Богородицу која је, надахнута Светим Духом, родила Исуса, истицало да је „китњаста и чаробна Шумадија родила Српског Милоша [Обреновића] – она је била мајка његова. Геније српски био је отац његов”. Читав руднички крај имао је статус својеврсне „свете земље”, а Милош Обреновић „мисије” нације који је рођен на планини Рудник.¹²

Читав простор око „поноситог Рудника” укључен је у званичну националну културу сећања половином XIX века, посебно у време кнеза Михаила Обреновића, када је планина Рудник стављена под посебну бригу државе, како би се спречило неконтрилисано уништавање шуме. У питању је био сложен процес стварања нове меморијске структуре нововековне Србије. Један од кључних појмова који се производи у процесу стварања идентитета модерних држава јесте и званична репрезентативна култура која своје отелотворење остварује и кроз „сакрализовање” простора, стварање места сећања, топоса који се истичу

погледати у: Јован Мишковић, *Опис Рудничког округа* (приредио и поговор написао Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2007.

¹¹ Јован Цвијић, *Антропоеографски списи. Сабрана дела, књ. 4* (ур. Михаило Малетић, Драгутин Ранковић), Београд, 1987, 76-78, 102-105, 114-189; Јован Цвијић, Иво Андрић, *О балканским психичким типовима* (текстове одабрао и поговор написао Петар Џацић), Београд, 1988, 38-39; Бојан Јовановић, *Карактерологија Срба*, Београд, 1992, 24, 46-53; 5-34; Миле Недељковић, *Закони о Шумадији*, Крагујевац, 1996; Слободан Јовановић, *Културни обрасци* (приредио Гојко Божовић), Београд, 2005, 19-20, 54-55; Мира Радојевић, *Научник и пољитика. Пољитичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд, 27-28.

¹² Наведено према: Мирослав Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цветице : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој пољитици званичне репрезентативне културе*, Београд, 2012, 79, 242, 322, 326-327.

у процесу изградње меморијских структура. Просторне матрице меморисања прошлости обезбеђују заједничком сећању неопходну материјалну димензију. Модерне националне државе јасно и прецизно утврђују своје границе, а територија унутар њих сагледава се и приказује као „сакрализоване патриотски простор”. На тај начин ствара се нова „ментална географија” у којој се простори знаменитих догађаја производе у симболичне центре „патриотске религије – места сећања”. Они се посећују, описују, фотографишу и сликају, а масовна механичка репродукција ових вербално-визуелних информација све више доприноси њиховој популарности. Током овог процеса (везаног и за Србију у XIX и почетком XX века) народ се повезује с државом, владарем и династијом путем исказивања лојалности и поистовећивања са владајућом монархијском структуром. Један од основних задатака званичне репрезентативне културе је и унифицирање сећања на прошлост како би народ постао организовано „тело”. Овај процес има два паралелна тока, јер се с једне стране тежи потискивању и уједначавању регионалних разлика, а с друге се свесно и систематски производи нови заједнички идентитет, заснован на идеји народа физички и психички интегрисаног у нацију скупом заједничких веровања, понашања и интереса. Територија, попут народа, постаје кључна категорија државотворне идеје и производи се у „патриотски простор”, чије чување и одбрана постаје једна од основних обавеза.¹³

Име, географско простирање и државни назив Србије нису били јасно одређени ни у време самосталне државе у средњем веку, а током османског доба ови појмови додатно су замађени, али нису потпуно нестали из колективне свести. Крајем XVIII века свест о патриотском простору међу Србима у Османском царству била је слабо развијена. Није било другачије ни почетком XIX века, у време Првог и Другог српског устанка (1804-1813, 1815), а и када се помиње, овај појам је нејасан и не-

одређен. Томе је допринело слабљење, а потом и гашење Пећке патријаршије (1766), што је довело до потискивања њених верско-политичких програма заснованих на идеји територијалне цркве у чијем се средишту налазио култ српских средњовековних владара и њихових земаља. Почетком XIX века Београдски пашалук био је центар у коме је живео српски народ, а докле се заиста простирала Србија мало је ко знао. Државотворни простор Кнежевине Србије јасније се омеђава тек после 1830. године, када аутономна држава добија званични назив, чему је допринело и званично разграничавање са Османским царством озваничено уговорима. Тиме су потиснути регионални идентитети јер се почетком XIX века појам „Србије” скоро није ни помињао. Тек када се поставило питање организовања нове државе поново је „васкрсло” име „Србија” и то прво међу елитом тадашњег друштва која је водила устанак као производ директног утицаја Срба из Хабзбуршке монархије који су та схватања однеговали у XVIII веку.¹⁴

Планина Рудник са широм околином уздизана је током XIX столећа, па све до половине XX века, као посебан историјско-патриотски простор који својим меморијским топосима сведочи о пожељној славној прошлости. Сећање на овако протумачену прошлост подразумевало је и пропагирање њене важности и значаја у ширим националним оквирима. Обреновићи су комплекс Такова истицали као место стварања обновљене Србије и уздицања своје династије, али су истовремено цео руднички крај произвели у „простор сећања”, истичући значај Савинца, Црнуће и манастира Враћевшнице. Династија Карађорђевић је после преврата 1903. године почела да уздиже Тополу и Оплепац са друге стране планине Рудник као нову репрезентативу целину, ново

¹⁴ Стеван К. Павловић, *Србија : историја иза имена*, Београд, 2004, 51, 270; Радош Лушић, *Историја српске државности II. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад, 2002, 17-35; Исти, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004, 41-45, 279-282; Исти, *Милан Обреновић : војвода, командант и саветник Рудничке нахије*, Горњи Милановац, 2006, 32; Мирослав Тимотијевић, *н. г.*, 58, 229.

¹³ Мирослав Тимотијевић, *н. г.*, 28, 269, 361, 389.

„место сећања” важно за уобличавање колективне свести целе српске, касније и југословенске нације.¹⁵

Због везаности Карађорђевића и Обреновића за простор око Рудника локални идентитет добио је улогу репрезентовања општег националног искуства. Престиж симболике планине Рудник потврђен је и у Првом светском рату, јер се Сувоборско-колубарска битка у јавности Југославије називала „Рудничка операција”. Приликом обележавања петнаестогодишњице Колубарске битке 4. децембра 1939. године у Горњем Милановцу је постављена спомен-плоча посвећена „Рудничкој операцији”. Њу је открио је генерал Наумовић, овлашћени изасланик Краља, а свечаности су присуствовали и високи црквени великодостојници, епископи Николај Велимировић и Иринеј Ђорђевић, као и „маса” света уз свечани ход „Рудничана”. Тада је истакнуто да је „Рудничка офанзива” заправо „нов важан историјски догађај који се догодио 100 година после Таковског устанка”.¹⁶ Подизање патриотских осећања организовано је у ратном окружењу у коме се налазила Краљевина Југославија, јер је Други светски рат почео три месеца раније (1. септембра 1939).

Независно од симболичке географије простора око планине Рудник, ова предеона целина имала је „реалан” историјски развитак у коме се уочавају многи процеси разбијања старог и стварања новог просторног јединства, локалних идентитета и њихове употребе и на регионалном и на општем националном нивоу. Вољом људи и њиховим многоструким деловањем у модерном друштву, створени су нови просторни оквири, границе и центри управљања. Званична репрезентативна култура није имала већег удела у овом процесу.

Регионални идентитет и предеона целина Рудника

Српско становништво које је живело на обронцима Рудника највећим делом населило се у другој половини XVIII века. Они су до почетка XIX века образовали групу под називом *Рудничани*, што је било заједничко име за све становнике шире подгорине ове планине све до средине XX века. Овај назив односио се пре свега на житеље Качерског, највећим делом и Таковског, а делимично Јасеничког и Гержанског среза. Опстајање овог назива и свести о припадности једном подручју темељили су се на некадашњем значају планине, иако је улога градског насеља Рудник нестала већ по окончању Другог српског устанка (1815). И сам назив *Руднички округ*, који је административно обједињавао већину ових мањих предеоних целина у једну територијалну јединицу са центром у Брусници, а затим и Горњем Милановцу, избрисан је после стварања Краљевине Југославије (1922).¹⁷

Ипак, назив је опстајао у колективној свести. Становници овог подручја обавезно би себе називали Рудничанима када се нађу изван свог родног краја, а тако су их звали и житељи околних подручја. Овај назив је, по запажањима етнолога Миленка Филиповића, имао не само значење „људи од Рудника”, већ је ова одредница у прошлости имала стварно значење за једну посебну „етничку” групу српског становништва образовану у подгорини планине Рудник. Када је Александар I Карађорђевић 1933. године посетио Горњи Милановац (варош надомак „гордог Рудника”, како је то краљ рекао), говор окупљеном народу започео је речима „Драги моји Рудничани...”¹⁸

¹⁵ Мирослав Тимотијевић, *н. г.*, 389, 440-443, 450-453.

¹⁶ Сл. Нешовић, „У славу 25-годишњице Рудничке офанзиве. Највећа ратна победа српске војске прослављена је свечано у Горњем Милановцу”, *Полишка бр. 11319*, Београд, 4. децембар 1939, 5-6.

¹⁷ Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Горњи Милановац 1815–1995”, *Зборник радова Народне музеја XXXI*, Чачак, 2001, 53-91.

¹⁸ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд, 2002, 217; Најпотпунији антропогеографски преглед овог подручја погледати у раду: Миленко С. Филиповић, „Таково”, у: *Таково. Насеља и порекло становништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 7-319.

И сами Рудничани доживљавали су себе као саму „срж” српске нације. Становници Качерског среза истицали су велике заслуге за Србију због учешћа у Првом светском рату. Постојало је уверење „да они чине државу, да су је створили и да је верно чувају”, како је то забележио Јеремија Павловић. Стварне заслуге нису биле мале, јер је од 4.338 мобилисаних војника њих 2.254 изгубило живот у рату (51,9%). Сличне губитке имала су и друга подручја у околини. Континуитет ослободилачких борби XIX и почетка XX века симболично је материјализован кроз споменик изгнулим становницима насеља Рудник у ратовима 1912-1918. године у чије су подножје 1926. године свечано положене кости војводе Арсенија Ломе, војводе из Првог и Другог српског устанка.¹⁹

Зато је везаност становништва рудничког краја за династију Карађорђевић, коју су доживљавали као своје „најрођеније” Рудничане и Шумадинце, била веома изражена. Приликом сахране Петра I Карађорђевића на Опленцу (1921) масе света из овог краја долазиле су на испраћај свога владара („сељачког краља”), чији су ковчег у крипту пренели људи из околине Тополе (двадесет старих и двадесет младих Шумадинаца).²⁰

Освећење цркве Св. Ђорђа на Опленцу, задужбине и маузолеја династије Карађорђевић, обављено је 8. септембра 1930. године. Том приликом у крипту су положене кости војда Карађорђа, а у цркву смештена три барјака из Првог српског устанка и пуковске заставе (58 укупно) победоносне српске војске из Првог светског рата. На тај начин симболично су повезани догађаји из 1804. и 1914-1918. године, историјска збивања која су довела до

ослобођења и уједињења Југославије заслугом „маленог српског народа”. Свечаности су присуствовали краљ Александар I Карађорђевић, цела краљевска породица, влада, војска, патријарх са епископима и народ Шумадије, посебно из Јасенице и Лепенице. На свечаност је дошло пуно људи и са Рудника, из Горњег Милановца, Чачка и Крагујевца. Најугледнији сељаци из Јасенице и Лепенице чинили су са гардистима шпалир кроз који су прошли сви који су присуствовали свечаности. Сељаци су сатима чекали у реду да би целивали мермерни саркофаг у који су смештене кости војда Карађорђа. Краљ Александар је два дана пре свечаности на Опленцу уручио нове југословенске пуковске заставе својој војсци на Бањици у Београду, да би се у наредним данима широм Југославије организовале свечаности пријема нових барјака.²¹

На великој прослави 129-годишњице Првог српског устанка, на Сретење 15. фебруара 1933. године, поред краља Александра I Карађорђевића учествовали су и становници Шумадије. Већ 1922. године одлучено је да се место устанка обележи спомен-школом у Орашцу. Зидане је почело 1927, а завршено 1931. године, по пројекту архитекте Петра Гаџића. И на овој свечаности су сељаци из подгорине Рудника узели масовно учешће.²²

Током 1933. и 1934. године Александар I Карађорђевић плански је највећим делом обишао Србију и све оне области у Југославији које је сматрао српским. Краљ је, мимо свог обичаја, током посета обавезно говорио окупљеном свету. Обраћања је усмеравао према борбеној традицији српског народа и његовом доприносу националном ослобођењу, привредном и културном развоју земље.²³

Један од првих изабраних важних градова био је и Горњи Милановац, средиште Руднич-

¹⁹ Јеремија М. Павловић, „Качер и Качерци”, у: *Качер. Насеља, историјско-етнографски опис* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 139-179; За развој насеља Рудник и околине погледати следеће публикације: Момчило Р. Радојевић, *Рудник у историји*, Београд, 1971; Милорад Милосављевић, *Рудник у борби за слободу*, Горњи Милановац, 1976; Милош М. Јовановић, *У крилу Јасенице*, Београд, 1999; Драган Милошевић, *Рудничка хроника* (пр. Радован Караулић), Горњи Милановац, 2005.

²⁰ „Сутрашњи спровод”, *Полијтика бр. 4786*, Београд, 21. август 1921, 2; „Од Београда до Опленца”, *Полијтика, бр. 4788*, Београд, 23. август 1921, 1.

²¹ „Велике свечаности на Опленцу”, *Полијтика бр. 8024*, Београд, 8. септембар 1930, 1-3; „Кости војда Карађорђа пренесене на Опленца”, *Полијтика бр. 8025*, Београд, 9. септембар 1930, 1-4.

²² „Њ. В. Краљ о значају Шумадије”, *Полијтика бр. 8896*, Београд, 16. фебруар 1933, 1-2.

²³ Бранислав Глигоријевић, *н. г.*, 217.

ког краја, који је краљ посетио 7. маја 1933. године и у свом говору подсетио на офанзиву српске војске вођену на Руднику у Првом светском рату у којој се видело какву „огромну моралну снагу може имати наш народ у одбрани своје слободе и свога огњишта”. Горњи Милановац је представљао симболично „национално средиште” у коме је краљ истицао допринос Рудничана за ослобођење земље: „Ви који сте, бранећи себе и националну слободу, вечно живели на пушци и мачу, заслужили сте да у великој националној држави почнете развијати своје способности у правцу пуног културног и привредног напретка.” Масовна окупљања народа у свим местима која је посећивао, уз стално извештавање штампе о овим догађајима, послужили су краљу да на изворима српске традиције и духовности оствари што веће јединство српског народа.²⁴

Убиство краља Александра I Карађорђевића 1934. године имало је спонтани излив народне жалости целе Србије. На дан сахране, 18. октобра 1934. године, становници Београда су клечећи на улицама испратили краљев ковчег. То се поновило од Младеновца до Тополе, где је народ на коленима сачекивао пролазак аутомобила с посмртним остацима. На Опленцу се тискало 50.000 људи, углавном сељака, који су тамо стигли пешке да би одали последњу пошту свом владару чијој сахрани су присуствовали високи представници многих европских држава. До тада није забележено да су масе народа тако спонтано и јавно исказивале свој бол. Сељаци су га жалили као некога веома блиског, као свог домаћина. Маса света из околине Чачка и Такова пешке је прошла преко Рудника да би присуствовала сахрани на Опленцу.²⁵

Значај Рудника у првој половини XX века био је такав да су се и људи који уопште нису

рођени у близини ове планине у јавности представљали као *Рудничани*. Карактеристичан је случај правника, политичара и министра Милорада Драшковића, првака Самосталне радикалне, а касније и Демократске странке, рођеног у селу Полому, за које се у тадашњој Србији сматрало да се налази „испод Рудника”, иако се Полом заправо налази на планини Суворору, тачније обронцима Рајца. За Драшковића се наводило да је „чистокрвни Шумадинац”, јер „Ор’о гнездо врх тимора вије”. Истицано је да се само са „наших високих и плећатих планина уочавају широки видици, кадри изазвати, створити и оснажити најлепше осећање људско: љубав према слободи. Рудник је био створен за то. Он је на својим недрима и могао однихати две династије [...] са њега се види и осећа цела Шумадија”. Појам Рудника био је таквог значаја, али и просторне ширине, да су и становници околних планина могли себе да убрајају у *Рудничане*. „Јуначка Шумадија” била је и у свести Хрвата центар српске нације, а многи политичари или истакнути интелектуалци радо су у међуратном периоду истицали да потичу са овог простора, што су им као посебан „квалитет” уважавали биографи и посматрачи из других крајева у којима живи српски народ.²⁶

Престиж симболике Рудника био је веома раширен, тако да је и пуковник Драгољуб Дража Михаиловић почетком маја 1941. године планирао да се стационира на овој планини, центру Шумадије, а не на Равној Гори по којој је касније цео четнички покрет у Другом светском рату добио име.²⁷ Тако је настао нови „равногорски мит” који се није везивао за Рудник. Зато је окупациона, квислиншка влада у служби Немаца присвојила појам Рудника. Милан Недић се у пропаганди представљао као наследник српске националне традиције, симбола и вредности самосталне српске државе, посебно Милоша Обреновића. Тако је и

²⁴ „Њ. В. Краљ на освешћењу нове школе у Горњем Милановцу”, *Политика* бр. 8973, Београд, 8. мај 1933, 3.

²⁵ „Свог великог сина, вождовог праука дочекала је Шумадија на коленима”, *Политика* бр. 9491, Београд, 19. октобар 1934, 13-16; Немања Милошевић, „Од Марсеља до Опленца : пренос тела и сахрана краља Александра Карађорђевића 1934”, *Годишњак за друштвени историју*, св. 1/3, Београд, 2003, 141-169.

²⁶ Мира Радојевић, н. д., 25-28; И. Комненовић, „Драшковић, Милорад”, *Српски биографски речник 3* (ур. Чедомир Попов), Нови Сад, 2007, 405-406.

²⁷ Коста Николић, *Историја равногорској покрета 1*, Београд, 1999, 44-47.

новинска агенција „Авала” (симбол југословенства због Мештровићевог споменика „Незнамом јунаку”), током окупације преименована у „Рудник”.²⁸

Рудник је дуго опстајао у колективној свести као снажан симбол, иако се његово становништво после ослобођења од Турака све више насељавало у долинама на погоднија места за живот, отворенија за комуникацију на којима настају и прве вароши у овом подручју. Јединство некадашње групе постепено је нестајало. Јачање вароши условиће разградњу некадашње предеоне целине и стварање нових локалних идентитета који ће се назвати по новим административним и привредно-саобраћајним центрима – градовима. Уколико је варош већа, то је њен утицај снажнији, укључујући и давање имена околном подручју. Административно-територијално устројство и називи у унутрашњој подели земље били су последица промена насталих на самом терену (кретање становништва, успостављање нових саобраћајница, раст градова као економских и управних центара).

Руднички крај у најширем погледу броји 55 насеља у данашњим општинама Горњи Милановац, Крагујевац, Топола, Аранђеловац и Љиг. Иако је овај простор раздробљен у пет општина, он је почетком XIX века представљао целину. Изузев села у југоисточној подгорини планине, остала су се налазила у оквиру две кнежине Рудничке нахије: Качерској и Лазићевој (која од 1823. године носи назив Брусничка, по истоименом селу у коме је био и центар целе Рудничке нахије). Качерска кнежина имала је средиште најпре у селу Блазнави, а затим у насељу Рудник (1830), два пута разараном како се у њега не би вратили Турци (1804, 1815). Рудник ће остати административни центар Качерског среза све до 1941. године, када су га разрушили и спалили Немци. Тако је тек насилним путем уништен стари

центар целе области која је по планини Рудник вековима носила своје име.²⁹

Био је то велики простор који је обухватао територије од реке Оњег на северу до Западне Мораве на југу, од Каблара и Сувобора на западу до Буковице и Котленика на истоку. Ова административно-територијална подела настала у османско доба имала је корене у поделама на жупе у српској средњовековној држави. Територијални опсег средњовековне жупе Морава, према истраживањима Гордане Томовић, највећим делом подударало се са османском Рудничком нахијом.³⁰ Западно од овог подручја током средњег века налазила се жупа Црна Гора, која је током османског периода носила име Кара Даг (турски превод речи Црна Гора). Тек 1884. године срез Црна Гора мења име у Таковски.³¹

Стари систем унутрашњих граница реорганизује се после ослобођења од Турака почетком XIX века и прилагођава потребама аутономне кнежевине Србије, која ствара своја управна средишта и нове административне јединице. Кнежине мењају назив у капетаније (1830), а недуго затим у срезове (1835). Нахије су 1834. године преименоване у окружја. Територијални распоред села у срезове измениће се тек у другој половини XX века, када се успостављају нова административна подела, бришу границе старих срезова и стварају нове поделе на општине образоване око градова и вароши.³²

²⁹ Витомир Василић, *н. г.*, 53-91.

³⁰ Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава”, *Руго Павле Карановац Краљево*, Београд – Краљево, 2000, 33-45.

³¹ Драгољуб М. Павловић, „Средњовековне жупе у западном Поморављу”, *Зборник радова Народне музеја Х, Чачак*, 1980, 51-71; Александар Лома, „Загорје Стефана Белмужевића. Куда је Јанко бежао са Косова”, *Зборник историјског музеја Србије 23*, Београд, 1986, 13-24; Сима Ђирковић, „Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја”, *Ваљево – историјанак и усипон глаској средњихиша* (ур. Симиша Бранковић), Ваљево, 1994, 59-77.

³² За детаље о административно-територијалној подели и локалној самоуправи у Србији током XIX века погледајте публикације: *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954 године*, Београд, 1955; Мирослав Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе : од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд, 2011.

²⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 145, 220-222.

Име и границе Рудничког округа са мањим прекидима (1834-1838, 1890-1902) допирале су до Западне Мораве све до 1922. године, када су установљене нове административне јединице – области. Управо тада нестало је и назив Руднички округ. Суштински, некадашња територијална подела и даље је обухватала пределе од Оњега до Западне Мораве у саставу Шумадијске области (1922-1929), настале спајањем некадашњег Рудничког и Крагујевачког округа. Ипак, центар области био је у Крагујевцу, а не у Горњем Милановцу. Тек 1929. године, када је територија Краљевине Југославије подељена на бановине, Руднички крај је, са највећим делом Шумадије, прикључен Дунавској бановини са центром у Новом Саду. Ова подела остала је важећа до разбијања Краљевине Југославије 1941. године. Током окупације Недићева влада поново је образовала округ са центром у Крагујевцу (1942-1944) у који је ушао Таковски, док је Качерски срез припао Ваљевском округу. Тако је први пут дошло до раздвајања ова два среза.³³

Све ове поделе биле су резултат више-струких деловања централне државне власти, насталих у складу са потребама и пројекцијама развоја, што је условљавало стварање већих или мањих административно-територијалних јединица. Читав XIX век прошао је без великих измена. Подручје око Рудника било је изразито сеоско, прави градови нису постојали, а варошице су се полако уздизале у права урбана насеља. И данас у овом подручју, осим Горњег Милановца и Љига, нема градова.

Град, као центар свих промена модерног доба, пројектује у простору читаво друштво: структуру, институције, вредности („отисак” друштва у простору).³⁴ Историја рудничког краја у XX веку преламала се преко његових варошица, које су биле средишта свих важнијих збивања, за разлику од епских подухвата током стварања нововековне српске државе почетком

XIX века када је сеоско становништво имало одлучујућу улогу у свим великим историјским збивањима.

Уздизање вароши и „разбијање” предеоне целине око планине Рудник (1918–1941)

Разарање насеља Рудник у Првом и Другом српском устанку онемогућило је повратак Турака у ово место. То је условило да Турци центар нахије по пропасти Првог српског устанка образују у Брусници (1813), која је и после њиховог одласка остала нахијско средиште. Са подизањем потпуно нове вароши Деспотовице (1853), која убрзо мења име у Горњи Милановац (1859), ствара се нови урбани центар са важном улогом средишта административног подручја који ће у другој половини XX века наденути име и околном подручју.

Друге вароши нису имале такав развој и снагу. Белановица је 1904. године добила статус вароши, али није успела да се економски уздигне, нити је централна власт ово место одредила за средиште Качерског среза. Љиг се тек 1919. одвојио од села Гукоша, а статус вароши добио 1922. године. Пролазак железничке пруге од Београда према Горњем Милановцу и даље према Чачку (1922) омогућио је бржи развој, а у другој половини XX века и уздизање Љига до општинског средишта. Страгари су такође 1922. године добили статус вароши и имали традицију индустријске производње (барутана), али је близина већих урбаних центара (Аранђеловац, Топола, Крагујевац) зауставила развој овог насеља. Слично је било са Јарменовцима и Шаторњом (никада нису имали ранг вароши), па и самим насељем Рудник на истоименој планини, средиштем Качерског среза.

Због брдовитог терена испресецаног рекама и потоцима, лоших саобраћајница, прилаз

³³ Витомир Василић, *н. г.*, 53-91.

³⁴ Anri Lefevr, „Grad i urbano”, *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, 165-170.

варошици Рудник, административном центру Качерског среза, био је веома отежан. Рудник је по традицији био среско место још у првој половини XIX века, а налазио се на самом источном делу среза. Да би се дошло до Рудника требало је прећи двадесетак километара и то по брдском и планинском терену без путева. Качерци су били више упућени ка неким другим градским центрима и областима (Ваљево, Шумадијској Колубари, Таковском срезу, Крагујевачкој Јасеници), него свом среском месту – Руднику. Такво стање изазивало је нерасположење, па и мржњу сељака из удаљених крајева Качерског среза, који су Рудничане звали „назор варошани”. На Рудник су ишли само кад морају, а то је по правилу било само ако их позову власти.³⁵

Читав руднички крај, па и само насеље Рудник, били су на почетку XX века изразито пољопривредно подручје, завичај сиромашних сељака малих поседа. Експлоатација руда могла је да покрене економију, омогући развој и уздизање градова, првенствено самог Рудника, коме би се на тај начин повратили некадашњи значај и „природни гравитациони утицај” на околна села и шире подручје Рудничког краја.

Рударство на Руднику обновљено је у периоду 1865-1868. године, али озбиљнија ископавања не почињу све до 1890. године. Рударски инжењер Миша Михаиловић, власник предузећа „Качерски рудници”, добио је 1894. године 40-годишњу концесију за ископавања руде (217 рудних поља) и сечу шуме. Експлоатација није била интензивна због недостатка новца и нових технологија неопходних да се из „сиромашних” налазишта добије што већи проценат концентрата руде. Инжењер Михаиловић је, осим искоришћавања природних богатстава планине Рудник, пошумљавао планину, нарочито пределе око Љубичевца и Страгара где

је 1891. године страдало око 180.000 стабала у великој олуји која је погодила планину.³⁶

Аустријанци су током окупације (1915-1918) успешно покренули вађење руде, подстакнути војним потребама када економичност уступа место ургентним ратним захтевима. Експлоатација налазишта није настављена у међуратном периоду, као ни током немачке окупације у Другом светском рату. Развој Рудника у периоду 1918-1941. године темељио се на сасвим другим привредним делатностима. По ослобођењу 1918. године поново је успостављена среска власт, са радом су почела и надлештва, што је утицало да насеље постане „живахније”. Већи број становника са осигураним државним примањима, као и редован долазак становника околних подручја у насеље Рудник као среско место, условили су отварање трговачких и занатских радњи, кафана, зидање нових кућа. Нешто више цене пољопривредних производа до 1929. године унеле су економску динамику у варошицу и околна села.

Због погодних климатских особина планина Рудник привлачила је посетиоце још пре Првог светског рата, укључујући и многе угледне људе. Рудник је важио за „ваздушну бању” у коју је већина долазила због одмора, а мањи део посетилаца због лечења туберкулозе. Странци су хтели да подижу хотеле за смештај болесника на Руднику и пре Првог светског рата.

³⁶ За развој насеља Рудник и важнијих околних насеља погледајте следеће публикације: Божидар Крстић, *Државна баруџана у Сјрајарима*, Београд, 1897; Момчило Р. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд, 1971; Милорад Милосављевић, *Рудник у борби за слободу*, Горњи Милановац, 1976; Александар Стаматовић, „Војни производни погони : прва савремена индустрија у Србији : (1804-1878)”, *ПИНУС записи* 6/1997, Београд, 1997; Милош М. Јовановић, *У крилу Јасенице*, Београд, 1999; Миодраг Перкић, *Босуша село у Качеру*, Аранђеловац, 2001; Миодраг Перкић, *Драјло село у Качеру*, Београд-Аранђеловац-Горњи Милановац, 2004; Драган Милошевић, *Рудничка хроника* (пр. Радован Караулић), Горњи Милановац, 2005; Боривоје М. Дробњаковић, „Јасеница”, у: *Јасеница. Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, 7-239; Јеремија М. Павловић, „Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници”, у: *Јасеница. Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, 275-555; Милисав Лутовац, „Привредно-географска карактеристика слива Јасенице”, у: *Јасеница. Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, 669-742; Драгољуб Б. Милановић, *Сјрајари и његово уже подручје*, Београд, 2011.

³⁵ Јеремија М. Павловић, „Качер и Качерци”, у: Качер. *Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 139-179.

Међутим, Рудничани нису дали дозволу за такву инвестицију, као што нису пристали ни да Миша Михаиловић (концесионар ископавања руде) у самом насељу подигне канцеларије.

Тај приступ измењен је у периоду између два светска рата, тако да је Рудник у том периоду имао око 1.000 регистрованих туриста годишње. Гости су добро плаћали услуге смештаја и хране. Но, због слабих хигијенских навика и опште непросвећености, многи мештани су заражени туберкулозом, потпуно несвесни опасности блиског контакта са болесницима.

Рудник је почео да привлачи скијаше и планинаре. Основано је и *Друштво за улејшавање Рудника*. Живот је делимично побољшан, али варошица није знатније економски ојачала. На микроплану дошло је до великих промена. Сељаци су почели да зидају куће од цигле, подижу нужнике, набављају кревете за спавање, а све више пажње поклањало се и одевању. Снажан земљотрес из 1927. године, чији је епицентар управо био на Руднику, нанео је значајну материјалну штету насељу.

Према административној подели Краљевине Југославије из 1929. године варошица Рудник и Качерски срез нашли су се на самом југу Дунавске бановине и то као најнеразвијенија област. То је условило да се повећа финансијска помоћ за унапређење разних привредних грана, највише преко локалне Пољопривредне подружнице (сточарство, воћарство, сушење шљива). Улагања нису дала веће економске ефекте због ниских цена пољопривредних производа, мада су унапредила саму делатност.

Већи економски значај имало је отварање каменолома (1931). Поред домаће радне снаге запошљавани су и радници са стране, што је додатно условило да се повећа број трговина, угоститељских објеката и занатских радњи.

Ипак, туризам је имао најзначајнију улогу. Рудник је постао излетиште за имућније појединце, махом из Београда и Војводине, који су све више зидали vile за одмор. Први такав објекат подигао је 1932. године Милорад Не-

дељковић, директор Поштанске штедионице из Београда. Vиле су убрзо почели да граде и многи други богаташи из Београда (предузимачи, министри, високи чиновници, рентијери). Подигнут је и Планинарски дом (1937).

Рудник је 1939. године добио и Срески суд, заправо још неколико добро плаћених државних службеника, што је додатно повећало живост насеља. Преко Рудника се и даље протезао главни пут од Београда према долини Западне Мораве, а железничка пруга је 1922. године прошла кроз Бољковце и Горњи Милановац. Ипак, све то није било довољно да се оформи значајнији град, јер је Рудник између два светска рата имао само око 1.000 сталних становника. Немци су током сламања устанка у јесен 1941. године бомбардовали и спалили насеље, уништавајући сам зачетак модерне урбане структуре.

Сличан развој имали су и Страгари на источним обронцима планине, село које је 1922. године добило статус варошице. Насеље је формирано у подгорини Рудника, на заравни рашчлањеној рекама. У доњем току реке Сребрнице образовала се „варошица” са школом, судницом и дућанима. Пошту и амбуланту добили су 1922, а основну школу 1937. године. У долини Сребрнице некада се налазила државна барутана основана још 1806, која је рад обновила 1837. године. Барутана је са околним грађевинама стварала утисак о Страгарима као „малом индустријском граду”. Међутим, барутана је 1893. године престала са радом, када је у Обилићеву код Крушевца саграђено ново, модерније постројење. Погонска енергија за барутану у Страгарима били су бројни водотокови коришћени и за покретање многих воденица и ваљарица (производња сукна). Пошто се насеље налазило и на раскрсници локалних путева (за Горњу Гужу, Јасеницу и Рудник), Страгари су били право средиште целог краја, место у коме се организовао откуп

пољопривредних производа, отварале механе, трговине и занатске радње.³⁷

У Страгарима се налази и један од највећих рудника азбеста у Европи, са изузетно високим процентом квалитетне руде (10%). Рудник је отворио предузимач Душан Михаиловић 1922. године. Азбест пре Другог светског рата није имао широку примену, па је и експлоатација ове руде била на ниском нивоу. У Страгарима су постојале мале радионице за израду црепуља у којима се пекао хлеб. Тек седамдесетих година XX века утврђено је канцерогено дејство азбеста.

У непосредној близини Страгара смештени су и манастири Благовештење и Вољавча поред кога је 1928. године отворени бања и каптиран извор минералне воде, што је целом крају отварао перспективу развоја туризма. Крајем тридесетих година XX века успостављена је и редовна аутобуска линија са Крагујевцом.

Међутим, иако су имали више житеља него Аранђеловац, а скоро као Топола (преко 2.000), Страгари нису остварили развој. Уздицање градских центара у околини, посебно Тополе и Крагујевца (средишта среске и окружне управе), као и удаљеност од важнијих саобраћајница, условили су да ова варошица има отежан развој. Немци су га 1943. године спалили, што је додатно отежало напрдак насеља.

Неуспешан развој имала је и Белановица, са статусом варошице од 1904. године, када се насеље издваја из Калањеваца. Иако се налазила у самом центру Качерског среза, варошица није одређена да буде управно средиште. То је делимично узроковано и чињеницом да је Белановица увек имала периферан положај у односу на важније путне правце. Железничка пруга била је удаљена око 16 километара, а Аранђеловац, Лазаревац и Рудник око 20 километара и то по лошим друмовима. Све до 1906. године, када је Белановица спојена са

долином Колубаре, није ни било добрих саобраћајница.³⁸

Насеље се развијало поред цркве и школе, а захваљујући добијању статуса варошице, „испословано” заслугом Радомира Раке Мирића, посланика Народне Радикалне Странке из Калањеваца, отварале су се и трговачке и занатлијске радње, добијени су пошта и телеграф, а доселили су се и малобројни државни чиновници. Насеље је имало једва око 200 становника, недовољно за озбиљнији развој. Између два светска рата Белановица није успела да напредује, већ је остала учаурена у природној привреди, без саобраћајних повезивања и перспективе напретка. Одређени предуслови за развој ипак су постојали, јер је насеље добило урбанистички план 1911, а водовод 1926. године. Отворено је јавно купатило и подигнута спомен-чесма у знак сећања на изгинуле у Првом светском рату. Већ 1934. године из Београда се у Белановицу шаљу сиромашна деца на одмор, за чији је смештај 1940. године подигнута и велика зграда.

Белановица је после спаљивања Рудника 1941. постала и среско место за Качерски срез, али је тај статус изгубила 1947. године у корист Љига. То је одредило и даљу судбину насеља и његово вишедеценијско таворење.

Варошице овог типа напредовале су у доба када су жито, стока и воће били на цени. Опадањем вредности земљорадничких у односу на фабричке производе почиње њихово назадовање. Боље су се одржале варошице одређене за административна средишта, посебно ако су се налазила на железничкој прузи. Такав развој имао је Љиг који је статус варошице стекао 1922. године.³⁹

³⁸ Момчило Радовановић, Миодраг Јаћимовић, *Белановица*, Белановица, 1974; Олга Савић, „Белановица”, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 25, САНУ, Београд, 1974, 211-238; Миодраг Јаћимовић, „Белановица (настанак и развој)”, *Колубара: велики народни календар за пресейуину 1992. јодину*, Ваљево, 1991, 71-75.

³⁹ Олга Савић, „Љиг: природни и друштвени услови развоја”, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 24, САНУ, Београд, 1972, 225-272; Рамила Милетић, „Просторно-развојна обележја индустрије у општини Љиг”, *Зборник радова Географског*

³⁷ Драгољуб Милановић, „Страгари : прилог проучавању рударско-индустријских насеља у Шумадији”, *Гласник Српског географског друштва*; св. XLVI, бр. 2, Београд, 1966, 153-167.

На развој Љига директно је утицао пролазак железничке пруге, али и удаљеност од других градова, тако да је било „природно” да се оформи градско средиште унутар једне простране територије на самом западном делу Качерског среза. Све до међуратног периода економски утицај Београда и Шапца, изостанак добрих путева, као и административно средиште целог краја смештено на планини Рудник, били су довољно снажни да ометају стварање градских средишта на овом подручју.

Љиг је почео да се развија као друмско насеље са општинском судницом, школом, неколико дућана и занатских радњи. „Заселак” Љиг у оквиру села Гукоша служио је и као станица за путнике и кириције, у коју се све више досељавало и околно становништво. Пруга до Љига стиже 1917, а повезивање са Горњим Милановцем и Чачком успостављено је 1922. године. Тако је насеље добило важну саобраћајну функцију, постајући гравитациони центар за Качерски срез, иако је административно средиште још увек било на Руднику. Љиг је у међуратном периоду добио и регулациони план, право на одржавање вашара и пијаце. Све је то условило да варош постане најважније место за допремање пољопривредних производа из околних рудничких и колубарских села, чиме је преузело важну економску улогу. Основна школа отворена је 1907, Радничка 1928, док је здравствена станица формирана 1930. године. Међутим, Љиг је 1931. године имао само 460 становника, тако да још увек није био довољно снажно насеље да преузме многе важне улоге средишта целог подручја.

Улогу стварног центра Рудничког краја потпуно је преузео Горњи Милановац, ново насеље настало планским деловањем централне власти, чији је опстанак и развој помаган вели-

ким државним инвестицијама. Због „тескобе” у којој се налазила „варошица” у Брусници, није био могућ физички преображај овог села у прави град и преузимање свих функција средњег и окружног места. Већ тридесетих година XIX века покрећу се планови о премештању управног средишта на потпуно нову локацију. Један од предлога био је и да се нови град подигне у Мајдану, у подгорини Рудника. Ипак, изабрано је *Дивље њоље*, нешто удаљеније место од планине, на коме је по унапред донетом урбанистичком плану почело подизање новог града, са свим функцијама административног средишта Рудничког округа. Варош, под именом Деспотовица, почела је да се гради 1853. године уз директну помоћ кнеза Александра Карађорђевића, да би доласком Обреновића променила име у Горњи Милановац (1859), по војводи Милану Обреновићу из Првог српског устанка.⁴⁰

На развој Горњег Милановца значајну улогу имало је смештање великог гарнизона војске, са скоро 500 официра, подофицира и војника, у време када је варош имала једва преко 2.000 житеља (1890 – 2.375; 1900 – 2.836; 1910 – 2.122). Тиме је обезбеђено довољно велико унутрашње градско тржиште за многе производе, што је омогућило и развој многих других делатности као што су просвета и култура.

Симболика средишта Рудничког краја није се завршавала само на административним функцијама вароши. Најдужа улица у Горњем Милановцу носила је назив Радничка све до 1935. године, када је променила назив у Краља Александра Карађорђевића. Недељни листови имали су у називу атрибут *руднички*, што је упућивало на традицију и колективно сећање које је Горњи Милановац преузео.

Град је већ крајем XIX века постао културно средиште са штампаријом, издавачком делат-

инстипијуа „Јован Цвијић” 55, САНУ, Београд, 2006, 143-164; Мирчета Вемић, „Постанак и развој насеља Љиг и Белановица”, *Зборник радова Географској инстипијуа „Јован Цвијић” 55*, САНУ, Београд, 2006, 87-103; Сребрица Кнежевић, Милка Јовановић, „Јарменовци”, у: *Качер. Насеља, орекло сџановнишћива, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 381-529; Боровоје Дробњаковић, „Варошица Љиг”, у: *Качер. Насеља, њорекло сџановнишћива, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 531-536.

⁴⁰ Живадин М. Стефановић, *Постјанак и развој Горњеј Милановца*, Горњи Милановац, 1968; Миломир Глишић, Александар Лазаревић, Радмило Лале Мандић, Мирослав Лаф Марковић, Миодраг Ристић, *Сџари Милановац (друго, доуђуњено издање)*, Горњи Милановац, 1995.

ношћу, певачким друштвом, спортским и женским организацијама. Недељни листови су са повременим прекидима излазили све до 1941. године. Горњи Милановац је имао основну школу и гимназију, бројне наставнике и официре, чиновнике у Среском и Окружном начелству, окружну болницу. Иако никада није имао велики број становника (око 2.500 између два светска рата), био је то град у коме су израсли интелектуалци и уметници попут браће Настасијевића или Драгише Васића. Заправо, Горњи Милановац је био најмање окружно место у Србији које је директном државном интервенцијом постало регионално средиште највећег дела Рудничког краја. За бројне установе подигнуте су репрезентативне зграде, тако да је град, осим узорне урбанистичке уређености, одавао и утисак архитектонског склада и планског развоја, нетипичног за већи део Србије. Током Првог светског рата велики број житеља изгубио је живот у борбама и заробљеништву, али само насеље није разорено.

После ослобођења Горњи Милановац је задржао статус окружне вароши све до 1922. године, што је помогло опоравку економије тешко погођене људским губицима и пљачком окупатора. Град је после повезивања железничком пругом са Београдом и Чачком (1922) постао и место трговине пољопривредним производима, посебно сувим шљивама – на цени су нарочито биле шљиве из Горње Црнуће извожене далеко ван граница Југославије. Локалне банке отварају се већ 1885. године, обезбеђујући финансирање трговине и занатства, што заправо говори о повећаним токовима новца и развоју насеља. Осим фабрике ратлука, бомбона, чоколаде и других слаткиша отворене 1922. године (симболичног назива *Рудник*), Горњи Милановац није имао индустријско постројење све до 1937. године, када је отворена још једна фабрика слаткиша (*Шумагија*).

Насеље је још 1860. године имало телеграф, електричну енергију добили су 1921, а убрзо и телефонску линију, једину у целом срезу све до средине тридесетих година XX века.

Земљотрес из 1927. године нанео је велику штету, многе зграде су оштећене, а поједине и срушене. Није било погинулих, за разлику од околних села у којима је седам људи настрадао.

Горњи Милановац се деценијама развијао као административно, просветно и културно средиште целог Рудничког краја. Статус среског места остао је и после укидања округа 1922. године, а утицај у Дунавској бановини (после 1929) оствариван је преко бана Војина Матковића, родом из околине Горњег Милановца. У граду су се и у међуратном раздобљу развијали трговина, угоститељство, занатство и банкарство, док је индустријски развој остао. Према решењу централних власти Горњи Милановац и Рудник проглашени су 1934. године за туристичка места, што им је донело и одређене повластице. Три године раније (1931) у Горњем Милановцу је отворено повереништво *Планинарској друшћива Фрушка гора*. Планинари су имали попуст на аутобуској релацији од Горњег Милановца према Крагујевцу, као и у плаћању хране и смештаја, што је требало да подстакне долазак туриста.

На развој града утицала је и одлука централне власти да се у Горњем Милановцу 1930. године отвори интернат за децу из Старе Србије (Македоније). У граду су боравиле и мање групе избеглица из Русије и Бугарске. Све је то утицало на динамику мале вароши, која је по много чему живела као велики град.

Малу варош великог значаја Немци су готово у потпуности спалили 1941. године. Горњи Милановац је изгубио око 90% својих зграда, а велики број људи је стрељан. Овакво страдање скоро да није доживео ниједан други град не само на простору Србије, већ и Југославије. Ако се томе дода и разарање оближњих насеља Рудник и Страгари, страдање урбаних целина рудничког краја добија драматичне размере, јер је у питању било изразито рурално подручје. На опоравак се чекало све до половине шездесетих година XX века, када је Горњи Милановац поново постао значајан центар,

једини прави град у некадашњем Рудничком крају.⁴¹ До тада се цело подручје налазило у великој заосталости и сиромаштву. Можда су циничне речи књижевника Мирослава Крлеже најбоље осликале такво стање, јер је био затечен слабом индустријализацијом и урбанизацијом Србије 1961. године, када је први пут путовао из Београда преко Шумадије према Ужицу: „[...] *зайрејасіио се да сіоішину километара од Београда није видео фабрички димњак! Рекао је: Ви сіе балканска сељачија...!*”⁴²

Руднички крај између два светска рата – заостало сеоско подручје

За разлику од „патриотског” простора Рудника у коме је овај предео истицан као најзначајнији у нововековној Србији, реални Руднички крај између два светска рата имао је обележја заосталих сеоских подручја. „Историјска заосталост” ове предеоне целине додатно је погоршана разарањима током Првог светског рата у коме су се велике ратне операције водиле управо у селима Рудничког краја (1914). Трогодишња окупација (1915-1918) и укупни

ратни губици десетковали су становништво и повећали већ раније висок степен сиромаштва.

Руднички крај је у међуратном периоду остао изразито сеоско подручје. Градови као центри развоја скоро да нису ни постојали, а саобраћајне везе пролазиле су рубним деловима ове територијалне целине. Становништво је испољавало високу српску националну свест, а у културном погледу живот се није значајније разликовао од других неразвијених сеоских подручја. На самом почетку Другог светског рата уништени су и градови, заправо још увек мале вароши, усамљена „острва” у „сеоском мору”, чиме је развој целог подручја отежан и одгођен за другу половину XX века.

После Другог светског рата, у социјалистичкој Југославији, измењене су структуре јавног сећања у којима није било места за монархистичке, династичке, па ни српске националне меморијске топосе. Рудник и његова околина изгубиће улогу коју су имали у колективној свести пре 1941. године, а „реални” простор овог подручја задржао је сва обележја заосталости. Планина Рудник остала је само географски топоним, превој на саобраћајној мапи, подручје изван свих главних друштвених токова, област која је нестала из јавног прослављања историје.

⁴¹ За развој Горњег Милановца у периоду социјализма и у време транзиције погледати публикацију: *Године за незаборав. Привредни развој Ојшћинне Горњи Милановац 1948–1998.* (ур. Бошко Ломовић, Радмило-Лале Мандић), Горњи Милановац, 2001.

⁴² Радован Поповић, „Фрагменти за биографију Драгише Васића”, у: *Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова* (ур. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, 341.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

**“Patriotic” and “Real” Area: Region of Mountain Rudnik
in the Kingdom of Yugoslavia (1918 -1941)**

During XIX and first half of XX century, mountain Rudnik and its wider vicinity were emphasized as special “patriotic area” in connection with important events in the First and Second Serbian Uprising, in the process of creating identity of new age Serbian state and official representative memory culture, “sacral” area, building memory structure. The text deals with “real” region of the mountain Rudnik and its vicinity in the period between two World Wars, when gradually “breaking” of this regional whole started due to process of modernization, which gradually brought to “disappearance” of previous

significance of Rudnik in national collective consciousness.

After the Second World War, in the Socialist Yugoslavia, structure of public memories were changed as there was no place for monarchic, dynastic and thus Serbian national memorial toponyms. Rudnik and its vicinity would lose their role which they had in the collective memory before 1941, and “real” area of this region has kept all characteristics of failing to keep up with the times.

Milos TIMOTIJEVIĆ, Dr

**Emplacement „patriotique“ et „réel“: le territoire
de la montagne Rudnik dans le Royaume de la Yougoslavie (1918-1941)**

La montagne Rudnik et ses vastes alentours furent mis en valeur pendant le XIXème et durant la première moitié du XXème siècle comme „espace patriotique“ particulier lié à tous les événements importants lors de la Première et de la Seconde Révolte serbe, dans le processus de création de l'identité de l'état serbe de nouveau siècle et de culture du souvenir représentatif officiel, de „sacralisation“ du territoire, d'édification des structures mémorielles. Ce texte traite de l'emplacement „réel“ de la montagne Rudnik et de ses environs pendant la période de l'entre-deux-guerres, lorsqu'on aboutit petit à petit à la „rupture“ de cet ensemble paysager

dans les processus de modernisation, ce qui mena également à une „disparition“ progressive de l'importance d'antan du Rudnik dans la conscience collective nationale.

Après la Seconde Guerre mondiale, dans la Yougoslavie socialiste, on modifia les structures des mémoires publiques dans lesquelles il n'y eut pas de place pour les topos monarchistes, dynastiques et même mémoriels, nationaux serbes. Rudnik et ses alentours vont perdre le rôle qu'ils avaient dans la mémoire collective avant l'année 1941, tandis que l'emplacement „réel“ de ce territoire a gardé toutes les marques du retardement.

Мирослав
ПУРИЋ

историјар
Међуоштински историјски архив
у Чачку

УДК: 94(497.115)"1941"(093.2)

ОРГАНИЗОВАЊЕ ОКУПАЦИОНИХ ЗОНА И ОКУПАЦИОНЕ ВЛАСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: После брзог пораза војске Краљевине Југославије у крајкопјерајном Аирилском рајћу, уследила је, исто тако брза, подела њене територије. И Косово и Метохија такође су подељени између три окупационе силе: Немачке, Италије и Бугарске. Свака од поменутих сила створиће на Косову и Метохији своју окупациону зону, са својим окупационим снагама и управним апаратом. У овом раду су изнеђи подаци о границама тих окупационих зона, њиховом настанку, окупационом систему у свакој од њих, односу окупатора и албанских квислинга према неалбанском становништву, као и о злочинима који су у њима почињени током Друге светске рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Друга светска рат, Косово и Метохија, подела, окупационе зоне, окупациона власт, злочини

„Прича о Старој Србији представља једну непрекидну бол”,¹ речи су енглескиње Мери Дарам, антрополога, која је први пут посетила Косово у лето 1903. године и била потресена жалосним приликама које је тамо затекла. Та тужна прича отпочела је давне 1389. године, а каснија дешавања на том простору учврстила су у свести српског народа Косово и Метохију као своју Голготу. После векова под турском влашћу, када је знатно измењен етнички састав на Космету², он је враћен под окриље Србије

¹ Александар Растовић, „Британци о косовском вилајету 1903-1913. године”, *ЗРСАНУ CXV*, Београд, 2007, 102.

² Све до 1690. године Срби ће чинити 98% становништва Косова и Метохије, када ће се велики број Срба иселити са Космета и кренути на север за аустријском војском. Припадници албанских племена, који су до тада настањивали сурове пределе северне Албаније, по дозволи турских власти насељавају напуштена огњишта у руралним, као и у рударским областима Космета. Процес иселавања српског и насељавања албанског становништва на Космету настављен је током читавог 18. века. Али, демографска слика није се мењала само овим процесом, већ и променом вере, тј. преласком у ислам великог броја Срба. И поред тога Срби ће остати доминантан ентитет све до Кримског рата и Берлинског конгреса, када је велики број Албанаца пресељен из Јужне Србије, која је тим конгресом припојена српској држави, на Косово и Метохију (Ема Миљковић, „Становништво Косова и Метохије под османском влашћу”, *ЗРСАНУ CXV*, Београд, 2007, 28-33; Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско – албанским односима*, друго допуњено издање, Београд, 2006, 40-41). Јован Цвијић наводи да се од Берлинског конгреса до 1912. године у Србији населило 150.000 Срба са Косо-

во и Метохије. Процес иселавања Срба са Косова и Метохије биће у стагнацији између два светска рата, а миграција ће у том периоду кренути у супротном смеру. Према попису из 1921. у Краљевини Југославији било је 439.657 Албанаца, 15.000 мање него 1912. године.³ То је била последица добровољног иселавања Албанаца у Турску, јер нису могли да поднесу власт оних који су им до јуче служили. Прва иселавања започела су одмах после балканских ратова, а до тридесетих година у Турску се добровољно иселило неколико хиљада породица. Број исељених Албанаца у Турску, према званичним државним подацима од 1927. до 1939, износио је 19.279, а број исељених у Албанију 4.322 лица.⁴ С друге стране, српске, односно

ва и Метохије. Упркос прогонима и непрестаном иселавању, Срби су 1912. још чинили безмало половину укупног становништва Косова и Метохије (Душан Т. Батаковић, *н. г.*, 46; Михајло Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова”, *ЗРСАНУ CXV*, Београд, 2007, 90).

³ По том попису на Космету је живело 288.920 или 65,8%, Албанаца и 109.090 Срба (Стеван К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Београд, 2003, 143).

⁴ Југословенска и турска влада склопиле су 1938. године конвенцију о иселењу око 200.000 муслимана (Албанаца и Турака) с подручја Косова и Метохије и Македоније у Турску. Због одустајања турске владе и недостатка средстава за отпремање исељеника, споразум никада није био реализован (Душан Т. Батаковић, *н. г.*, 52-53).

југословенске власти од 1919. године започињу процес колонизације Косова и Метохије, који је био део аграрне реформе. Према попису из 1931. године на Косову и Метохији је живело 552.664 становника, од чега 331.549 Албанаца, 180.170 Срба и 40.345 осталих,⁵ док је према попису из 1939. године несловенског живља било 422.827 (Албанци, Турци, Роми), а словенског елемента 162.896, од укупно 645.017 становника.⁶ Али, све што је на Косову и Метохији позитивно учињено по српско становништво између два светска рата, биће анулирано током Другог светског рата.⁷

Подела Косова и Метохије

При подели Југославије⁸, а самим тим и Косова и Метохије, Немачка је, као водећа сила, задржала право да у томе има главну улогу, водећи у првом реду рачуна о сопственим економским и политичким интересима и циљевима.

⁵ Зоран Лакић, „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије”, *ЗРСАНУ СХУ*, Београд, 2007, 109. У периоду од 1922. до 1929. године Звечански округ, са Косовско-митровачким, Вучитрнским и Дреничким срезом припадао је Рашкој области са седиштем у Чачку. Овој области припадали су још и Чачански и Рашки (Новопазарски) округ. Тако је Чачак своју надлежност простирао далеко на југ, чак до Србице (Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница - положај Чачка у територијалној подели Србије 1804-2009. године”, *ЗРНМ XXXVIII*, Чачак, 2008, 251).

⁶ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1986, 190.

⁷ Нажалост, по Српско становништво на Космету, стање се неће поправити ни после ослобођења 1944. године. Нова комунистичка власт је на исељавање Срба и Црногораца са Космета окретала главу, а једна од првих порука режима која се тицала расељених лица била је да им се „привремено” забрањује повратак на своја огњишта. Због такве политике комунистичког режима и терора Албанаца, Косово и Метохију ће у периоду од 1945. до 1990. године напустити 250.000 Срба и Црногораца (Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, ИСИ, Београд, 1991, 559-561; Славенко Терзић, „Европа и поредак мира на Балкану: тријумф историјског реваншизма на Косову и Метохији”, *ЗРСАНУ СХУ*, Београд, 2007, 83).

⁸ После Априлског рата Југославија је подељена тако што је територија Словенија подељена између Немачке и Италије; Србија са Банатом стављена је под немачку управу; Косово са делом Македоније додељено је маринетској Великој Албанији под италијанским протекторатом; већи део Македоније, с делом Јужне Србије био је уступљен Бугарској; Бачка, која је добила минималну преправку територија према Хрватској и Словенији, препуштена је Мађарима. Изузетак је учињен једино стварањем НДХ која је обухватала Хрватску, Славонију, део Далмације, од Сплита до Дубровника са три јадранске острва, целу Босну и Херцеговину и Срем до Земунa (Душан С. Батаковић, Протић Ст. Милан, Самарџић Никола, Фотић Александар, *Нова историја српског народа*, Београд, 2007, 310, 318).

Та деоба територија решавана је на састанку између министара иностраних послова Немачке и Италије, фон Рибентропа и грофа Ђана, у Бечу априла 1941. године. Због противречних интереса процес деобе, односно разграничења, текао је веома дуго. То је био повод међусобних сукобљавања која су добијала час веће, час мање димензије. Неповерење, међутим, никада није отклоњено.⁹

Као и цела југословенска држава и Косово и Метохија су разбијени и подељени између окупатора. Највећи део припао је Италијанима и припојен је Албанији краљевским указом од 12. августа 1941. године и на тај начин постао део маринетске државе *Велике Албаније*. Та држава обухватала је територију површине 8.900 км² и имала је 560.000 становника, укључујући Плавску, Рожајску и Тутинску префектуру. Од територија Косова и Метохије њој су припале Призренска котлина, Метохија, Централни део Косова до Неродимља и Горњег Поморавља, Дреница, а од априла 1942. године и Ибарски Колашин. Немачкој су припали северни део Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево). Ове области су укључене у српско управно подручје у рангу округа у коме су фактичку цивилну власт вршили Албанци. Бугарској су припали Качаник, Сиринићка жупа, део Неродимља и Горњег Поморавља. Бугарска окупациона зона ће се јануара 1942. проширити на Лапски, а јануара следеће године и на Косовско-митровачки и Вучитрнски срез.¹⁰

Немци су у априлу препустили Пећ, Ђаковицу и Призрен Италијанима, а задржали су Приштину и железничку пругу Косовска Митровица – Урошевац. На основу наредбе Генералштаба Врховне команде Вермахта од 19. маја, Италијани ће 1. јуна запосести и Приштину. По тој заповести демаркациона

⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н.г.*, 41; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: историјско, идеје, пракса*, Београд, 1995, 313.

¹⁰ Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другој светској рати, докумената државне комисије за утврђивање злочина окупацијора и његових помагача*, Крагујевац, 2004, 9.

линија се кретала од тачке 1504 у југоисточном правцу, тако да се долина Ибра пресеца 10 км западно-северозападно од Митровице, одатле на одстојању 10 км западно и паралелно са пругом Косовска Митровица – Урошевац до хоризонтале 800 код Чикатова (припада Италији) – завијутак пруге 5 км североисточно од Чикатова (припада Италији) – Југовићи, северно од Приштине (Италија) – Прапаштица (Италија) – кота 1270 (10 км западно од Враћа). Овде линија излази на границу бугарског окупационог подручја.¹¹

Деобом Косова и Метохије није био задовољан ниједан од три осовинска савезника, па је дошло до мањих корекција. Али ни оне нису могле удовољити свим жељама и апетитима агресора. Немачка и Италија су се највише спориле око рудника лигнита *Косово* у Обилићу и рудника хрома *Језерина* на Шар-планини. Рудник лигнита у Обилићу снабдевао је горивом термоелектрану у Звечану и остао је у поседу Италијана, чиме је и производња у Трепчи пала у његову зависност. То је био велики пропуст Немаца који ће они у више наврата покушати да исправе, али ће демаркациона линија у том делу остати непромењена. Што се тиче рудника *Језерина* он је био веома битан за немачку ратну индустрију. Немци су покушавали да га прикључе Србији, али је граница Србије остала далеко од рудника. Зато ће тежити да овај рудник потпадне под бугарску окупациону зону. Италијани се са тим нису могли помирити и спор је решен у корист Бугара тек у марту 1942. године. Међутим, већ у јулу 1942. године Италијани ће напасти рудник и заузети га. Притом је дошло до оружаног сукоба са бугарском војском. Спор је опет изглађен дипломатским путем и рудник ће до краја рата остати у поседу Бугарске, чије су претензије на Косову и Метохији биле много веће од онога што су добили. Оне су се највише односиле на градове који су припали Италијанима: Приштину, Ђаковицу и Призрен. Зато ће Богдан Филов, председник бугарске владе, у септембру 1941.

изјавити да није задовољан разграничењем, док ће министар војни Даскалов изјавити да Бугарска никада неће признати границе са Италијом. Италијани су, с друге стране, само привидно прихватили диктат Немаца и нису се мирили са успостављеним стањем. То се исто може рећи и за Немце. Обе стране ће у своје спорове увлачити и квислиншке режиме и они ће остати нерешени све до капитулације Италије.¹²

Окупација и разбијање Југославије од стране сила Осовине највећи део Албанаца на Косову и Метохији дочекао је са одушевљењем и активном подршком, у класичном петоколонашком стилу. Оснивање *Велике Албаније* и укључивања већег дела Косова и Метохије у њен састав, Албанци су доживели као остварење свог вишедеценијског сна. Због тога су отворено служили најпре италијанском, а потом и немачком окупатору. Ти окупатори су им, заузврат, формално препустили власт, дозвољавајући им да се према Србима и Црногорцима на Космету понашају по својој вољи и интересима. То је довело до албанског вандализма, који је проузроковао многобројне, у највећој мери некажњене, злочине.¹³

Немачка окупациона зона

Немачка је, као најјача сила и одлучујући чинилац у деоби Косова и Метохије, извукла највећу економску корист. У својој зони она је приграбила рудник олова и цинка Трепчу са погонима за прераду руде у Звечану, рудник олова и цинка *Койаоник* у Белом Брду, налазишта азбеста код Жабара, Брабонића, Чабре, Рујишта, Јагњенице, Козарева и Камешчака у околини Косовске Митровице, рудник магнетита *Дреница* у Дубовцу код Вучитрна и рудник хрома *Језерина* у бугарској зони у коме је, на основу Бечког споразума, имала право екс-

¹¹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 41.

¹² Исто, 43-45.

¹³ Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији”, *ЗРСАНУ, СХИ*, Београд, 2007, 163-164.

плоатације.¹⁴ Сви ови рудници били су од изузетног значаја за немачку ратну индустрију.

Генерала-потпуковника Фридриха Георга Еберхарта, команданта 60. моторизоване дивизије, која је ушла у Косовску Митровицу, на мосту преко Ибра дочекали су дивизијски генерал Лазар Тонић и његов начелник штаба потпуковник Отон Чуш. Они су немачком генералу саопштили да су добили наредбу Врховне команде југословенске војске о капитулацији и да су њихове јединице спремне за предају. Неколико стотина метара даље, Еберхарта је дочекао Џафер Дева са групом својих истомишљеника.¹⁵ Он је захвалио немачком генералу на ослобођењу од српског ропства и ставио се на располагање окупаторској војсци. Генерал му је наредио да остане на дужности председника општине и осигурава ред и мир. Мања немачка јединица упућена је у руднике Трепчу и Стари Трг ради њиховог обезбеђивања. Идући дан у рудник су стигли делови 13. техничког батаљона.¹⁶

Генерал Еберхарт је 21. априла у Косовској Митровици одржао састанак са групом утицајних албанских квислинга. Поред њега, са немачке стране, састанку су присуствовали начелници оперативног и обавештајног одељења 60. дивизије, начелник позадине, ко-

мандант кантонмана и командант 513. пука, пуковник Виктор Бартки. Квислинзи који су присуствовали овом састанку били су из Косовске Митровице, Сјенице, Новог Пазара, Вучитрна, Приштине, Подујева, Истока, Пећи и Дренице. Скуп је трајао кратко, мање од једног сата, а отворио га је Џафер Дева. Генерал је прочитао унапред припремљен протокол који је одмах преточен у записник. Према том записнику, који су сви присутни прихватили и који се касније третирао као уговор, констатовано је да је дотадашња државна власт изгубила сваки ауторитет и да се мора успоставити нова ради одржавања реда и мира. Зато су албанско становништво и вође албанске народности позвани да преузму власт. У том циљу Албанци треба да буду председници општина и њиховим наређењима мораће се повиновати сви грађани. Предвиђено је да Албанци преузму и положај среских начелника и сектор школства. Судска власт би се, у почетку, вршила у општинама, док би се у селима одредиле сеоске судије. Ради жалбеног поступка у Косовској Митровици би се образовала виша судска инстанца. Право пресуде остављено је немачким командантима. Као прелазно решење задржани су дотадашњи важећи правни прописи. Немци су најавили нужност формирања помоћне албанске полиције за коју је употребљен термин *албанско домобранство*. Новоформирана власт требало је да покупи оружје од становништва и преда га председницима општина. Најављено је и исељавање Срба, али је то условљено Хитлеровом наредбом. Такође ја наговештена евакуација колонизованих Срба и Црногораца.¹⁷

На овом скупу ударени су темељи квислиншке власти. Први пут су споменуте наоружане албанске формације за које ће се касније усталити назив вулнетари.¹⁸ Неоспорно је да је

¹⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (у даљем тексту *Zbornik NOR-a*), том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. 18.

¹⁸ Вулнетар је албанска реч која означава добровољца, добровољног учесника у некој акцији. Овај термин улази у употребу посредством косовско-метохијских историчара и политичара тек после 1970. године. У документима из времена народноослободилачке борбе овај термин био је изузетно ретко употребљаван. Тада су најчешће коришћене синтагме наоружани сељаци или сеоске страже (према:

¹⁴ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 44.

¹⁵ Џафер Дева је рођен 21. фебруара 1904. године у Косовској Митровици, као четврти од седморо синова Ибрахима Деве, богатог трговца. Године 1880. Деве су прешле из Ниша у Косовску Митровицу. По завршеном основном, Џафер је школовање наставио у Истамбулу. Завршио је Roberts College, у коме су школовани синови турских племића и богаташа. Затим је, захваљујући очевом богатству, наставио школовање у Бечу. По завршеном школовању Џафер одлази у Египат, где се запошљава као чиновник у Британској колонијалној управи. Боравак у Истамбулу, Бечу и Александрији омогућио му је да, осим албанског и српског, научи и турски, немачки, енглески и арапски језик. У Митровицу се враћа након три године проведене у Египту и запошљава се код оца у трговини. Џафер се почео експонирати као политичар на оснивачкој скупштини друштва Мерхамет, када је је изабран за председника. Не може се поуздано рећи када се почео бавити обавештајним радом. ОЗНА процењује да је то било 1934. године, када је први пут боравио у Немачкој. Постоје и тврдње да је то било касније (1936. или 1937. Године). Реална и оправдана је претпоставка да се то догодио када се оженио (Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *Džafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihajlov, Zagreb*, 1985, 186-189).

¹⁶ Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *н. д.*, 192.

Еберхартов циљ био обезбеђивање реда и мира на окупираној територији, али је поступак био неуобичајен и далеко изнад овлашћења једног трупног генерала из прве борбене линије. Закључци овог састанка били су у супротности са привременим смерницама за поделу Југославије које је 12. априла издао сам Хитлер. Еберхарт је организовао квислиншку власт у свим местима у којима су се налазиле његове јединице, не водећи рачуна да још није било извршено разграничење са Италијом. Због тога је овај његов чин наишао на противљење виших војних и окупационих власти. И сам Еберхарт је био свестан свог поступка, па је, достављајући записник команданту 11. армијског корпуса, указао како Италијани не би требало да сазнају тачну садржину уговора, већ само то да је са албанским народним вођама склопљен споразум о одржању реда и мира. Без обзира на све, чињеница је да су закључци са овог састанка, упркос немачким противљењима, представљали платформу за рад домаћих издајника. Садржина и дух закључака осећали су се све време окупације и пратили су сва збивања која су се тада догађала.¹⁹

У Косовској Митровици је, наредбом војноуправног команданта у Србији од 28. априла 1941. године, основана команда места – *Оријскокомандантијура* – која је новом наредбом од 2. маја преименована у Окружну команду – *Крајскокомандантијуру* – чија је ознака била I/861. У децембру 1941. спроведена је

нова подела војне управе у Србији, па је у Косовску Митровицу премештена Крајскокомандантура I/838 која је до тада била у Шапцу. До јула 1941. Крајскокомандантура у Косовској Митровици била је потчињена Обласној команди – *Фелдкомандантијури (V) 816* – у Ужицу. Потом је, до јануара 1942, била подређена *Фелдкомандантијури (V) 809* у Нишу, а од тада *Фелдкомандантијури (V) 610* у Врњачкој Бањи, односно Краљеву. Крајскокомандантура је на челу имала *крајскокомандантија*, а затим бројни војно-управни апарат. Имала је и једног официра задуженог за обавештајне послове, као и екипу преводилаца. Она је у центру сваког среза имала по једног старијег водника као представника управе. У њену надлежност спадала је и *Фелдјандармерија* – војна жандармерија – чије се бројно стање мењало.²⁰

Пошто је 60. моторизована дивизија отишла из овог краја, као окупационе трупе доведене су посадне јединице. У Косовској Митровици су у августу 1941. године били лоцирани штабови 737. и 750. пешадијског пука 717. дивизије, штаб 3. батаљона 737. пука са три чете, 2. батаљон 750. пука, 5. чета 592. ландеспицен батаљона, одељење за ометање везе 4. чете 621. армијског пука за везу, радио-одељење батаљона за везу 717. дивизије, дивизијска интендантска управа, војна болница 717. дивизије и дивизијска телефонска централа (у Звечану). У Косовској Митровици био је смештен Гранични комесаријат који је у свим пограничним местима имао испоставе. Такође, ту је била смештена и Управа за експлоатацију железница Б.²¹

Срезови Косовско-митровачки, Вучитрнски и Лапски припали су немачкој окупационој зони и укључени су у састав окупиране Србије. Војни заповедник у Србији образовао је 29. априла 1941. године Савет комесара са Миланом Аћимовићем, бившим министром у влади Милана Стојадиновића и од раније

Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, фуснота 112). Вулнетари су били најстарија и најбројнија квислиншка војна организација на Косову и Метохији. Њихова улога била је чување пограничних албанских села од четничких напада, али највише им је лежала пљачка неалбанских села, батинање, злостављање, као и убијање српског и црногорског становништва. Били су организовани на племенској ређе на територијалној бази. Иако су имали команданте, њихова борбена дејства била су лишена присуства чак и најосновније војне тактике. Њихови напади су личили на нападе хорде, а повлачење, када су на њега били приморани, на опште бежање. Дејствовали су на подручју италијанске и немачке окупационе зоне, а од њих су добијали и плате. Имали су изразит антијугословенски, а нарочито антирпски став. Вулнетари су на подручју Косова и Метохије, као и Македоније, починили небројене злочине за време Другог светског рата (Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 84-85; Павле Џелетовић Иванов, *Балистички њокрет 1939-1952. године*, Београд, 2000, 104-106).

¹⁹ *Zbornik NOR-a*, том XII, knj. 1, Beograd, 1973, dok. 18.

²⁰ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 46. Крајскокомандантуре су носиле ознаке I и II што је означавало класу, а фелдкомандантуре слово V што је значило да, осим војних, обављају и управне задатке.

²¹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 46-47.

познатим пронемачки оријентисаним политичарем. Тиме је обележено успостављање цивилне квислиншке власти, јер је Савет комесара настао као помоћни и извршни орган окупационе војне управе. Али, Немци нису били задовољни радом Савета комесара, па су августа 1941. образовали Српску владу на челу са армијским генералом југословенске војске Миланом Недићем. Његова влада *Народної сѣаса* требало је да ефикасније сузбије оружани отпор и да окупатору омогући несметану експлоатацију привредних и других богатстава на окупираном подручју. Савет комесара је 6. августа донео Уредбу о уређењу и управи у области Косова. Образован је Косовски округ, са горе наведеним срезovima и седиштем у Косовској Митровици. Округ је придодат Дринској бановини, чије је седиште било у Ужицу, а Албанци су требали да имају свог повереника при Банској управи у рангу помоћника бана. Било је предвиђено да он суделује у решавању свих питања која се буду односила на Косовско-митровачки округ. Уредбом је предвиђено да средски начелници буду припадници већине, а њихови заменици припадници мањине, под условом да мањина чини најмање 25% средског становништва. Остали чиновници постављали би се сразмерно броју становника, по националном кључу. Иста начела одређена су за општине и жандармерију, као и остале институције. Сва постављења службеника задржала је српска управна власт у Београду, а за службенике албанске народности она су вршена у споразуму са вођом албанске народносне групе. Сви службеници морали су да имају одговарајућу школску спрему. У Митровици је био предвиђен Окружни суд потчињен апелационом суду у Нишу, који је требало да буде друго степениорган. У свим срезovima предвиђено је оснивање средских судова. Априла 1942. године при Окружном суду је, као посебно одељење, образован Окружни шеријатски суд. Предвиђено је и да Албанци имају своје основне школе, а школске 1941/42. године у Митровици је требало да се отвори осморазредна гимназија са наставом на албанском језику.

У свим школама прописана је обавеза учења српског језика. Уређење Исламске верске заједнице требало је регулисати посебном уредбом, а за њено седиште одређен је Нови Пазар.²²

Влада Милана Недића донела је 18. децембра 1941. године Уредбу о административној подели Србије, којом је предвиђено да се општа управа врши у окрузима, срезovima и општинама. Укинута су бановине, а један од 14 округа био је Митровачки са седиштем у Косовској Митровици. Уредбом је одређено да окружни начелник буде представник Владе, који ће обављати највишу политичку и општу власт у округу. Овом Уредбом извршено је и проширење округа прикључивањем Студеничког среза са седиштем у Рашки. На тај начин значајно је измењена национална структура становништва у корист српског живља, па је применом националног кључа у окружном начелству осигуран већи број чиновничких места. У Студеничком срезу није живео ниједан Албанац, а његовим прикључивањем Косовско-митровачком округ је имао 189.252 становника, од чега 83.749 Срба.²³

Албански квислинзи нису били задовољни ни првом ни другом уредбом, што је довело до многих спорења са Владом у Београду. Међутим, Окружно начелство је формирано и очекивало се да ће на ту функцију бити изабран Џафер Дева, који је дотада био средски начелник у Косовској Митровици. Међутим, на то место постављен је Хивзи Мераку који је, због неспособности, после само два месеца смењен. Заменио га је у септембру 1941. Аго Агај, који је дошао из Албаније, али је у децембру и он смењен по наређењу Немаца и морао је да напусти Косовску Митровицу. За окружног на-

²² Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 48-49; Павле Целетовић Иванов, *н. г.*, 60-61.

²³ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 49-50; Павле Целетовић Иванов, *н. г.*, 61. Италију није напустила мисао о прикључивању овог округа Великој Албанији. Аргумент за припајање ове области био је да је она насељена већинским албанским становништвом. То је отклоњено управом овом Уредбом од 18. децембра, донетом на иницијативу немачког војног команданта (Слободан Д. Милошевић, *Немачко-италијански односи на тлу окупиране Југославије 1941-1943*, ИСИ, Београд, 1991, 111-112).

челника постављен је Ибрахим Љутви, који је завршио Правни факултет у Београду, а који је као студент био члан организације *Беса*. Постављени су и срески начелници: У Косовској Митровици Етхем Ферхати, у Вучитрну Арслан Бољетини, који ће ускоро отићи на исту функцију у Србици, а кога ће заменити Мустафа Алијевић Прешева који је до тада био срески начелник у Тутину, у Подујеву је постављен Ризах Спахија, а затим Јахја Фуша. Среска начелства су по свом устројству била аналогна окружном. Између њих је постојала субординација, али се није могла доследно спроводити због међунационалних сукобљавања. У свим општинама округа, осим у Лепосавићу и Ибарској Слатини, Албанци су били председници. У ова два места задржани су председници који су се на тим позицијама затекли у априлском рату.²⁴

Поред наведених војних формација, како немачких, тако и квислиншких, у овој окупационој зони су деловале и све немачке полицијско-обавештајне организације. Овај компликовани механизам састојао се од комплекса војних обавештајних служби и обавештајно-безбедносних организација нацистичке државе и партије. То су биле следеће организације: *АБВЕР*, Служба *Ис* (један *Ц*), Служба безбедности (*Sicherheitsdienst*, скраћено *СД*), Гестапо (*Geheime Staatspolizei*), Уред за иностранство (*Amt Ausland*), Тајна војна полиција *ГЕП* (*Geheimfeld – polizei*). Квислинзи су били укључени у све ове организације.²⁵ Од осталих агентура треба споменути да је у Косовској Митровици био обавештајни обласни центар Љотићевог Српског добровољачког корпуса, којим је руководио Стеван Илић. Он је уско сарађивао и са Гестапоом. За обавештајне органе Српске државне страже радили су Јован Бркић и Зенон Демић, као и Душан Драговић, мајор *СДС*. За ову обавештајну службу радили су и неки од албанских жандарма и службеника.²⁶

Током 1941. године немачке окупационе власти су стање у Косовско-митровачком округу карактерисале као анархично. Формирани органи квислиншке албанске власти нису функционисали, јер је чиновнички апарат био састављен претежно од недовољно писмених и неискусних људи. Савет комесара и влада Милана Недића доносили су прописе, али их албанска власт у округу није ни поштвала, ни прихватала. Албанци су били незадовољни што је Косовско-митровачки округ припао Србији, па су у том смислу истицали своје захтеве. Проиталијанска фракција на челу са Ферхатом бегом Драгом била је за прикључење округа великој Албанији, у чему је уживала подршку италијанских и албанских власти из Тиране. Друга, пронемачка фракција Џафера Деве, уз подршку Бедри бега Пејанија, није била наклоњена Италијанима и заступала је становиште да би подручје округа требало да има специјалан статус и буде под немачким протекторатом. Обе фракције су биле за *Велику Албанију* и обе су према српским властима наступале са великоалбанских позиција.²⁷

С друге стране, српске власти се нису миреле са таквим стањем. Милан Аћимовић се у мају и јуну 1941. два пута обраћао војно-управном команданту Србије, обавештавајући га да су Албанци протерали органе српске власти и формирали своје. Он је молио да се успостави власт која би била ауторитативна и потчињена Савету комесара, а састављена од чиновника бивших југословенских власти. Али, Албанци нису одустајали од своје намере игнорисања надлежности Савета комесара, што су и предочили окупационим властима. Једна делегација, предвођена Џафером Девом, крајем маја је посетила војно-управног команданта Србије и друге окупаторске функционере у Београду, захтевајући аутономију. Али, одговор их није задовољио јер су им свуда саветовали да решење траже у преговорима са Миланом Аћимовићем и комесарском управом. И поред таквог одговора, Џафер Дева и остали из Косов-

²⁴ Божовић Бранислав, Вавић Милорад, *н. г.*, 50-51; Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 61-62.

²⁵ Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 88-89.

²⁶ Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *н. д.*, 221.

²⁷ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 63-67.

ског комитета одбијају преговоре са српским властима и 17. јуна поново шаљу делегацију у Београд. На челу ове делегације био је Џафер Дева. Сада је делегација за Косовско-митровачки округ захтевала статус какав је имао Банат. Но, Немци су остали неумољиви и рекли су им да се морају помирити са чињеницом да округ остаје у Србији. Када је постало јасно да таквом тактиком и поступцима не могу постићи прикључење Албанији или аутономију, Џафер Дева, Бедри Пејани и Ферхат бег Драга морали су признати да су преговори са српским властима неминовност. Зато су 12. јула обновљени разговори у којима су учествовали Момчило Јанковић са српске стране, а са албанске Џафер Дева, Али Драга, Агиф Блута и Шабан Мустафа. Преговарало се о функционисању судова и постављању судија. Притом је постигнут начелан договор о њиховом уређењу.²⁸

Немцима је био неопходан мир на Косову и Метохији ради неометане експлоатације његових природних богатстава. На прилике у овом раздобљу утицао је и развој народноослободилачке борбе. Увече, 30. јула 1941. године, група од седам рудара Трепче, под непосредним руководством Месног комитета КПЈ, минирала је стуб на жичари која је превозила руду од рудника у Старом Тргу до флотације у Звечану. Тада је формиран Копаонички партизански одред. Партизани су током августа и септембра извели неколико оружаних акција у Ибарској долини. Осећајући се угроженим, Немци су четницима Косте Пећанца, под командом војводе Сухопланинског Машана Ђуровића, допустили да смене албанске жандарме у Ибарској Слатини и Лепосавићу. Први контакти четника и албанских квислинга успостављени су под покровитељством Крајскокомандантуре из Косовске Митровице, 30. септембра 1941. године, на мосту на Церањској реци код Ибарске Слатине. Састали су се четнички војвода Машан Ђуровић, војвода ибарски Васа Поповић и војвода пилатовачки Давид Поповић са Џафером Девом и Бајазитом Бољетинијем.

Састанку је присуствовао и крајскокомандант капетан Фридрихс. Договорено је да демаркациона линија буде Церањска река (целим током до ушћа у Ибар). Закључено је да се међусобно не нападају и да свака страна на својој територији буде одговорна за ред, као и да се заједно боре против Копаоничког партизанског одреда. Овај споразум поштован је само два дана. Прво је са неколико страна нападнут Ибарски Колашин насељен Србима, који је приликом разграничења отцепљен од Косовско-митровачког округа и припојен Дреничком срезу, односно италијанској окупационој зони. Нападом је непосредно руководио Агиф Блута. Становништво и малобројни дучађински и колашински четнички одреди пружили су веома слаб отпор. Последице овог напада биле су тешке. Сва села су спаљена, а становништво протерано у Студенички срез. Велики број људи је, махом оних који нису успели да побегну, побијен.²⁹

Док су се у Ибарском Колашину водиле борбе, четници под вођством Машана Ђуровића заузели су Бањску и протерали жандарме. Међутим, после запоседања и спаљивања Ибарског Колашина, вулнетари и жандарми су протерали четнике и задржали Бањску у својим рукама. Напад је после краћег времена, колико су трајале припреме, настављен. Вулнетари из Шаље и Лапског среза, заједно са жандармима, кренули су 14. октобра 1941. и потиснули четнике, палећи све пред собом, док је народ панично бежао долином Ибра. У међувремену, Копаонички партизански одред је ослободио Рашку и створио велику слободну територију у Ибарској долини, која је био интегрални део Ужичке Републике. Партизани су код села Тврђана у Лепосавићкој општини дочекали нападаче, спречавајући их у даљем паљењу и пљачки. Након краће борбе присилили су их на повлачење до полазних положаја,

²⁸ Исто, 208-209; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 68-69. Датум састанка на мосту на Церањској реци преузет је из дела Суrowa времена на Косову и Метохији. Вавић у делу о Џаферу Деву износи да је до састанка дошло 27. септембра. Пошто је Вавић аутор и један од аутора оба наведена дела, одлучио сам се за датум који је наведен у новој књизи.

²⁸ Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *н. д.*, 201-203.

задржавајући ову територију све до велике немачке офанзиве на слободну територију у Западној Србији новембра 1941. године.³⁰

И поред ових сукоба, Џафер Дева није одустајао од договора са Пећанцем, јер је увидео колика му опасност прети од партизана. Њих двојица ће се поново састати у Куршумлијској бањи. Већи део разговора односио се на потребу заједничке борбе против народноослободилачког покрета који се расламсавао, док би остала спорна питања била решена споразумно у договору са Немцима. Трећи састанак Џафера Деве са четницима Косте Пећанца збио се у Подујеву, октобра 1941. године. Пећанца је заступао његов син, војвода Милан Пећанец. Тада је договорено да се у будућности морају избегавати обострани испади и ако се на њиховим подручјима буду кретале какве сумњиве особе, обавезали су се да исте одмах предају надлежним властима. Ако ова обавеза не буде поштована, предвиђено је да се председници општина, заједно са својим кметовима, предају немачким војним властима ради кажњавања.³¹

Јасно је да се овде није радило о споразумевању, већ о примању к знању диктата Крајско-мандантуре, односно о немачком покушају да се стане на пут анархији која је владала у округу. Али, стање се није битније променило. Тактика Џафера Деве и Албанског народног савеза састојала се у вербалном изјашњавању за немачке предлоге и споразум са српским властима, али се у пракси настављало по старом. Сви захтеви из Београда, чак и најбаналнији расписи, завршавали су у канти за отпатке. У појединим ситуацијама Албанци су поступали супротно од онога што се захтевало из Београда. Али, Немци су полако губили стрпљење и приморали су, у децембру 1941. године, обе стране да седну за преговарачки сто. Састанак је одржан у Косовској Митровици, а српска влада је послала бројну делегацију стручњака. Они су се са представницима Албанског народног савеза договарали о спровођењу Уредбе од 6. августа

1941. године. У току разговора долазило је до међусобног ценкања, највише око тога на ком ће радном месту службеник бити Албанац, а на ком Србин. Највише потешкоћа изазвала су питања ко ће бити директор финансијског инспектората, те како ће тећи постављење просветних радника и припајање албанске жандармерије Српској државној стражи.³²

И поред свих напора, успостављање власти и организовање државне управе никада није приведено крају. Односи између службеника Срба и Албанаца одражавали су стање између владе Милана Недића и Албанског народног савеза. Спорови су били чести, а обе стране су се међусобно оптуживале. Власт је била само привидно заједничка. Стварни господари били су Албанци. Јавно су говорили да је њихов циљ припајање Косовско-митровачког округа Албанији. Немци су схватили да албанска лојалност проистиче из њихове мржње према Србима и сматрали су да би такво стање требало што дуже подржавати.³³

У овом делу Косова и Метохије насиља над Србима кренула су од слома југословенске војске. Први на удару били су насељеници. Од априлског рата њих су прогониле банде – неке су убијали, а већину опљачкале и прогнале. Прве жртве пале су око 20. априла, у Лапском срезу, а затим у Вучитрнском и Косовско-митровачком. Највише протераних породица било је у Подујеву (1275), а најмање у Косовској Митровици (103). Према регистру који је сачинио војно-управни саветник Крајско-мандантуре у Косовској Митровици, др Герхард Ролфс, од маја до децембра 1941. године у округу је било 68 случајева насиља, пљачки, паљевина и убистава. Регистар је, међутим, био непотпун, пошто је напада, паљевина и пљачки било много више. Тако је у Лапском срезу регистровано само осам убистава, а то је десети део од стварног броја. До краја године спаљена су и порушена сва насељеничка

³⁰ Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *n. d.*, 209-210.

³¹ Isto, 210; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *n. g.*, 69.

³² Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *n. d.*, 212; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *n. g.*, 69-71.

³³ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *n. g.*, 71-73.

села у округу, а процес њиховог протеривања трајао је до краја 1941. године. Насељеничка села остала су без становника. Нису, међутим, само досељеници прогоњени, већ и староседеоци. Ове мере биле су пропраћене и убиствима, у случајевима када је пружан отпор, али и осветама због пређашњих сукоба. У једном извештају Фелдкомандантуре из Ниша, барон фон Ботмер обавестио је др Харалда Турнера, начелника Управног штаба при Војној управи Србије, како је потребно да Фелдкомандантура из Ужица, којој је округ припадао, запрети Албанцима оружјем, уколико не престану са протеривањем Срба и Црногораца. Требао би напоменути да се овде не ради о бризи окупатора за Србе и Црногорце, већ се тако поступало због великог броја избеглица са Косова и Метохије које су стварале огромне проблеме окупационим властима у Србији. Такође се претпостављало да ће њихова имања остати необрађена, па ће бити смањене могућности за реквизицију намирница и прехрану окупационе силе. Сваке демонстрације или фашистичке манифестације коришћене су од стране албанских вођа за ширење антисрпског расположења. Резултат њиховог хушкања био је да су неке профашистичке групе физички нападале Србе и Црногорце који су се затекли на улицама.³⁴ Насиље над Србима у Косовско-митровачком округу, као и на читавом Космету, није престајало током читавог рата. Многи су хапшени и одвођени у косовско-митровачке затворе, којих је било четири.³⁵ Према подацима општинских организација СУБНОР-а у Косовској Митровици је страдало 525 Срба и 28 Албанаца, у општини Лепосавић 28, у Лалском срезу 62, а у Вучитрнском 93 Србина.

³⁴ Исто, 232-233; Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *n. d.*, 198-199.

³⁵ Налазили су се у подруму управне зграде рудника Трепча у Звечану. И други је био у Звечану, а налазио се у једној новосаграђеној згради у стамбеном насељу, трећи је био похрањен у представништву градске полиције у Косовској Митровици, а четврти, најстрожи и са крајње нељудским режимом, налазио се у надлежности Испоставе СД и Гестапоа (Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *n. g.*, 169; Ненад Антонијевић, *n. g.*, 33).

Сматра се да је за време окупације око 30.000 Срба напустило немачку окупациону зону.³⁶

Положај Срба у Косовско-митровачком округу отежан је и враћањем феудалних обавеза и кметске зависности. Тиме су окупатори, да би чвршће везали аге и бегове за себе и искористили њихов утицај на Албанце за своје интересе, вратили точак историје уназад. Агама и беговима у овом округу признато је право на четвртину чистих приноса у жетви и плодовима са некада одузетих имања. Овим актом су на селу измењени постојећи производни односи на штету претежно сиромашних, углавном српских сељака, а у корист давно развлашћених феудалаца. На састанку у Врњачкој Бањи, у пролеће 1942. године, представници српске Владе и Албанског народног савеза одлучили су да се четвртина убира са свих поседа са којих се убирала до 1912. године.³⁷

Поред Срба, на Косову и Метохији је страдало и јеврејско становништво, које је углавном живело у Приштини (око 400) и Косовској Митровици (136). Јевреји у Косовској Митровици доселили су се у овај град из Приштине. Прве две породице су се доселиле почетком 20. века, јер их је привукао брз развој вароши. Досељавање је настављено и касније. Њихов прогон из Косовске Митровице отпочео је уласком немачких трупа у овај град. Другог дана окупације, Јеврејима је наређено да морају на левој руци да носе жуте траке са натписом на немачком и шиптарском језику *Jude-Израелии*. Немци нису директно издавали наредбе које су се односиле на прогон Јевреја, већ су то радили преко домаћих власти. Крајем априла Џафер Дева, као председник Косовско-митровачке општине, издаје наредбу за обележавање свих јеврејских радњи натписима на немачком и албанском – *Judengeschäft* (Јеврејска радња). Исте године, 20. маја, он издаје наредбу о одузимању целокупне јеврејске

³⁶ Ненад Антонијевић, *n. g.*, 37; Павле Целстовић Иванов, *n. g.*, 74. Током Другог светског рата на територији Косова и Метохије убијено је 10.000 Срба, док ће се њих око 100.000 иселити у Србију (Ненад Антонијевић, *n. g.*, 37).

³⁷ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *n. g.*, 74-75.

непокретне и покретне имовине и њеном преласку у државне руке.³⁸ Почетком априла 1942. године сви Јевреји из Косовске Митровице депортирани су у логор Сајмиште и ликвидирани у покретним гасним коморама. То је била последња већа група ликвидираних Јевреја са подручја окупиране Србије. Зато је Емануел Шефер, један од најповерљивијих Химлерових људи, могао у мају 1942. да обавести свога шефа како је „Србија очишћена од Јевреја”.³⁹

Италијанска окупациона зона – Велика Албанија

На основу Мусолинијевог декрета од 29. јуна 1941. донет је 22. јула *Декрет бр. 165* којим се Албанији прикључују делови југословенске и грчке територије. Овај декрет, потврђен краљевским указом, био је пропраћен уредбом намесника Јакоминија од 12. августа 1941. године и односио се на организовање администрације у областима прикљученим Албанији. Уједињењем окупираних територија на Косову и Метохији, Македонији и некадашњој црногорској територији Плав-Гусиње и Улцињ, настала је *Велика Албанија* о којој су некада сањале албанске патриоте. Ова *Велика Албанија* била је саставни део италијанске империје са врло ограниченом државношћу.⁴⁰

Италијанска окупациона зона захватала је највећи део Косова и Метохије. Због неспоразума око демаркационе линије италијанска војска је тек јуна 1941. године запосела цело подручје које јој је припало. На основу наредбе Врховне команде италијанских снага од 20. априла 1941. приступило се дислоцирању италијанских јединица у окупиране просторе западне Македоније, Косова и Метохије. У области су биле распоређене јединице 14. армијског корпуса чија се команда налазила у Призрену. Корпус је био у саставу 9. армије, која је била

потчињена Вишој команди италијанских оружаних снага у Албанији. Од 12. јуна 1941. године Команда 9. армије постала је Виша команда оружаних снага, пошто је дотадашња истоимена команда расформирана. На Косову и Метохији биле су распоређене јединице из састава пешадијске дивизије *Пуље*, као и део 1. алпске групе *Вале*, која је одржавала везу између дивизија *Пуље* и *Качајоре дела Алии*. Касније, после устанка у Црној Гори 13. јула, Команда 14. корпуса је из Призрена прешла у Скадар како би одатле организовала операције дивизија *Пуље* и *Фиренца* и албанског батаљона *Скендербеј* на територији Црне Горе.⁴¹ Током времена било је одређених измена у саставу и распореду јединица. Италијански гарнизони били су бројно велики и контролисали су цело подручје, без обзира што је цивилна власт била уступљена влади у Тирани. Осим војних јединица, Италијани су на Косову и Метохији стационирали и 4. мобилни карабињерски батаљон са седиштем у Призрену, као и 7. финансијски батаљон. Овај батаљон, иако номинално потчињен префектурама, упуства за рад и наређења добијао је директно из Рима.⁴² Поред ових формација, на територији италијанске окупационе зоне били су и вулнетари, који су постојали на целом Косову и Метохији, као и *црнокошуљашки*, односно својеврсна војна организација која је представљала снагу изван закона. Хапсили су и убијали људе, палили куће и пустошили имовину на своју руку. На Косову и Метохији су постојале три-четири такве јединице од по сто људи, са седиштима у Призрену, Приштини и Пећи.⁴³ Укупно, Италијани су на Косову и Метохији имали 20.000 војника, око 5.000 карабињера, финанси и припадника граничних јединица и око 5.000 наоружаних албанских квислинга.⁴⁴

³⁸ Исто, 247-249; Ненад Антонијевић, *н. г.*, 34; Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *н. д.*, 199.

³⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 252; Ненад Антонијевић, *н. г.*, 35;

⁴⁰ Ђорђе Борозан, *н. г.*, 300; Петер Барта, *Албанци*, Београд, 2001, 220-221.

⁴¹ *Zbornik NOR-a*, том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. 7, 56, 98, 116; Павле Џелстовић Иванов, *н. г.*, 58; Ђорђе Борозан, *н. г.*, 302-303.

⁴² Исто, том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. 69,70; Павле Џелстовић Иванов, *н. г.*, 58.

⁴³ Ђорђе Борозан, *н. г.*, 305.

⁴⁴ Павле Џелстовић Иванов, *н. г.*, 53.

Да би задовољила великоалбанске националисте и код Албанаца појачала утисак о ослобођењу, Италија није Косово и Метохију третирала као окупационо подручје, већ као ослобођену територију. Организација квислиншке власти на Косову и Метохији поверена је Високом цивилном комесаријату за Косово, Дебар и Стругу, који је формиран одлуком албанске владе од маја 1941. године. Овај комесаријат за припојене области, којим је руководио Фејзи Ализоти од маја до децембра 1941. године, бавио се углавном успостављањем политичке и управне власти у префектурама. Од 3. децембра 1941. функције овог комесаријата преузеће Министарство за ослобођене крајеве именовано Јакоминијевим декретом од 12. фебруара 1941, а које је радило до 12. фебруара 1943. године, када његову функцију преузимају разна министарства албанске владе. Квислиншка власт у италијанској окупационој зони брзо је успостављена и била је организована по угледу на власт у Албанији. До августа 1941. основане су *ирефектиуре* (окрузи) у Призрену и Приштини, а септембра исте године и у Пећи. Призренска префектура имала је *ненирефектиуре* (срезове) у Ђаковици, Сувој Реци, Ораховцу и Драгашу. На територији ове префектуре, која је обухватала површину од 3.090 км², живело је 230.000 становника у 38 комуна. У саставу Приштинске префектуре били су гњиланска и урошевачка ненпрефектура. Ова префектура имала је површину од 2.310 км², 200.000 становника и 31 комуна. Пећка префектура имала је ненпрефектуре у Србици, Истоку, Тутину и Плаву. Захватала је површину од 2.310 км² и имала 130.000 становника који су живели у 26 комуна.⁴⁵

Префектуре су биле потчињене Министарству унутрашњих послова албанске владе, а префекте који су били на њеном челу, постављао је декретом министар унутрашњих послова. У надлежности префектуре били су послови судства, просвете, културе и привреде.

Најважнија службеничка места била су инспектори општина који су контролисали рад и одобравали општинске буџете и први секретари префектура који су водили све поверљиве послове. Осталом администрацијом руководио је други секретар префектуре, док се остало особље бавило административним пословима и спроводило задатке које су им одређивали префекти, инспектори општина и секретари. Префекти су се бавили и обавештајним пословима. МУП у Тирани стављао им је на располагање одговарајућа финансијска средства и организовање све шире мреже агената. Ненпрефектуре су се бавиле сличним пословима као и префектуре, с том разликом што су њихове надлежности биле ограничене на један срез.⁴⁶

На положаје префекта постављана су поверљива лица која су обавезно морала бити чланови Фашистичке партије Албаније. Једна од карактеристика њиховог положаја била је да углавном нису дуго остајали на функцијама. Префекти у Приштини били су: Иљаз Агуши, Сељадин Кељменди, Риза Дрини, Ахмет Мифтари, Тахир Кољђини, Шевћет Шкупи, Исмаил Кемаљ-бег и Решид Мехмед-бег који је заједно са Немцима побегао из земље. Префекти у призренској префектури били су: Хисни Пеја, Сами Кока, Теф Нараћи, Арслан Бољетини, Љутви Спахија и Шећир Цури. У Пећкој префектури смене нису биле тако честе као у прве две. Овде су префекти били: Тефик Бољетини, Хисни Пеја (дошао из Призрена) и Ђељал Превеза који је после рата убијен при покушају бекства из затвора. Ниједно од ових лица није могло бити на тако високој дужности без великог поверења окупационих власти. Њима је била потчињена карабињерија, а касније жандармерија, бавили су се прогоном припадника народноослободилачког покрета и представљали значајне карике у окупационој систему.⁴⁷

У свим префектурама, италијанско-албанске власти су оснивале тзв. *федерације*. Ови

⁴⁵ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 51; Ђорђе Борозан, *н. г.*, 301-302.

⁴⁶ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 54.

⁴⁷ Исто, 51-54.

политички комитети Фашистичке партије, инкорпорирани у све службе префектуре и ненпрефектуре, бирани су из редова колаборациониста ангажованих у сузбијању антифашизма, по упутствима италијанске обавештајне службе. При одређивању делатности федерата посебан значај придаван је одсеку за рад са омладином и децом, јер се сматрало да ове категорије становништва треба правовремено васпитавати у духу фашистичке идеологије. Нижа инстанца федерата називала се *фаши* и налазила се у срезovima и општинама, у својству вођства Фашистичке партије. Секретар фаше контролисао је већину послова на подручју среза, односно општине и непосредно сарађивао са потпрефектуром, карабињерском командом и општинским властима. У надлежности фаша било је уписивање лица у Фашистичку партију, достављање таквих спискова на верификацију федерату и прибављање података о деловању и кретању присталица антифашистичког покрета. Фашистичка партија је већ на овом степену организовања била главни ослонац целокупне организације окупационог режима.⁴⁸

У систему квислиншке власти значајна је била и улога општина. Градске општине носиле су назив *башкије*, а сеоске *комуни*. Најважније личности у њима били су председници и секретари, које је постављао МУП Албаније. Сваки од председника имао је на располагању по неколико плаћених пандура. У сваком селу имали су по једно поверљиво лице које их је обавештавало о ситуацији појединаца за које се сумњало да раде против окупатора и квислиншких власти. Председници општина имали су још један важан задатак. Они су ангажовали и мобилисали вулнетаре за борбу против партизана или за паљевине и плачке насељеничких и осталих српских села. Предност у постављању председника општина имала су поверљива лица из Албаније, али и мештани који су својим делима доказали приврженост окупатору.⁴⁹

Окупатори су на тлу Југославије имали разгранату мрежу обавештајних служби и пре Априлског рата. Џафер Дева је био обавештајац АБВЕР-а још од 1934. године. Анђело Антика, познати обавештајац италијанске војно-обавештајне службе, још пре Априлског рата је успоставио разгранату мрежу својих обавештајаца у Југославији, а нарочито на Косову и Метохији. Рад обавештајних служби на Косову и Метохији, изражавао је и међусобно неповерење осовинских савезника Италије и Немачке. Они су се међусобно контролисали и надмудривали у обавештајним комбинацијама. Постојао је прави мали рат међу њима, а квислинзи су били средство којим су се обе стране користиле.⁵⁰ Италијанске обавештајне и полицијске организације које су деловале на Косову и Метохији биле су:

Војна обавештајна служба (*Servizio Informazione Militari*) или скраћено *SIM*. Врховни орган ове службе био је подређен Главном генералштабу италијанске војске. СИМ се бавио обавештајним и контраобавештајним радом. Главни њен организатор на простору Косова и Метохије био је поменути Анђело Антика. Ова обавештајна служба је из Приштинске деловала према Косовско-митровачком округу, осим Новог Пазара и Рашке, који су били у надлежности СИМ -а из Сјенице. Антика је из Приштине успео да образује мрежу агената и на подручју Србије, тако да су Немци били непријатно изненађени када су 1943. године открили ову разгранату мрежу. Из Приштине СИМ је деловао и у правцу Македоније, пружајући подршку великоалбанским националистима. У италијанској окупационој зони најактивнији обавештајци СИМ-а били су предратни агенти, чији је рад био највише усмерен ка народноослободилачком покрету. Управо за борбу против овог покрета Антика је нарочито ојачао мрежу обавештајаца на Космету. Официри СИМ-а су, поред Албанаца, ангажовали и изванредан број Срба и Црногора-

⁴⁸ Ђорђе Борозан, *н. г.*, 303-304.

⁴⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 54.

⁵⁰ Исто, 134.

ца преко којих су долазили до информација о партизанима и четницима;

Тајна Фашистичка политичко-обавештајна служба - *ОВРА* (*Organizazione di Vigilanza e Repressione dell' Antifascismo*; у преводу Органи безбедности за сузбијање антифашизма). Она је имала широко организовану агентурну мрежу и користила је целокупан државни апарат за спровођење својих циљева и задатака на уништавању политичких противника и организација, а у италијанском подручју била је носилац обавештајне делатности против народноослободилачког покрета на Косову и Метохији. На челу ових институција на Космету налазили су се Италијани, инспектори оружаних руководства Фашистичке партије Албаније. ОВРА се није бавила егзекутивним пословима, већ су то по њеним налозима чиниле квестуре, карабињери и остале полицијске установе. Октобра 1942. године албанско Министарство за унутрашње послове наредило је да се при свим федератима формирају *сквадре* (десетине) које ће се физички обрачунавати са припадницима народноослободилачког покрета и уношењем страха утицати на гушење отпора. Сквадре су, међутим, образоване само у Пећи и то три од по 10-12 људи, а постојале су до пада Мусолинија јула 1943. године. У сквадрама су били само Албанци и то појединци без икаквих моралних скрупула. У народу су се звале *Црна рука*, а њени припадници *црноруци*.⁵¹

Квестуре су вршиле политичку и управну власт у префектурама. То су биле организације настале у Албанији 1940. године, уместо дотадашње државне албанске полиције. За управника квестуре постављен је Албанац, а за саветника Италијан. Најзначајнији делокрух њеног рада био је везан за политички одсек преко којег је организовала сузбијање антифашистичког и народноослободилачког покрета. При свакој квестури радило је 30-40 агената који су имали униформе, али су своје службене послове најчешће обављали као цивилна лица. Свако такво лице имало је свој рејон и обавезу

да стално шири мрежу обавештајаца. На тај начин квестуре су извршиле више злочина, нарочито на подручју Космета. Квестуре у Приштини, Пећи и Призрену (постојала је квестура и у Дебру) биле су организоване тако да свака, поред именованих лица – квестора, инспектора и секретара – има посебна одељења: политичко, кривично и административно, као и пратеће службе. Управо ради ефикаснијег деловања, квестуре су после капитулације Италије задржали Немци, мењајући им назив у *дирекције њолиције*, попуњаване људством из злогласне *Рејиментџи Косове*.⁵² Декретом намесника Јакоминија од 27. фебруара 1942. године, донет је полицијски пропис којим су службеницима квестура поверене државна безбедност и презимање одговарајућих мера против сваког облика политичког организовања окупираног становништва. Према овом пропису, квестор је руководио организацијом служби на подручју квестуре и за свој рад одговарао директно префекту.⁵³

⁵² Исто, 92. Регимент Косове или Косовски пук била је јединица коју је формирао Бајазит Бољетин, потпуковник Српске државне страже, новембра 1943. године у Косовској Митровици, а по директном наређењу Цафера Деве. Задатак јединице био је да води борбу против јединица НОВ на Косову и Метохији и у Албанији, као и да увршћује квислиншки режим у Албанији. Срж јединице чинило је 400 жандарма из Косовско-митровачког округа. Прикупљање људства за јединицу спроводило се у свим деловима Косова и Метохије, на добровољној основи, под паролом пружања помоћи албанском народу у борби против комуниста. Припадници ове јединице били су плаћеничка војска. Сваки од њих, поред одела и исхране, примао је 20 наполеона месечно, а официри од 38 наполеона па навише, у зависности од чина и положаја. То није била дисциплинована, већ у правом смислу речи разуларена јединица, у којој је свако радио шта је хтео, особито када је реч о отимању и пљачкама. Старешински кадар чинили су официри албанске војске и официри Албанци из састава Српске државне страже. Командант Регимента био је Бајазит Бољетин. У Пећи ће припадници ове јединице начинити један од највећих злочина над српским становништвом на Косову и Метохији током Другог светског рата, Када су у ноћи између 3. и 4. децембра, па све до 8. децембра, у граду побили највероватније 108 људи (четворица су били Албанци, док су сви остали били Срби), будући да тачан број страдалих никада није утврђен. Убијени су бацани у канале за наводњавање и затрпавани камењем, а многи од њих су тако свирепо мучени да им је смрт представљала право олакшање. Јединица се распала крајем марта 1944. године. Највећи део њених припадника ступио је у СС дивизију Скендербег (Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 166-170; *Косовска Митровица и околина*, Косовска Митровица, 1979, 275; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 306-315).

⁵³ Ђорђе Борозан, *н. г.*, 304-305.

⁵¹ Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 90-92.

Прикључивањем Косова и Метохије фашистичкој *Великој Албанији* Италијани су омогућили србофобичним албанским сељацима да отму имовину Срба и Црногораца и да их протерају са њихових огњишта. На удару су прво били пре рата придошли насељеници. Ти напади су постали још безобзирнији доласком окупаторских јединица. Ђаковички срез је, први на Косову и Метохији, „очишћен” од насељеника. Ту је обрачун са њима био најсуровији. За кратко време, до јуна 1941. године, убијено је 155 људи. Убијени су и староседеоци. Рачуна се да је у овом срезу живот изгубило више од 250 Срба и Црногораца. На пограничном подручју општина Ђаковица и Пећ Албанци су поубијали скоро све бивше жандарме, чиновнике и шумаре. Зверски су мучили људе који су били у државној слижби. У 17 насеља су опљачкали имовину и поубијали већи део мушкараца, а убијали су и децу изнад 10 година старости. Тада су поубијане читаве породице, а најгоре су прошли досељеници из околине Гацка и Невесиња.⁵⁴

У скоро свим метохијским селима гореле су насељеничке куће или остајале пусте, да би их пљачкаши наредних дана срушили. У Дреници је у прва два месеца окупације убијено 90 насељеника, а из општине Дечани су сви прогнани за неколико дана. Слична ситуација била је и у околини Пећи и према Ругову, а и у самом граду су се дешавала бројна убиства. Становници више села су се самоорганизовали за одбрану и пружали отпор нападачима, попут села Суви До код Липљана и Граболе код Урошевца. Ово утврђено село, чији су житељи штитили и неколико околних села, одупирало се нападачима од 6. априла 1941. до 10. јануара 1943. године. Али, нападачи су уживали заштиту окупатора, били су бројнији, много боље наоружани и имали су много више муниције. Италијани нису на свом подручју предузимали одлучније мере да би спречили погром српског и црногорског становништва. Нису

реаговали на пљачке и паљења села, осим што су, с времена на време, интервенисали у корист Срба и Црногораца. Међутим, радило се о појединачним случајевима који се нису могли одразити на укупну ситуацију. У Источком срезу је 1941. године убијено 67 лица, а следеће њих 73. Највише жртава било је 1943. године када је убијено 135 лица. Године 1944, до ослобођења, убијено је 29 лица. Међу њима, шесторица су били Албанци, који су убијени јер су се супротстављали пљачкама и пружали заштиту комшијама.⁵⁵

Албански сељаци су увек били наоружани и спремни да се окупатору ставе на располагање. Наоружани су одлазили на њиве, а пијачним даном у градове, што је изазивало страх и несигурност обесправљеног српског и црногорског становништва. Представници фашистичких власти често су одржавали масовне скупове. Говорници су отворено подстицали терор против Срба и Црногораца. Осим уцена, пљачки и убистава, Албанци су примењивали и друге методе како би животе Срба и Црногораца учинили што несношљивијим и присиљили их на исељавање. Постављали су заседе и спречавали их да обрађују имања. Повремено су људе масовно хапсили, уз примену најсвирепијих облика злостављања.⁵⁶ Затвори у италијанској окупационој зони налазили су се у Ђилилану (*Кауша*), Пећи (*Шермеј кула*), Приштини, Урошевцу и Ђаковици. Режим у италијанским затворима био је блажи него у затворима под немачком управом, али је зато режим у истражном поступку пред квестурцима био сличан поступцима гестаповца.⁵⁷

Сва ова злодела окупационих власти и њихових албанских сатрапа проузроковала су колоне избеглица које су са италијанске окупационе зоне прелазиле у Црну Гору или у Косовско-митровачки округ. Многе породице су биле без хранилаца и одраслих мушкараца који су у Априлском рату пали или у

⁵⁴ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 207-214; Благоје К. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, Београд, 1996, 39-50.

⁵⁵ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 207-214.

⁵⁶ Исто, 214; Благоје К. Павловић, *н. г.*, 41-42.

⁵⁷ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 168-169.

заробљеништво или се из других разлога још нису вратили својим домовима. Било их је на хиљаде, без имовине, а што је било најтеже, и без наде да ће ускоро поправити свој положај. Неке избеглице из Ђаковице кренуле су пут свог старог завичаја, у околину Невесиња. Ту су им „добродошлицу пожелели” још већи крвници српског народа – усташе. И Италијанима, као и Немцима, те колоне избеглица су представљале велике тешкоће.⁵⁸ Од укупно 100.000 избеглих са Косова и Метохије током Другог светског рата, највећи број њих био је из италијанске окупационе зоне (око 40.000).⁵⁹

Већ је речено да су Јевреји на Косову и Метохији живели у Приштини и Косовској Митровици. Окупацијом и деобом Косова и Метохије приштински Јевреји су се нашли у италијанској, а косовскомитровачки у немачкој окупационој зони. У Качаничком срезу, који је потпао под бугарску управу, Јевреји нису живели. На територији под контролом Италијана, поступак према Јеврејима је био знатно блажи него у немачком подручју. Италијански фашисти прописивали су антисемитске мере, толерисали су противјеврејске испаде, конфинирали их и интернирали, али је у целини режим према њима био сношљивији. У свест Италијана антисемитизам није продро толико дубоко као што је то био случај са Немцима. За време кратког задржавања Немаца у Приштини, пре него што су је предали Италијанима, Јевреји су већ морали да носе траке са натписом *Jude – Израелии*, а сви мушкарци од 15 до 60 године ишли су на принудан рад. Немачке налоге о Јеврејима извршавале су квислиншке власти које су располагале списковима Јевреја и вршиле над њима полицијски надзор у граду и на принудном раду. Када су окупациону власт преузели Италијани, највећи део „бриге” о Јеврејима препустили су албанским квислиншким властима и организацијама. Оне су спроводиле контролу и вршиле притисак да иду у Албанију, тачније у Берат. Међутим, то

није постигнуто све до маја 1942. године. Тада је извршена конфинација свих приштинских Јевреја, мушкараца од 15 до 60 година, који су спроведени у Берат. Њихове радње су опљачкане или формално откупљене за непојмљиво смешне суме новца. У Приштини су остала само деца до 15 године, жене и старци преко 60 година.⁶⁰

Фашистичка Италија је почетком 1943. године преживљавала дубоку кризу у свим областима живота. На војном пољу доживљавала је поразе на свим фронтима. Савезничке снаге се искрцавају на Сицилију од 10. јула до 17. августа, одакле врше припреме за десант на италијанско копно. Велики савет фашизма је 25. јула изгласао неповерење Бениту Мусолинију, а краљ Виторио Емануеле III ускратио му је даљу дужност председника Владе, ухапсио га и интернирао. То је био крај фашизма у Италији. Маршал Бадоло образовао је нову Владу, а врховну команду над војском преузео је краљ. Бадоло је изјавио да Италија наставља рат на страни сила Осовине, а у исто време је водио преговоре и склопио мир са савезницима 3. септембра, да би 8. септембра 1943. године потписао капитулацију. Званично, био је то крај заједничких борби са нацистичком Немачком против савезничких снага.⁶¹

На простору Југославије, а самим тим и Косова и Метохије, Немци су спремно дочекали ову капитулацију. Они су још крајем јула отпочели концентрацију својих снага према италијанском подручју. И Бугари су били у приправности, рачунајући да ће проширити своју окупациону зону анексијом Призрена, Приштине и других места која су им припадала током Првог светског рата. Ове немачке припреме биле су пропраћене свестраним пропагандним акцијама. У својим плановима Немци су се ослањали и на албанске квислинге.⁶²

⁵⁸ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 247-249.

⁶¹ Слободан Д. Милошевић, *н. г.*, 184, 208-209.

⁶² Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 129-134. Као и на осталим југословенским територијама које су држали Италијани, и на Косову и Метохији је Немачка, пред капитулацију Италије, вршила припреме за заузимање италијанске зоне, тј. за спровођење плана Аксе,

⁵⁸ Исто, 206-207; Благоје К. Павловић, *н. г.*, 41.

⁵⁹ Ненад Антонијевић, *н. г.*, 37.

Бугарска окупациона зона

Бугарска окупациона зона била је најмања. Она је захватала Качанички срез и део територије Ѓвљанског среза, на десној обали Биначке Мораве са Витином, Жегром и Ранилугом, као и део Неродимског среза (Урошевац), обухватајући највећи део Сиринишке жупе укључујући Штрпце. Подела Косова и Метохије није задовољавала ниједног окупатора. Крајем 1941. године донета је одлука да се бугарска окупациона зона прошири. Немачки командант Југоистока предлагао је 20. децембра 1941. године да се бугарски окупациони режим прошири на Приштину и Косовску Митровицу, али предлог није реализован. Тек половином 1942. године Лапски срез ушао је у склоп бугарске окупационе зоне, а почетком наредне године ушла су још два косовска среза: Митровачки и Вучитрнски. Ово немачко „попуштање” било је условљено потребом замене немачких трупа бугарским у време кризе Немца на Источном фронту и слома немачке 6. армије под Стаљинградом. Бугарске трупе чиниле су само окупационе посаде у Вучитрнском и Косовско-митровачком срезу. Оне су биле обавезне да поштују заповести надлежне Фелдкомандантуре, односно Крајскокомандантуре у Косовској Митровици у области управних послова, немачке законе и српско законодавство донето са немачким одобрењем. Бугари су имали

у коме је разрађен начин заузимања италијанских територија у Југославији и Албанији, а првенствено оних области где се очекивало савезничко искрцавање. Немци су спремно дочекали капитулацију Италије 8. септембра. На Косову и Метохији у акцију су први ступили војници из 4. албанског ловачког пука, а одмах су им се придружиле и остале квислиншке оружане формације. Вулнетари и наоружани сељаци искористили су насталу ситуацију за пљачку. Граничне страже и карабињери из станица, које до тада нису биле повучене у градове, разоружавани су и излагани пљачкама до голе коже, а у многим случајевима су и масакрирани. Албански сељаци пуцали су у леђа својим дојучерашњим заштитницима, који су у паничном страху гледали како да спасу живу главу. Немачке трупе прешле су граничну линију и запоселе целу бившу италијанску територију, не наилазећи на отпор италијанских војника. На Косову и Метохији борбе мањег обима су вођене једино у ѓвљанском крају и то између Албанаца и Италијана. У Пећи су албанске формације, приликом разоружавања, безразложно убиле десетак италијанских војника, иако им није био пружан отпор. Међу убијенима је био и један пуковник (Слободан Д. Милошевић, *н. г.*, 214, 217; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 264-265; Благоје К. Павловић, *н. д.*, 48).

великих претензија према територији Косова и Метохије и то највише оним које су припале Италијанима. Због тога ће избити велике несугласице, нарочито око територија у западној Македонији, а у случају рудника *Језерина* и до оружаног сукоба.⁶³

Део Косова који је припао Бугарима окупирале су јединице 5. бугарске армије под командом генерала Николе Милкова, које су запоселе и делове Македоније и Србије. Према овој подели, Качанички срез ушао је у састав Скопске области која је имала 13 срезова. Поред средњих начелстава *Качаничке средње ујраве* формиране су општине и у следећим местима: Штрпцу, Витини, Жегри, Пасјану и Панилубу. Постојећи поредак у окупационој зони обезбеђивали су батаљони граничара, контролишући граничне пределе према Србији и *Великој Албанији*. У општинским центрима успостављене су жандармеријске станице. Ове јединице требало је да буду појачање окупаторским бугарским снагама на овој територији. Полицијска стража била је распоређена у Витини, Гатању и Штрпцу. Били су веома добро наоружани карабинима, аутоматима и митраљезима. У саставу Скопске обласне полиције налазио се и *Бирманов одред* састављен од припадника војне и цивилне полиције и *контрарачејника*. Овом одреду је била дужност да обезбеђује ред и мир и кажњава нарушиоце успостављеног поретка. Окупиране делове Југославије Бугарска није третирао као окупационо подручје, већ као *ослобођене крајеве*, изражавајући тиме великобугарска стремљења позната још од 1878. године.⁶⁴

⁶³ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 43-45; Мирослав Стоиљковић, *Бугарска окупационска војска у Србији 1941-1945*, ИСИ, Београд, 1989, 63-64.

⁶⁴ Мирослав Стоиљковић, *н. г.*, 64; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941-1944*, том I, Београд, 1992, 97; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 45. Бирманов одред је добио назив по гестаповцу, СС поручнику Бирману, који је заједно са Асеном Богдановим, обласним полицијским начелником из Скопља, организовао овај одред. Идеја за оснивање Бирмановог одреда потекла је од стране пуковника Делуса, начелника централе Гестапоа за Бугарску, јула 1943. године. Задатак овог одреда била је борба против партизана и заштита рудника које су Немци експлоатисали. У састав овог одреда ушло је 30 бивших црвеноармејца који су приступили квислиншкој, тзв. Руској ослободилачкој армији и 30

Већ 23. априла 1941. године почела је да функционише скопска област у чијем се саставу налазио и новоформирани Качанички срез, а 26. априла уведена је редовна грађанска администрација и општинска власт Бугарског Царства. Тиме је ово подручје анектирано и на њему је заведена управа у свему као у Бугарској. Највиша инстанца власти на подручју под бугарском управом било је *Среско управленије* (среско начелство) са седиштем у Качанику. Оно је било потчињено *Обласном начелству* (управленију) у Скопљу. То је било политичко тело које је имало највећу власт на територији среза, нешто као среско начелство у бившој Југославији. На челу среског начелства налазио се начелник који је имао секретара и одговарајући број службеника који су водили реферате у области привреде и просвете. Начелнику је био подређен и полицијски апарат који је по формацији имао једног кандидата командира (заставника), осам пешадијских и два коњичка старија стражара (старији водници), 56 пешадијских и седам коњичких стражара (млађи водници). Све главне одлуке које су долазиле из Софије, а требало их је применити на анектираној територији (разне наредбе, заповести, прогласи и др.), ишле су преко среског начелства, као и сва упуства о раду и свим важнијим питањима. Среско начелство давало је смернице за рад свих њему потчињених органа, у првом реду општинама које су се налазиле на његовој територији. Цео руководећи апарат среског начелства био је састављен искључиво од Бугара, који су специјално из Бугарске упућивани на анектирану територију, почев од начелника до обичног службеника.⁶⁵

Општине су постојале у Витини, Жегри, Пасјану, Ранилугу, Штрпцу и Качанику. Пре њихових формирања, у средишта где је требало да се оне оснују, долазиле су специјални ин-

спектори из Бугарске ради организовања припрема. Општина је била мања управна јединица и била је потчињена среском и полицијском начелству. На њеном челу налазио се *централни кмет*, најодговорнија личност у општини. Он је имао право да изриче казне затвора од неколико дана, а могао је да изрекне и глобе – новчане казне, обично у износу од 300 до 500 лева. Није био редак случај да су централни кметови хапсили људе, не би ли тако изнудили новац. Врло често су хапсили људе, а када би добили новац пуштали су их из затвора. Поред кмета ту се налазио и секретар – бирник. Највећи његов задатак и највећа брига било је убирање пореза. У свакој општини радила су још по два писара – старији и млађи. Тако је свака општина имала 5-6 људи у административном апарату, искључиво Бугара, као сталних службеника. Ту су били још и благајник, архивар, реквизитор и војни референт. Као стално обезбеђење при свакој општини, на анектираној територији, била су још по два до три бугарска полицајца. По наредби централног кмета или бирника, они су приводили људе који се нису одазивали позиву општине или су се противили њеним наредбама. Општина је имала право да кажњава због прекршаја и доноси одлуке о хапшењу и кажњавању лица. Издавала је личне карте за сва лица од 18 до 55 година, као и листове за слободно кретање на окупационој територији. Нико без овог документа није смео напустити територију општине, а у противном би био кажњен и притворен. У надлежности општина била је и реквизиција животних намирница за потребе бугарске војске и државе, као и разрезивање и убирање пореза. У саставу општине или неколико општине, постојало је тзв. даначно управленије, нека врста пореске управе која је на ширем подручју водила пореску политику, одређивала пореске стопе и наплаћивала порез. Општина је издавала и наређења за кулук – обавезан бесплатни рад. Кулуком се највише радило на поправци путева, али и других јавних радова који су извођени на тај начин. Постојали су и тзв. кулачки спискови грађана изнад 18 година који су били разврста-

Албанаца. После два месеца одред је нарастао на 85 људи. Његови припадници били су одабрани зликовци који су испољавали велику свирепост према српском и македонском становништву (Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 82; Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 104-105).

⁶⁵ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 45; Димитрије Кулић, *н. г.*, 121.

ни по делатностима. Оваквом организацијом принудног рада Бугари су успоставили систем радних логора у којима су грађани имали обавезу да раде, али држава их није плаћала нити прехрањивала.⁶⁶

У саставу сваке бугарске општине налазило се више села. Ради обезбеђења пуног увида над становништвом, у систему организације бугарске државне управе у сваком селу био је постављен *кметски намесник*, као нека врста сеоског старешине. Он је у селу био најодговорнија личност, односно извршни орган општине за одређено село. Сва наређења у вези са кукуком, порезом, реквизицијом, глобом, саопштењима и другим централни кмет је преносио преко кметских намесника. У почетку окупације, на анектираним територијама, кметски намесници били су искључиво Бугари. Касније су, међутим, чињена извесна одступања и у појединим селима су за кметске намеснике бирани представници локалног становништва у које су Бугари имали поверење, а које су сматрали сигурним и послушним. Ова дужност је обављана бесплатно. Као старешине села, кметски намесници су под својим руководством имали *десетаре*, а сваки од њих је имао своје десетине. Десетари су били обични сељаци који су, хтели - не хтели морали да прихвате ту дужност, јер би у супротном били позвани на одговорност. У десетине су улазили сви старији од 18 година на анектираној територији. То су биле полуцивилне, полувојничке формације. На овај начин бугарска цивилна управа држала је целокупно становништво, по војничком принципу, у психози сталне мобилизације. Десетине су биле основне радне јединице за обавезан физички рад, али и погодан организован облик политичког утицаја, односно политичког и полицијског увида над становништвом окупиране територије.⁶⁷

Бугарску окупацију карактерисало је и увођење њихових судова (редовних и ванред-

них), бугарског законодавства и најстрожих репресивних мера у случају напада на бугарска војна и службена лица, са забраном антибугарске пропаганде. Бугарски окупациони механизам је у свом саставу имао, поред класичних организација, и службу безбедности која је будно контролисала делатност Албанаца и италијанску пропаганду на Косову, супротстављајући се активности италијанске обавештајне службе у склопу постојећих антагонизама који су се репродуковали. По питању обавештајних и контраобавештајних служби и њихове агентуре, Бугари су били недорастао партнер Италијанима и Немцима. За контролу границе Бугари су организовали граничну зону са седиштем у Качанику, чији је командант најпре био потпуковник Тодор Војинков, а потом мајор Јордан Поп Јанков. Граничним јединицама командовали су официри који су се бавили и контраобавештајним радом. Они су били повезани са појединцима у селима и њихова активност није била запажена.⁶⁸

У почетку је положај албанског становништва у бугарској окупационој зони био изузетно тежак. Бугари су према њима испољавали подозрење и сматрали су их грађанима нижег реда. Због понашања бугарских власти, више Албанаца из Качаничког среза морало је да пребегне на територију коју су контролисали албански квислинзи. Они су насељени на територији Ђиљанског среза. Квислиншка власт обезбеђивала им је смештај искључиво у српским домовима. Добијали су материјалну помоћ од албанских власти, али им то није била препрека да од породица, под чијим су кровом живели, захтевају бесплатну храну и остало што им је требало. Били су безобзирни у опхођењу са домаћинима и њиховим породицама, а неки од њих су се, преко ноћи, бавили пљачкањем Срба и Црногораца у суседним селима. Доласком у Штрпце, бугарски војници су покушавали да се приближе српском становништву, позивајући се на словенство и православље. Неке од Срба су наоружавали и обукли

⁶⁶ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 46; Димитрије Кулић, *н. г.*, 122-123.

⁶⁷ Димитрије Кулић, *н. г.*, 123-124.

⁶⁸ Мирослав Стоиљковић, *н. г.*, 64; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 135-136.

им униформе, наводно да се бране од Албанаца. Затим су их повели у села у којима су живели Албанци, наредили им да говоре српски, док су они злостављали и пљачкали. Срби су после овога, увиђајући намеру окупатора, збацили униформе и вратили оружје. Циљ окупатора био је јасан – требало је завадити локално становништво како би се лакше владало у туђој земљи.⁶⁹

Бугари су од почетка вршили одређене притиске и на српско становништво. Захтевали су да се декларишу као Бугари, не презајући притом ни од најгрубљег и најбезочнијег малтретирања. Сви који би се изјашњавали као Срби могли су у року од два дана да очекују исељавање из места становања. Србима је била забрањена употреба српског језика, а као званичан језик одмах је уведен бугарски. Забрањена су презимена на *ић*, а свако је морао на крају свог презимена да стави *ов* или *ев*. Све фирме које су биле на *ић* морале су се преправити на *ов* или *ев* и морале су бити исписане на бугарском језику. Најстроже је било забрањено ношење шајкача. Постојао је скоро читав покрет у борби против шајкача. На свим јавним местима, установама и радњама морале су бити истакнуте слике бугарског цара Бориса, као и бугарске заставе. Затечене књиге на српском језику су спаљиване. Школе нису радиле, а власти су покушавале да неке Србе, гимназијалце, придобију и преусмере на школовање у Бугарској. Владали су општи терор и незаконоње. Мере бугаризације су се примењивале искључиво силом, уз непосредну подршку бугарске полиције, управних власти и војске. Августа 1941. године почела је насилна мобилизација за бугарску војску.⁷⁰

Већ 1941. године бугарске власти почеле су интернирање Срба. Среском начелству достављен је попис свих радних група, у ствари, логора за принудни рад, којих је на територији Бугарске, без анектираних крајева, било 102. Радне групе су биле у саставу радних дружина којих је било осам и свака је имала свој рејон.

Препоручено је да се лица одређена за принудни рад упућују у радне групе које су најудаљеније од насељених места. Најпознатији затвор у бугарској окупационој зони налазио се у Качанику. Он није био велики, али су услови у њему били изузетно тешки и сурови. Бугарска полиција која је чинила затворску посаду, крајње нељудски се односила према затвореницима. Током Другог светског рата из бугарске окупационе зоне иселиће се 25.000 Срба.⁷¹

Немачка је предвиђала да Италија, њен фашистички савезник, неће моћи још дуго да опстане после изгубљеног рата у Африци, искрцавања савезника на Сицилију и бомбардовања њених градова. Немачка војна команда је, у случају капитулације Италије, предвидела тајни план под називом Аксе (Осовина). Тај план предвиђао је да Бугарска, као најпоузданији немачки савезник, окупира део балканског простора који је под својом влашћу држала Италија. У те територије спадали су и Косово и Метохија.⁷²

⁶⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 57, 171; Ненад Антонијевић, *н. г.*, 37.

⁷⁰ Мирослав Стоиљковић, *н. г.*, 211. Према плану Аксе, а у циљу растерећења немачких трупа на Балкану, бугарске трупе требало је да прошире своју окупациону зону на Албанију и Црну Гору, а самим тим и западну Македонију. Али на конкретно питање, које је упућено бугарском Генералштабу преко немачког војног изасланика у Софији, да ли би Бугари били спремни да запоседу подручје Дебар-Гостивар-Тетово, бугарски Генералштаб није одговорио. То ћутање добро је дошло Немцима да глатко одбију захтев Бугарске за проширење свог окупационог подручја и на западну Македонију, у време када су после капитулације Италије Немци без већих последица спровели план Аксе. С друге стране, када су сазнали за намеру да ће се за реокупацију Косова и Метохије употребити и бугарске јединице, Албанци су били веома незадовољни и ставили су Немцима до знања да ће се бугарској војсци одупрети оружјем. Све то је натерало Немце да преиспитају своју одлуку о ангажовању бугарске војске у оквиру плана Аксе (Павле Џелетовић Иванов, *н. г.*, 146; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 261-262).

⁶⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *н. г.*, 56-57, 245.

⁷⁰ Исто, 57; Димитрије Кулић, *н. г.*, 190.

Miroslav PURIĆ

Organizing of Occupied Zones and Occupational Authorities in Kosovo and Metohija in 1941

Since the time of Prizren league in 1878 Albanians clearly expressed their national aim that all Albanians should live in one country. Fully aware of their potentials and strength, they will, for their cause, have been finding allies in those countries whose interests will intervene and oppose with interests of the countries on whose territories Albanians have had pretensions. Serbia, Greece and Montenegro have been first among these countries. As early as the Second Balkan War Albanians came into close connection with Bulgaria and during the First World War their main ally was Austro-Hungarian Empire. That is why the fact that Albanians saw Germans and Italians as liberators and saviors, supporting and

helping them as much as they could in the Second World War is not surprising. Under the cover of their patrons, Albanians started in the beginning of April, 1941 ethnic cleansing in Kosovo and Metohija and West Macedonia from non Albanian population in order to create ethnically clean Big Albania. The result of their pretention was that 100, 000 Serbs and Montenegrins left Kosovo and Metohija from 1941-to 1944 while 10, 000 were executed. Albanians' contribution to fight against fascism was extremely small, on the other hand the help they gave to Axis Powers and their massive joining to quisling military formations, was, maybe, the biggest in Europe.

Miroslav PURIĆ

L'organisation de zones d'occupation et autorités d'occupation au Kosovo et à la Metohija en 1941

Depuis le temps de la Ligue de Prizren, les Albanais firent ressortir clairement leur objectif national pour que tous les Albanais vivent en un état. Très conscients de leurs possibilités et de leur force, ils trouveront pour leur lutte, durant le XXème siècle, des alliés dont les intérêts s'entrelaceront et s'affronteront avec les intérêts des pays sur le territoire duquel les Albanais eurent des prétentions. Au premier plan ce furent la Serbie, la Grèce et le Monténégro. Pendant la Deuxième guerre balkanique déjà, les Albanais entrèrent dans une relation étroite avec la Bulgarie, afin que durant la Première Guerre mondiale leur allié principal soit l'Autriche-Hongrie. En conséquence, il n'est donc pas surprenant que les Albanais voient, en les Allemands et en les Italiens pendant la Seconde Guerre mondiale, leurs

libérateurs et sauveurs, et qu'ils les aidèrent de tout cœur et furent placés à portée de main. Sous la protection de leurs patrons, les Albanais vont commencer, au début d'avril déjà de l'année 1941, avec la purification ethnique du Kosovo et de la Metohija et de la Macédoine de la population non-albanaise, afin de créer la Grande Albanie ethniquement pure. Le résultat de leur aspiration fut que du Kosovo et de la Metohija 100 000 Serbes et Monténégrins fuirent entre les années 1941-1944, et que 10 000 d'entre eux furent tués. La contribution des Albanais à la lutte contre le fascisme fut extrêmement faible, mais alors le soutien qu'ils eurent accordé aux forces de l'Axe et la massivité de leur entrée dans les formations militaires de Quisling fut, peut-être, la plus grande en Europe.

Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ

професор
Висока техничка школа, Чачак

Др Илија
В. ПОПОВИЋ

географ, Чачак

Милоје
ОСТОЈИЋ

спец. менаџмента

Туристичка организација
Ивањица

Братислав
СТОЈИЉКОВИЋ

виши кустос,

Музеј Николе Тесле, Београд

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАСЕЉИМА ОПШТИНЕ ИВАЊИЦА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Силне миграције су последњих деценија довеле до бројчане опадања популације у готово свим иланинским селима, као и у целом моравичком крају, а затим и до изражене процеса старења и недовољне обнављања становништва, поремећаја у пољној структури (велики број нежења) и других демографских последица. Тиме је омењен даљи демографски, социјални, економски и друштвени развој иланинског подручја Голије, Јавора и Мучња.

Кључне речи: Ивањица, моравички крај, становништво, иривреда, миграције

Увод

Данашња територија Општине Ивањица, то јест моравички крај или Моравички Стари Влах, обухвата простор од 109.000 хектара, по пространству спада у највеће општине у Србији¹ и представља типичну српску високопланинску општину. Територија коју обухвата оивичена је меридијанима који су означени са 19°55' и 20°27' источне географске дужине, односно 43°17' и 43°41' северне географске ширине. О каквом подручју је реч најбоље говори податак да се надморска висина креће у распону од преко 1.400 метара. Прецизније речено,

моравички крај се налази на надморској висини од 400 м (Приличко поље) до 1.833 м (Јанков камен на Голији).²

Становнике моравичког краја називају Старовласима, Моравичанима, Ерама.

Познато је да се српски народ врло често селио и расељавао. Стари Влах је био прелазна територија. Исељеници из црногорских и херцеговачких брда најпре су силазили у Стари Влах, ту се задржавали дуже или краће време, па се онда насељавали у Шумадији или Моравичку долину. Тај крај је познат по снажним миграцијама становништва. Најинтензивније

¹ Општине веће од Ивањице су Краљево – 1.529 km², Зрењанин – 1.326 km², Пирот – 1.232 km², Књажевац – 1.202 km² и Сомбор – 1.178 km².

² Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић, *Становништво Моравичког Старог Влаха*, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, 2002, 19.

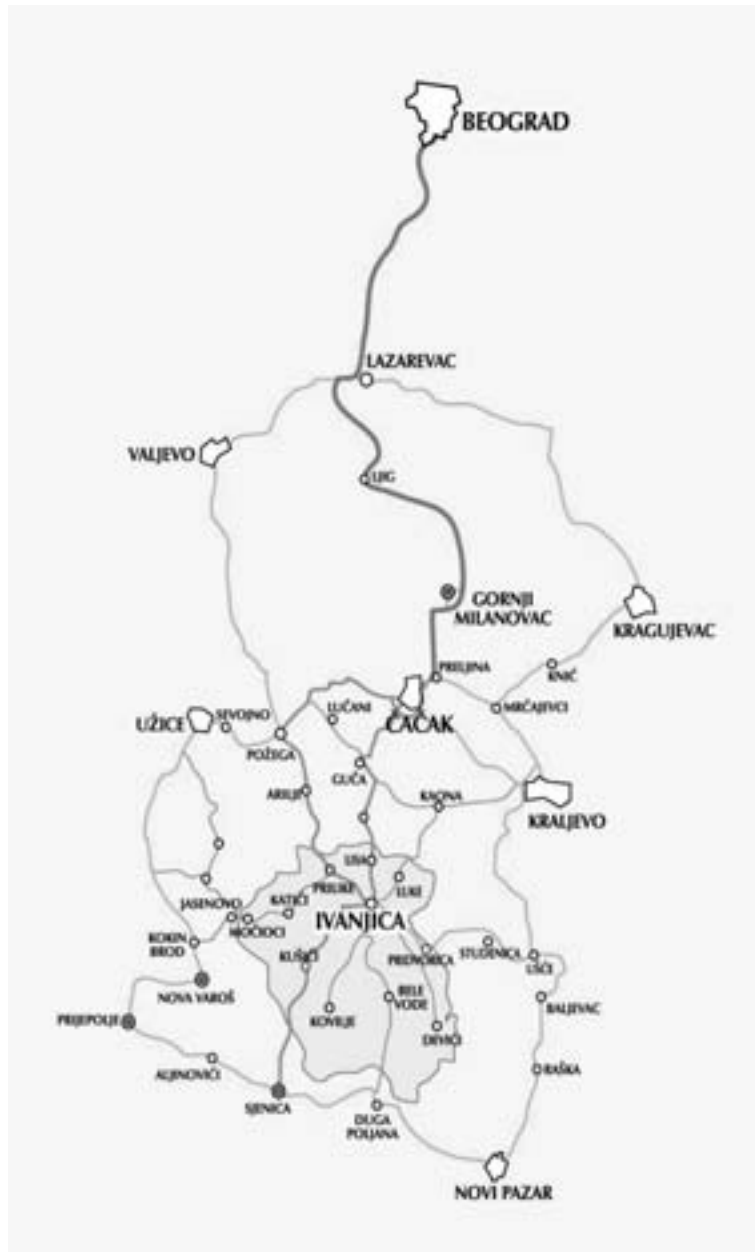
Сл. 1 - Територија Општинe Ивањица (моравичког краја)¹

досељавање у Моравички Стари Влах било је у периоду од када се граница између Србије и Турске премешта са Лисе и Радаљева на висове Голије и Јавора (1833) до коначног ослобођења Србије од Турака (1912).³ Од југа на север продрале су реке досељеника из Црне Горе, Пиве, Дробњака и Херцеговине бежећи од Турака у тек ослобођене крајеве. Данас се тачно зна одакле је која дошла фамилија у моравички крај (ретке су фамилије за које се не може утврдити којој миграционој струји припадају). Примера ради, Басаре у Тисовици, Чкоњевићи у Штиткову, Вуловићи у Равној Гори и Азањци

у Васиљевићима директни су потомци четири рођена брата досељена из Црне Горе; Радоњићи у Маскови, Арсовићи, Веђићи и Петровићи из Кушића директни су потомци петорице браће из Црне Горе; Рашковићи и Бошковићи у Деретину, Грујичићи у Миланци, Милорадовићи у Белици, Богдановићи у Мрчајевцима и Циврићи у Кушићима потомци су браће из Љутог Доца код Гацка. Тако се догађа да читави садашњи засеоци воде порекло од две или три фамилије досељене у прошлом веку.⁴

³ Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујосевић, *Ивањица – хроника моравичког краја*, Београд, 1972, 17-19.

⁴ Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић, Илија Поповић, „Моравички Стари Влах – важна станица метанастијазичких кретања српског народа“, *Зборник радова са XXI научног скупа „Сеоски дани Срећена Вукосављевића“*, Пријепоље, 2005, 273-289.

Сл. 2 - Географски и саобраћајни положај Општине Ивањица

Карактеристике становништва моравичког краја

Становнике ових крајева стално су тукле различите непогоде, од климатских до ратних. Тако су се навикли да буду опрезни и напредну сву своју памет, да живе и ратују са девизом „Иди мудро, не погини лудо”.⁵ Моравичани су

мање разметљиви и оделом и гестом и речју него људи из других средина. Уз ту уздржаност, опрезност и рационалност, као једна од главних карактеристика иде и ведрина уз животни оптимизам. Мислећи на становнике овог краја, Јован Цвијић је написао:⁶ „Под њиховом често неугледном спољашњошћу крије се много

⁵ Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, „Савремена школа”, Социолошка библиотека, Београд, 1962, 66.

⁶ Јован Цвијић, *Балканско њолуосѣрво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине и Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Београд, 1987, 365.

снажнога, духовитога и моралнога. То су они од највеће националне вере, који су се борили и жртвовали, и појединачно и у масама, за слободу, за правду, да освете Косово, за своју царевину, на коју су у најлепшим приликама мислили. Они могу да се горостасно исправе, и као маса и као појединац, и да крше и ломе пред собом. У своје идеале су веровали без икаквих облачака сумње. Има у њима један народни инстинкт за животом чијој снази нема краја. Много полажу на образ и на понос.”

Са посебним задовољством може се истаћи да ови горштаци цене писменост и образовање. О томе сведоче школе по моравичким селима у којима настава пада на плодно тло, јер је овај крај познат по бистрини, интелигенцији и вредноћи својих становника. Доказ су бројна интелектуална достигнућа људи пореклом из овог краја у којем је рођено шест академика.⁷

Географи, етнографи, социолози и други научници посебну пажњу су обратили на говор становника ових простора. Наш велики научник Јован Цвијић на једном месту каже: „На први поглед у очи пада велика спорост у говору и покретима. Старовлашани се дозивају и разговарају на даљину, чак с једног брда на друго... И поред спорости у говору, они говоре уопште чешће, али и боље него Шумадинци. У згодној прилици (Старовлах) зна употребити пословице и шале, заплести питања, губити се у описивањима, не разумети оно што му се не допада.”⁸ Детаљнија изучавања језика народа моравичког краја ће, надамо се, тек уследити.

Административне поделе

Подручје Моравичког Старог Влаха коначно је ослобођено од Турака у децембру 1833. године. Од тада, па све до Првог балканског рата (1912), ово је била погранична територија, јер се граница пружала висовима

Голије, Јавора и Мучња. На Јавору је била Ђумрукана (царинарница). Одмах по ослобођењу од Турака 1834. године формиране су две капетаније (Моравичка са 1.805 и Дајитска са 258 пореских глава) које су припадале Старовлашкој нахији. После две године формиран је Ужички округ у који, поред осталих, улазе и Моравички срез са 39 села, чије је седиште у Ивањици, и Дајитски са шест села и седиштем у Даићима. У првој половини 19. века ова два среза се спајају у Моравички са седиштем у Ивањици. Моравички срез је 1858. године обухватао 41 село са 14.929 становника (7.675 мушкараца и 7.254 жене). Непосредно пред први Српско-турски рат 1876. године Моравички срез броји 149 села распоређених у 10 општина са 2.875 пореских глава. Шест година касније број општина у Моравичком срезу смањен је на осам.⁹

Од 1903. године Моравички срез припада Чачанском округу (од 1922. уместо округа уведене су области). Новом административно-територијалном поделом од 1929. Моравички срез припада Дринској бановини. На основу пописа види се да је у Моравичком срезу 1931. године живело 24.820 становника. Од ослобођења од Турака, па све до краја Првог светског рата, због забачености, неразвијености и хајдучије, Ивањица и моравички крај су били на лошем гласу.

После Другог светског рата формирају се народно-ослободилачки одбори, а Моравички срез припада Чачанском округу, све до укидања округа 1947. године. Моравички срез тада су чинили месни народни одбори у Братљеву, Брезови, Бруснику (који постаје Остатија), Вионици, Вучаку, Ерчегама, Ивањици, Косовици, Кушићима, Међуречју, Опаљенику, Осоници, Придворици, Приликама, Смиљевцу (односно Ковиљу), Средњој Реци, Шаренику и Шумама. Лиса и Луке су припадали Драгачевском срезу. Године 1949. формира се Област тито-

⁷ Светислав Љ. Марковић, Илија Поповић, Милоје Остојић, „Сески туризам – могући покретач развоја брдско-планинског подручја моравичког краја”, *Трајектори и њојонске машине*, вол. 10, бр. 2, Нови Сад, 2005, 302-308.

⁸ Ј. Цвијић, *Балканско њојосџрво*, 361.

⁹ Милован Ристић, *Стари Влахи*, „Туристичка штампа”, Београд, 1963. (прво издање) и Друштво уметника „Стари град”, Београд, 1996. (друго, фототипско издање), 43.

MESNE ZAJEDNICE OPŠTINE IVANJICA

Сл. 3 - Месне заједнице у Општини Ивањица

воужичка, у чијем саставу се налази и Моравички срез. Тада се Принчево Брдо издваја из Међуречја и прелази у Косовицу, да би потом прешло у новоформирану МНО Камењача у Куманици, заједно са одборима Комадине, Куманица, Парезани и Чикери, који су до тада били у саставу МНО Међуречје. Поред тога, Планиница из МНО прелази у Вионицу. Октобра месеца исте године, посебним указом Ивањица је проглашена градом. Следеће године Моравички срез има 21 месни народни одбор. Поред горе набројаних ту су и Камењача, Луке и Равна Гора.

Укидањем области 1951. године, остају срезови и у њима општине као административно-територијалне јединице. Тако у Моравичком срезу постоји 16 општина: Братљево,

Брезова, Вионица, Ерчеге, град Ивањица, Ковиле, Кушићи, Луке, Међуречје, Опаљеник, Осоница, Остатија, Придворица, Прилике, Средња Река и Шуме. Нове административне промене извршене су 1955. године када у Срез Чачак улази седам општина моравичког краја: општина Девићи са селима Брусник, Вионица, Врмбаје, Градац, Даићи, Девићи, Добри До, Коритник и Чечина; општина Ивањица, коју су чинили град Ивањица и села Бедина Варош, Будожела, Лиса, Луке, Осоница, Свештица и Шуме; општина Катићи са селима Брезова, Клекова, Мочиоци, Пресека, Равна Гора и Шареник; општина Ковиле коју су сачињавали Васиљевићи, Вучак, Ерчеге, Ковиле, Медовине и Смиљевац; општина Кушићи са селима Деретин, Кушићи, Маскова, Опаљеник, Равна Гора и Сивчина; општина Међуречје, у чијем

су саставу били Братљево, Глеђица, Комадине, Косовица, Куманица, Мана, Међуречје, Ровине и Рокци; општина Прилике са селима Дубрава, Прилике и Радаљево.

Од 1957. године Прилике су припојене општини Ивањица. Већ 1959. године врши се укрупњавање, па у Срезу Чачак егзистирају само две општине које обухватају подручје моравичког краја: Девићи и Ивањица. Спајање ове две општине извршено је 1962. године у једну (ивањичку), која је прикључена Срезу Титово Ужице. При формирању Моравичког округа са седиштем у Чачку (1992), Општина Ивањица је ушла у новоформирану Округ.

Површина и број становника у Општини Ивањица увећани су после прикључења Моравичком срезу неколико села из Драгачева (Лиса, Луке и Осоница) и ариљског краја (Пресека, Мочиоци и Клекова) у периоду 1947-1955. године.¹⁰

Миграциона кретања

Цео Стари Влаха, а посебно његов део уз Моравицу, у периоду турске владавине био је етапно подручје за миграције становништва из динарских крајева ка новоослобођеним територијама Србије. Ово је крај из кога су потицале и преко кога су прелазиле сеобе и вршило се исељавање становништва. Територију Моравичког Старог Влаха у 16. веку су углавном насељавали сточари које није захватила јача исламизација. Сталним миграцијама, посебно у 17, 18. и 19. веку, насељени су преци данашњих породица у моравичком крају. Ослобађањем од турских угњетача миграције добијају нови замахи: муслиманско становништво се сели у североисточну Босну, а на ово подручје стижу нови досељеници, углавном ношени динарском струјом преко Јавора и Голије.¹¹ Досељеници из Црне Горе и Херцеговине асимилова-

ли су преостало староседелачко становништво. Моравички крај је насељен динарском струјом која је ишла кроз Полимље и Сјеничко-пештерску висораван, преко Јавора и Голије, док је источни део моравичког краја (источно од Студенице) насељаван косовско-метохијском миграционом струјом, чији је утицај на порекло становништва у овом подручју знатно мањи. У Западно Поморавље Моравичани су стизали долином Моравице, преко ариљског и пожешког краја, затим преко драгачевских планина, али и долинама Студенице, Рашке и Ибра.

Струјање становништва динарском струјом према моравичком крају одвијало се непрестано још од средњег века, а уочавају се три јача таласа:¹²

□ први, после аустро-турских ратова (крајем 17. и почетком 18. века) и масовног одсељавања староседелачког, моравичког становништва преко Саве и Дунава;

□ други, после Првог и Другог српског устанка и стварања слободне српске државе (почетком 19. века);

□ трећи, после јаворских (српско-турских) ратова (1876-1878) и неуспешног покушаја ослобођења јужних српских територија.

Најчешћи узроци сеоба су економске природе: природно пасивни крајеви насељавају природно активне. Турци су у 15. и 16. веку насељавали сточаре, па и Старовлахе, из планинских области у жупније и плодније крајеве Северне Србије, што представља један вид колонизације. Уз то, сточари и пастири су врло покретљиви због природе свог занимања, па су са својим стадима ишли у жупније пределе и стално се насељавали. Али, осим овога било је и других разлога за непрестане миграције: буне, немири, хајдучија, ускоци, глад, болести, непроходност и лоше саобраћајне везе, окупаторски зулуми и други. Требало би нагласити

¹⁰ Љ. Марковић, С. Марковић, *Становништво Моравичког Старог Влаха*, 23-27.

¹¹ Светислав Љ. Марковић, Илија Поповић, Милоје Остојић, „Сесоски туризам – могући покретач развоја брдско-планинског подручја моравичког краја”, *Тражијори и њиховске машине*, вол. 10, бр. 2, Нови Сад, 2005, 309-314.

¹² Милена Спасовска, „Миграције становништва у општини Ивањица”, *Зборник радова Географског института ПМФ*, св. 34-35, Београд, 1987-1988, 87.

да је мали део становништва моравичког краја (мање од 1%) одлазио на рад у иностранство.¹³

Кретање броја становника

Година	Број становника	Година	Број становника
1844.	13.256	1953.	40.258
1858.	14.929	1961.	40.526
1863.	16.969	1971.	39.233
1895.	20.408	1981.	37.887
1911.	25.550	1991.	36.554
1931.	24.820	2002.	35.297
1948.	37.891	2011.	31.963

Табела 1 - Укупан број становника у моравичком крају

Очигледно је да у моравичком крају има нешто више од 30.000 становника и да је најнасељенији био у периоду 1950-1965. године.

Старовлашка села су разбијеног типа. Заузимају велики простор и деле се на крајеве или засеоке који су међу собом удаљени и по неколико километара. Поједине куће су разбацане (далеко су једна од друге), па није ретко да су неке куће два суседна ближе једна другој него куће истог села. Села су најчешће заснована у крчевинама и имају више гробаља. Знатан део моравичког краја је неелектрифициран, мало је добрих путева, а од постојећих тек једна трећина је асфалтирана. Најзначајнији путни правци (Ивањица – Сјеница преко Јавора и Ивањица – Беле Воде) асфалтирани су тек у последње три-четири деценије.¹⁴

Савремене миграције становништва су у директној вези са привредним развојем

Скрајнут са главних токова привредног развоја због забачености и недостатка саобраћајница, моравички крај је био упућен на оно чиме је располагао. Основни ресурси су

били пашњаци, шуме и, пре свега, виспсени и агилни људи који су умели то да користе. Дуго су ивањички панађури (углавном јесењи и пролећни) били познати и ван граница земље, јер

су трајали и по неколико дана и били стециште трговаца са свих страна. Тада је овде дотеривано и на продају нуђено много стоке и сточарских производа. Касније се развило и воћарство, нарочито гајење јабука и шљива које су, било свеже или прерађене, извожене у великим количинама.

Основне привредне делатности становништва овог краја одувек су биле сточарство, земљорадња и експлоатација шума. Бујне ливаде, цветни пашњаци, њиве и воћњаци, простране листопадне и четинарске шуме, као и радан и поштен народ, добар су предуслов за то. Бистре, брзе и незагађене реке, речице и потоци, пуни пастрмке, кркуше, клена и других врста рибе, чист и оштар планински ваздух, огромне и живописне планине, прекривене нетакнутим шумама богатим разним врстама дивљачи и птица, многобројни прелепи извори и минералне воде, неретки културно-историјски споменици и друге природне лепоте представљају велики и слабо искоришћен туристички потенцијал моравичког краја.

После ослобођења од Турака (1833) и формирања варошице Ивањица (1834) почиње нагли развој занатства и ситне трговине. Ипак, зачеци индустријске производње у моравичком крају везани су за подизање стругара. Богатство Голије шумама, поготово четинарским, од непроцењиве је вредности. Многи су желе-

¹³ Љ. Марковић, С. Марковић, *Становништво Моравичкој Старој Влаха*, 61.

¹⁴ Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић, „Сточарство у Моравичком Старом Влаху”, *Зборник Међународне конференције „ТЕМПО XII 2000*, Чачак, 2000, 73-80.

ли да га користе и да на тај начин увећају своје приходе. Шуме су биле државне (општинске), сувласничке и власничке (појединачна). Голија је увек била удаљена од саобраћајница и то је био спас за њене шуме: мање је сечено дрвета него што је прирастало за сечу.

Због удаљености од саобраћајница, трговци и други људи желели су да прераде и одвуку са Голије само оно што је квалитетно и што ће се брзо продати (техничку грађу – даске, греде, кровне конструкције). Зато су и градили стругаре у шумама Голије, тамо где су обарана стабла смрче, јеле, букве, а ређе и бора. Најчешће су подизане на рекама и већим потоцима, чије су воде биле у могућности да покрену витла за тестере и то углавном на изворишном делу Студенице, на Црној ријеци, Изубри, Студеници, Брусничкој, Градачкој, Средњеречкој реци, Јастребовцу, Кулизином потоку, Голијској реци и потоцима. Било је и неколико стругара које су радиле на пару: у Хајдучком лазу, Кољешници и више Чапрића.

Почетак подизања стругара на Голији везује се за време и имена ортака Ђола Павићевића из Ивањице и Перише Вуковића из Доброг Дола који су 1865. године на Голијској реци изградили прву стругару ради стругања четинарске даске за продају у Турској. Седамдесетих година 19. века отварају се нове стругаре на Голији. Тако је на крају прве деценије 20. века на подручју Моравичког Старог Влаха радило 10 стругара на Голији и две у Ивањици (ЕИ предузећа и Светозара Јеремића). Уочи Другог светског рата, кажу документа, на Голији је радило 27 стругара.¹⁵ Сигурно их је било и више, а власници су били из Рашке (Курсулићи), Крагујевца (Палигорићи), Ивањице и мештани. На 13 Курсулића стругара радило је 27 квалификованих и 60 неквалификованих радника (на свакој најмање по два квалификована и четири неквалификована). Може се, дакле, закључити да су стругаре на Го-

лији запошљавале 160 радника (квалификованих и неквалификованих).¹⁶

Одмах после рата почеле су да раде оне које су национализоване и предате месним задругама. Потом су, око 1950. године, скоро све стругаре на Голији предате предузећу „Голија”, односно ШПИК-у (Шумском пољопривредно-индустријском комбинату у Ивањици).

Појавом „бренти”, гатера-стругара на моторни погон (електромотора и мотора на сагоревање нафте), престале су да раде старе стругаре на рекама и потоцима. Проширена је делатност ШПИК-а и почела, у Ивањици, прерада дрвета на индустријски начин. Стругари су, уместо даске, дотеривали камионима трупце у стругаре ШПИК-а, а одатле је резана грађа отпремана на разне стране.

Заједно са становницима села одлазе у свет и стругари са Голије. Неки су подизали стругаре тамо где су се настанили и где нема дрвета. Трупце дрвета су камионима довозили са разних страна, најчешће из родног краја. Такве новоизграђене стругаре у равници и данас повремено раде.

Требало би истаћи да су пре Другог светског рата у ивањичким селима, поред стругара, радиле и бројне ваљалице сукна (вуновлачаре) лоциране уз брзе реке и токове. Имало је и неколико пекмезара (као, на пример, у Међуречју).

Први модернији привредни капацитети почели су да се подижу и развијају почетком 20. века. Тада је у Ивањици основано и Прво акционарско друштво за подизање електричне централе. То је омогућило да се у остацима Чавића хана подигне електрични млин, а у близини вуновлачара и стругара. У Ивањици је 1911. године пуштена у рад седма хидроцентрала у Србији. У то време Ивањица је имала свега 200 кућа, а памте се речи једног мештанина: „Од данас је у Ивањици вечити дан.”

¹⁵ *Моравички крај – фото-монографија* (ур. Љубомир Марковић), Удружење просветних радника општине Ивањица, Ивањица, 1965, 31.

¹⁶ Љубомир Марковић: „Стругаре на Голији”, *Зборник радова Народног музеја*, бр. 27, Чачак, 1997, 391-397.

Између два светска рата отварају се рудници антимоана у Лиси и Глијечи. Експлоатација ове руде у Лиси започета је 1931, а у Глијечи 1935. године. Рудници су радили и за време рата, а затворени су 1952. године због малог процента руде у камену. Запошљавали су стотинак сељака из околине Ивањице. Забележено је да је рудник олова у Остатији радио 1933. године.¹⁷ У Маћу, Миланци и Међуречју вађен је шкрињац којим се покривају куће у моравичком крају. У Зечком пољу, изнад Кушића, постоје налазишта мермера која се не користе.

После Другог светског рата долази до формирања већих фабрика у Ивањици, чиме индустријска производња стиче примат у активностима становништва моравичког краја.

Најпре је основано трговинско предузеће „Нови дани” (1947) које се касније интегрисало са „Пољопродуктом” (1975) и променило име у „Ивањица соор”. Прво аутотранспортно предузеће у Ивањици „Вукадин Стојановић” основано је 1947. године. Оно касније послује у саставу чачанског „Аутопревоза”. Данас је то „Пегаз”, једна од најуспешнијих фирми у моравичком крају са модерним возним парком.

Предузеће „Јавор” формирано је 1948. године као занатска радња, да би 1958. прерасло у конфекцијско предузеће за израду мушког, женског и дечјег рубља. У најуспешнијем периоду (осамдесетих и деведесетих година 20. века) запошљавало је и преко 2.000 радника.

Грађевинско предузеће „Градитељ” основано је 1953. године. Изградило је велики број објеката у Ивањици, али и ван ње. У машинској индустрији највеће предузеће био је „Металац”, основан две године касније (1955). Пословао је у саставу чачанске „Слободе”, али и самостално. „Пролетер” је од занатске фирме за производњу корпи од прућа и опанака прерастао у индустријско предузеће за производњу чарапа. Иако мањи од других ивањичких фирми, био је велики извозник. Предузеће за путеве, настало

од Секције за путеве Ужице, данас је један од успешнијих колектива у Ивањици.

Шумско-пољопривредно-индустријски комбинат (ШПИК) настао је 1961. године од столарског предузећа „Напредак” (основаног 1956) и бавио се узгојем и експлоатацијом шума, пољопривредних производа, прерадом дрвета, изградњом монтажних кућа и производњом иверица. Годинама је било највеће и најуспешније ивањичко предузеће које је запошљавало преко 2.000 становника Ивањице и већег броја моравичких села. Осим тога, ШПИК је запошљавао и велики број теренских радника – мештана села са Голије и Јавора.

Индустрија тепиха Ивањица (ИТИ) почела је са радом 1964. године на месту где је раније била топионица антимоана. Била је велики произвођач тепиха и итисона. Добар део своје производње је и извозила.

Касније се јављају и неке мање, али успешне и познате фирме, као што су „Графичар” у графичкој индустрији, „ДОРА” (Домаћа радност) и друге.

Захваљујући географском положају, овде је (у Ђуричком пољу, на подручју Дубраве), 7. јуна 1974. године отворена прва Земаљска сателитска станица („Југославија”) на Балканском полуострву. Овај објекат од фундаменталног значаја био је вишеструка мета НАТО-агресора у 1999. години, када је тешко оштећен.¹⁸

Развој индустрије у Ивањици привукао је многе да сиђу са планине и запосле се у овдашњим фабрикама, што је утицало на смањење пољопривредне производње, нарочито некада чувеног сточарства. У селима блиским Ивањици (оним који су удаљени десетак, па и више километара), индустријализација је довела до великих дневних миграција: приличан број становника ових села сваког јутра одлази на посао у Ивањицу, а после подне се враћа кућама и ради на њивама и у воћњаци-

¹⁷ Љ. Марковић, С. Марковић, *Становништво Моравичког Сјаора Влаха*, 43.

¹⁸ Милоје Остојић, Светислав Љ. Марковић, *Ивањица – туристички водич*, Туристичка организација Општине Ивањица, Ивањица, 2011, 55.

ма. Тако су створени и други проблеми чије је решење тражено у дислоцирању извесних индустријских погона у сеоске центре, како би се тамо задржао сеоски живаљ.

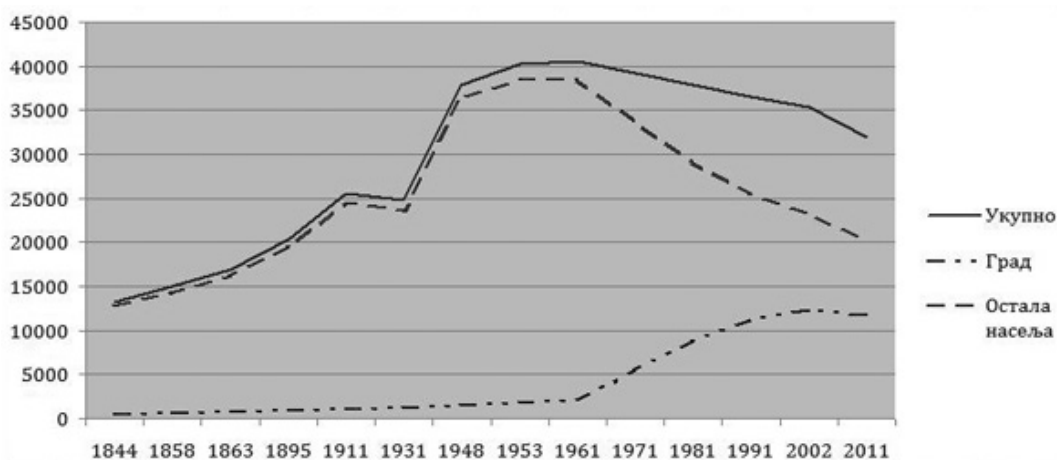
У следећој фази, у деветој деценији 20. века, долази до отварања погона ивањичких фабрика у неким селима моравичког краја. Тако је „Јавор” отворио погоне у Катићима, Братљеву, Ковиљу, Белим Водама, Девићима, Лукама, Осоници и Придворици, а ИТИ у Кушићима. Међутим, ни то није битније утицало да се у моравичком крају спречи миграција становништва из села у град. О овоме најилустративније говори дијаграм приказан на слици 4 на којем се уочава да проценат градског становништва у односу на укупни број становника расте. Тако је средином 19. века у Ивањици живело свега 7,7% Моравичана, почетком 20. века 5,9%, средином истог столећа 4,0%, а почетком 21. века било је 34,9% градског становништва. Данас у Ивањици живи 36,6% становника општине.¹⁹

У последњих двадесетак година уочљиво је слабење индустријске производње, па се ста-

новништво окреће пољопривреди (узгоју малина и кромпира, сточарству) и експлоатацији шума. Данас у моравичком крају егзистира већи број мањих приватних фирми које запошљавају по неколико појединаца или неколико десетина радника. Из наведених разлога сведоци смо обрнуте дневне миграције: становници Ивањице одлазе свакодневно у околна села (чак и она удаљенија) да узгајају и беру малине, окопавају и ваде кромпир и стружу дрва, обезбеђујући на тај начин себи и својим породицама егзистенцију.

Бројно кретање становништва по насељима

Кретање броја становника у периоду 1948-2011. на територији Општине Ивањица најлакше је приказати табеларно (табела 2). Поред тога, табеларно су дате и промене у броју становника за насеља Општине Ивањица, као и индекс промене броја становника према пописима из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године (табеле 3 и 4).

Табела 4 - Кретање броја становника у моравичком крају

¹⁹ Светислав Љ. Марковић, Илија Поповић, „Демографске и привредне промене у моравичком крају”, *Зборник са Научног симпозијума са међународним учешћем „Србија и савремени процеси у Европи и свету*, Београд-Тара, 2005, 485-492.

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАСЕЉИМА
ОПШТИНЕ ИВАЊИЦА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Редни број	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1.	Бедина Барош	852	945	933	853	1.135	1.478	1.681	1.680
2.	Братљево	603	643	644	508	361	269	220	135
3.	Брзова	980	900	891	853	592	624	551	483
4.	Брусник	827	882	916	846	644	489	436	353
5.	Будожеља	549	569	571	501	402	335	282	214
6.	Буковица	756	836	875	1.013	1.334	1.621	1.686	1.669
7.	Васиљевићи	453	452	370	262	130	81	64	47
8.	Вионица	523	581	646	567	463	337	279	204
9.	Врмбаје	846	909	939	823	637	482	390	304
10.	Вучак	830	940	1.024	860	665	396	327	229
11.	Глеђица	1.146	1.271	1.218	930	597	336	269	193
12.	Градац	218	237	246	202	159	111	86	73
13.	Дајићи	943	1.007	1.101	947	615	424	313	228
14.	Дивићи	1	15	56	134	184	219	189	155
15.	Деретин	702	731	619	531	472	346	259	175
16.	Добри До	679	727	805	657	536	417	308	244
17.	Дубрава	1.682	1.699	1.621	1.550	1.770	1.901	1.839	1.695
18.	Ерчеге	878	927	968	766	474	286	200	149
19.	Ивањица (град)	1.532	1.829	2.082	5.507	8.765	11.093	12.350	11.715
20.	Јаворска Равна Гора	730	731	674	494	349	218	139	96
21.	Катићи	255	259	262	254	206	150	125	113
22.	Клекова	359	325	319	290	231	183	158	89
23.	Ковиље	3	18	45	40	38	34	15	18
24.	Комадине	540	597	644	526	429	316	218	161
25.	Коритник	755	831	996	931	722	535	424	392
26.	Косовица	813	860	824	661	473	336	240	159
27.	Куманица	661	751	764	629	427	319	240	192
28.	Кушићи	745	798	849	687	577	617	555	498
29.	Лиса	1.984	2.072	1.962	1.747	1.513	1.278	1.113	943
30.	Луке	1.233	1.296	1.393	1.331	1.351	1.207	1.037	939
31.	Мана	268	291	302	274	258	237	227	202
32.	Маскова	710	749	711	569	454	327	254	192
33.	Медовине	875	979	992	768	406	226	163	98
34.	Међуречје	193	201	130	87	106	142	156	144
35.	Мочиоци	271	268	289	254	167	140	143	112
36.	Опаљеник	648	695	722	644	518	366	273	219
37.	Осоница	1.374	1.508	1.550	1.415	1.129	943	860	790
38.	Пресека	1.247	1.273	1.193	1.047	827	648	520	368
39.	Прилике	1.343	1.383	1.328	1.359	1.351	1.329	1.395	1.311
40.	Равна Гора	434	320	312	178	318	121	105	104
41.	Радаљево	1.320	1.278	1.195	1.079	1.077	1.046	1.010	904
42.	Ровине	347	342	337	290	195	140	109	59
43.	Рокци	770	803	850	744	653	550	480	403
44.	Свештица	879	1.019	934	835	830	1.103	1.258	1.295
45.	Сивчина	1.107	1.164	1.070	837	650	391	252	194
46.	Смиљевац	813	854	858	637	380	243	165	116
47.	Чечина	533	535	530	461	396	321	243	190
48.	Шареник	1.106	1.321	1.300	1.084	906	741	555	467
49.	Шуме	575	637	666	771	1.015	1.234	1.284	1.250
УКУПНО:		37.891	40.258	40.526	39.233	37.887	36.686	35.445	31.963
Град:		1.532	1.829	2.082	5.507	8.765	11.093	12.350	11.715
Село:		36.359	38.429	38.444	33.726	29.122	25.593	23.095	20.248

Табела 2 - Становништво Општине Ивањица по насељима 1948–2011.²⁰

²⁰ Извор: пописи становништва из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

Редни број	Насеље	1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.	1991/81.	2002/1991.	2011/02.	2011/48.
1.	Бедина Барош	110,9	98,7	91,4	133,1	130,2	113,7	99,9	197,2
2.	Братљево	106,6	100,2	78,9	71,1	74,5	81,8	61,4	22,4
3.	Брезова	91,8	99,0	95,7	69,4	105,4	88,3	87,7	49,3
4.	Брусник	106,7	103,9	92,4	76,1	75,9	89,2	81,0	42,7
5.	Будожеља	103,6	100,4	87,7	80,2	83,3	84,2	75,9	39,0
6.	Буковица	110,6	104,7	115,8	131,7	121,5	104,0	99,0	220,8
7.	Васиљевићи	99,8	81,9	70,8	49,6	62,3	79,0	73,4	10,4
8.	Вионица	111,1	111,2	87,8	81,7	72,8	82,8	73,1	39,0
9.	Врмбаје	107,4	103,3	87,6	77,4	75,7	80,9	77,9	36,0
10.	Вучак	113,3	108,9	84,0	77,3	59,5	82,6	70,0	27,6
11.	Глеђица	110,9	95,8	76,4	64,2	56,3	80,1	71,7	16,8
12.	Градац	108,7	103,8	82,1	78,7	69,8	77,5	84,9	33,5
13.	Дајићи	106,8	109,3	86,0	64,9	68,9	73,8	72,8	24,2
14.	Девњи	1500,0	373,3	239,3	137,3	119,0	86,3	82,0	15.500,0
15.	Деретин	104,1	84,7	85,8	88,9	73,3	74,9	67,6	24,9
16.	Добри До	107,1	110,7	81,6	81,6	77,8	73,9	79,2	35,9
17.	Дубрава	101,0	95,4	95,6	114,2	107,4	96,7	92,2	100,8
18.	Ерцег	105,6	104,4	79,1	61,9	60,3	69,9	74,5	17,0
19.	Ивањица (град)	119,4	113,8	264,5	159,2	126,6	111,3	94,9	764,7
20.	Јаворска Равна Гора	100,1	92,2	73,3	70,6	62,5	63,8	69,1	13,2
21.	Катићи	101,6	101,2	96,9	81,1	72,8	83,3	90,4	44,3
22.	Клекова	90,5	98,2	90,9	79,7	79,2	86,3	56,3	24,8
23.	Ковиље	600,0	250,0	88,9	95,0	89,5	44,1	120,0	600,0
24.	Комадине	110,6	107,9	81,7	81,6	73,7	69,0	73,9	29,8
25.	Коритник	110,1	119,9	93,5	77,6	74,1	79,3	92,5	51,9
26.	Косовица	105,8	95,8	80,2	71,6	71,0	71,4	66,2	19,6
27.	Куманица	113,6	101,7	82,3	67,9	74,7	75,2	80,0	29,0
28.	Кушићи	107,1	106,4	80,9	84,0	106,9	90,0	89,7	66,8
29.	Лиса	104,4	94,7	89,0	86,6	84,5	87,1	84,7	47,5
30.	Луке	105,1	107,5	95,5	101,5	89,3	85,9	90,5	76,2
31.	Мана	108,6	103,8	90,7	94,2	91,9	95,8	89,0	75,4
32.	Маскова	105,5	94,9	80,0	79,8	72,0	77,7	75,6	27,0
33.	Медовине	111,9	101,3	77,4	52,9	55,7	72,1	60,1	11,2
34.	Међурече	104,1	64,7	66,9	121,8	134,0	109,9	92,3	74,6
35.	Мочиоци	98,9	107,8	87,9	65,7	83,8	102,1	78,3	41,3
36.	Опаљеник	107,3	103,9	89,2	80,4	70,7	74,6	80,2	33,8
37.	Осоница	109,8	102,8	91,3	79,8	83,5	91,2	91,9	57,5
38.	Пресека	102,1	93,7	87,8	79,0	78,4	80,2	70,8	29,5
39.	Прилике	103,0	96,0	102,3	99,4	98,4	105,0	94,0	97,6
40.	Равна Гора	73,7	97,5	57,1	178,7	38,1	86,8	99,0	24,0
41.	Радаљсво	96,8	93,5	90,3	99,8	97,1	96,6	89,5	68,5
42.	Ровине	98,6	98,5	86,1	67,2	71,8	77,9	54,1	17,0
43.	Рокци	104,3	105,9	87,5	87,8	84,2	87,3	84,0	52,3
44.	Свештица	115,9	91,7	89,4	99,4	132,9	114,1	102,9	147,3
45.	Сивчина	105,1	91,9	78,2	77,7	60,2	64,5	77,0	17,5
46.	Смиљевац	105,0	100,5	74,2	59,7	63,9	67,9	70,3	14,3
47.	Чечина	100,4	99,1	87,0	85,9	81,1	75,7	78,2	35,6
48.	Шареник	119,4	98,4	83,4	83,6	81,8	74,9	84,1	42,2
49.	Шуме	110,8	104,6	115,8	131,6	121,6	104,1	97,4	217,4
УКУПНО:		106,2	100,7	96,8	96,6	96,8	96,6	90,2	84,4
Град:		119,4	113,8	264,5	159,2	126,6	111,3	94,9	764,7
Село:		105,7	100,0	87,7	86,3	87,9	90,2	87,7	55,7

Табела 3 - Индекс промене броја становника Општинне Ивањица по насељима 1948–2011.²¹

²¹ Извор: пописи становништва из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НАСЕЉИМА
ОПШТИНЕ ИВАЊИЦА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Редни број	Насеље	1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.	1991/81.	2002/1991.	2011/02.	2011/48.
1.	Бедина Барош	+ 93	- 12	- 80	+ 282	+ 343	+ 203	- 1	+ 828
2.	Братљево	+ 40	+ 1	- 136	- 147	- 92	- 49	- 85	- 468
3.	Брзова	- 80	+ 9	- 38	- 261	+ 32	- 73	- 68	- 497
4.	Брусник	+ 55	+ 34	- 70	- 202	- 155	- 53	- 83	- 474
5.	Будожеља	+ 20	+ 2	- 70	- 99	- 67	- 53	- 68	- 335
6.	Буковица	+ 80	+ 39	+ 138	+ 321	+ 287	+ 65	- 17	+ 913
7.	Васиљевићи	- 1	- 82	- 108	- 132	- 49	- 17	- 17	- 406
8.	Вионица	+ 58	+ 65	- 79	- 104	- 126	- 58	- 75	- 319
9.	Врмбаје	+ 63	+ 30	- 116	- 186	- 155	- 92	- 86	- 542
10.	Вучак	+ 110	+ 84	- 164	- 195	- 269	- 69	- 98	- 601
11.	Глеђица	+ 125	- 53	- 288	- 333	- 261	- 67	- 76	- 953
12.	Градац	+ 19	+ 9	- 44	- 43	- 48	- 25	- 13	- 145
13.	Дајићи	+ 64	+ 94	- 154	- 332	- 191	- 111	- 85	- 715
14.	Девјићи	+ 14	+ 41	+ 78	+ 50	+ 35	- 30	- 34	+ 154
15.	Дсретин	+ 29	- 112	- 88	- 59	- 126	- 87	- 84	- 527
16.	Добри До	+ 48	+ 78	- 148	- 121	- 119	- 109	- 64	- 435
17.	Дубрава	+ 17	- 78	- 71	+ 220	+ 131	- 62	- 144	+ 13
18.	Ерчеге	+ 49	+ 41	- 202	- 292	- 188	- 86	- 51	- 729
19.	Ивањица (град)	+ 297	+ 253	+ 3.425	+ 3.258	+ 2.328	+ 1.257	- 635	+ 10.183
20.	Јаворска Равна Гора	+ 1	- 57	- 180	- 145	- 131	- 79	- 43	- 634
21.	Катићи	+ 4	+ 3	- 8	- 48	- 56	- 25	- 12	- 142
22.	Клекова	- 34	- 6	- 29	- 59	- 48	- 25	- 69	- 270
23.	Ковиле	+ 15	+ 27	- 5	- 2	- 4	- 19	+ 3	+ 15
24.	Комадинс	+ 57	+ 47	- 118	- 97	- 113	- 98	- 57	- 379
25.	Коритник	+ 76	+ 165	- 65	- 209	- 187	- 111	- 32	- 363
26.	Косовица	+ 47	- 36	- 163	- 188	- 137	- 96	- 81	- 654
27.	Куманица	+ 90	+ 13	- 135	- 202	- 108	- 79	- 48	- 469
28.	Кушићи	+ 53	+ 51	- 162	- 110	+ 40	- 62	- 57	- 247
29.	Лиса	+ 88	- 110	- 215	- 234	- 235	- 165	- 170	- 1.041
30.	Луке	+ 63	+ 97	- 62	+ 20	- 144	- 170	- 98	- 294
31.	Мана	+ 23	+ 11	- 28	- 16	- 21	- 10	- 25	- 66
32.	Маскова	+ 39	- 38	- 142	- 115	- 127	- 73	- 62	- 518
33.	Медовине	+ 104	+ 13	- 224	- 362	- 180	- 63	- 65	- 777
34.	Међуречје	+ 8	- 71	- 43	+ 19	+ 36	+ 14	- 12	- 49
35.	Мочиоци	- 3	+ 21	- 35	- 87	- 27	+ 3	- 31	- 159
36.	Опаљеник	+ 47	+ 27	- 78	- 126	- 152	- 93	- 54	- 429
37.	Осоница	+ 134	+ 42	- 135	- 286	- 186	- 83	- 70	- 584
38.	Пресска	+ 26	- 80	- 146	- 220	- 179	- 128	- 152	- 879
39.	Прилике	+ 40	- 55	+ 31	- 8	- 22	+ 66	- 84	- 32
40.	Равна Гора	- 114	- 8	- 134	+ 140	- 197	- 16	- 1	- 330
41.	Радаљево	- 42	- 83	- 116	- 2	- 31	- 36	- 106	- 416
42.	Ровине	- 5	- 5	- 47	- 95	- 55	- 31	- 50	- 288
43.	Рокви	+ 33	+ 47	- 106	- 91	- 103	- 70	- 77	- 367
44.	Свештица	+ 140	- 85	- 99	- 5	+ 273	+ 155	+ 37	+ 416
45.	Сивчина	+ 57	- 94	- 233	- 187	- 259	- 139	- 58	- 913
46.	Смиљсвац	+ 41	+ 4	- 221	- 257	- 137	- 78	- 49	- 697
47.	Ччина	+ 2	- 5	- 69	- 65	- 75	- 78	- 53	- 343
48.	Шареник	+ 215	- 21	- 216	- 178	- 165	- 186	- 88	- 639
49.	Шуме	+ 62	+ 29	+ 105	+ 244	+ 219	+ 50	- 34	+ 675
УКУПНО:		+ 2.367	+ 268	- 1.293	- 1.346	- 1.201	- 1.241	- 3.482	- 5.928
Град:		+ 297	+ 253	+ 3.425	+ 3.258	+ 2.328	+ 1.257	- 635	+ 10.183
Село:		+ 2.070	+ 15	- 4.718	- 4.604	- 3.529	- 2.498	- 2.847	- 16.111

Табела 4 - Промене броја становника општине Ивањица по насељима 1948-2011 1948-2011.²²

²² Извор: пописи становништва из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

Попис из 1953. године указује на увећање броја становника моравичког краја за 2.367 у односу на 1948. годину (индекс 106,2). Истовремено, град има раст популације за 297 становника (индекс 119,4). Поредећи пописе из 1948. и 1953. године уочава се да је 15 насеља са растом становништва (више од 110,1 индексних поена): Бедина Варош, Буковица, Вионица, Вучак, Глеђица, Девићи, Ивањица, Ковиље, Комадине, Коритник, Куманица, Медовине, Свештица, Шареник и Шуме. Највећи пораст имају Девићи (1.500) и Ковиље (600), насеља са најмањим бројем становника и прилично удаљена од општинског центра (преко 30 км). Стагнацију броја становника (100,1-110,0 индексних поена) бележи 27 насеља, а седам њих је исказало смањење броја становника (мање од 100 индексних поена). Највеће опадање популације у овом периоду бележи Равна Гора (73,7) испод Мучња.

Број становника моравичког краја у периоду 1953-1961. година повећан је за 268 (индекс 100,7), док град има раст популације за 253 становника (индекс 113,8). У истом периоду уочава се да је само шест насеља са растом становништва, а највећи су поново исказали Девићи (373,3) и Ковиље (250). Стагнацију броја становника имају 22 насеља, а 21 насеље исказало је смањење броја становника (највише Међуречје – 64,7).

На основу пописа из 1971. године уочава се смањење броја становника Општине Ивањица за 1.293 у односу на 1961. годину (индекс 96,8), а сам град има раст популације за 3.425 становника (индекс 264,5). Поредећи пописе из 1961. и 1971. године уочава се да само четири насеља бележе раст становништва (највише Ивањица и Девићи – 239,3). Стагнацију броја становника бележи једно насеље (Прилике – 102,3), док су 44 насеља исказала смањење броја становника (највише Равна Гора – 57,1).

Према попису из 1981. године евидентно је даље смањење популације у Општини Ивањица за 1.346 становника у односу на 1971. (индекс 96,6). Међутим, док град има

раст броја становника за 3.258 (индекс 159,2), дотле сеоско подручје има 4.604 становника мање (индекс 86,3). У том периоду (1971-1981) уочава се осам насеља са растом становништва (највише Равна Гора), док стагнацију бележи само једно насеље. Чак 40 насеља су исказала смањење броја становника, а најдрастичнији примери су Васиљевићи (49,6), Медовине (52,9) и Смиљевац (59,7).

Попис из 1991. године указује на смањење броја становника Општине Ивањица за 1.201 у односу на 1981. (индекс 96,8). Истовремено, град има раст популације за 2.328 становника (индекс 126,6), док је настављен тренд опадања броја становника на сеоском подручју (3.529 становника, индекс 87,9). На основу поређења пописа из 1981. и 1991. године уочава се само седам насеља са растом становништва (највише Међуречје – 134,0 и Свештица – 132,9). Три насеља бележе стагнацију, а осталих 39 су исказали смањење броја становника (највише Равна Гора – 38,1).

Према попису из 2002. године евидентно је даље смањење популације у Општини Ивањица за 1.241 становника у односу на 1991. (индекс 96,6). Међутим, док град има раст броја становника за 1.257 (индекс 111,3), дотле сеоско подручје има 2.498 становника мање (индекс 90,2). У том периоду (2002-1991) уочавају се само три насеља са растом становништва (највише Свештица – 114,1), док стагнацију бележи пет насеља. Чак 41 насеље је исказало смањење броја становника, а најдрастичнији примери су Ковиље (44,1) и Јаворска Равна Гора (63,8).

Последњи попис (2011) указује на смањење укупног становништва Општине Ивањица (3.482 становника, индекс 90,2). И градско насеље Ивањица по први пут исказује смањење броја становника (635, индекс 94,9). На овакво стање утицао је негативан природни прираштај становништва, повећано одсељавање и смањено усељавање због проблема у привреди општине и немогућности запошљавања. Од 2002. до 2011. године раст станов-

ништва има само једно насеље (Ковиље – 120), док је индекс стагнације имало такође само једно насеље. Опадање броја становника бележи чак 47 насеља (од којих највише Ровине – 54,1 и Клекова – 56,3).

За последњих нешто више од шест деценија (1948-2013. године) број становника у Општини Ивањица смањен је за 5.928 (индекс 84,4), док је град Ивањица имао знатно повећање популације: 10.183 (индекс 764,7). Истовремено, снажна депопулација је захватила сеоска насеља, па је за 16.111 смањен број њихових становника (индекс 55,7). Тако је број становника у руралном подручју моравичког краја за шест деценија скоро преполовљен. Када се упореде пописи из 1948. и 2011. године лако је запазити да је седам насеља Општине Ивањица исказало раст становништва: Бедина Варош, Буковица, Девићи, Ивањица, Ковиље, Свештица и Шуме. Очигледно је да су у питању градско и приградска насеља, као и Девићи и Ковиље који су 1948. године имали свега један и три становника. После њих, највећи пораст су имали Ивањица (индекс 764,7), Буковица (220,8) и Шуме (217,4), док је Бедина Варош готово удвостручила број становника. Истовремено, само једно насеље (Дубрава) бележи стагнацију броја становника. Преостало 41 насеље исказало је смањење броја становника. Најизраженију депопулацију у овом периоду имају Васиљевићи (индекс 10,4), што значи да је у овом прилично удаљеном селу од Ивањице остао да живи тек сваки десети становник. Сличну судбину доживеле су и суседне Медовине (индекс 11,2).

У апсолутним износима, после Ивањице (за 10.183), највише је порастао број становника у Буковици (за 913) и Бединој Вароши (828), насељима која су практично састављена са Ивањицом. Истовремено, највеће смањење

популације бележе Лиса (1.041), Глеђица (953) и Сивчина (913). Занимљиво је да су 1948. године највише становника имали Лиса (1.984) и Дубрава (1.682), па тек онда Ивањица (1.532). После 63 године Ивањица је најбројнија (11.715), на другом месту је Дубрава (1.695), док је Бедина Варош трећа (1.680). После Другог светског рата најмање становника имали су Девићи (једног житеља), па Ковиље (три), док су на почетку друге деценије трећег миленијума најслабије насељени Ковиље (18), Васиљевићи (47) и Ровине (59). У целом периоду најмање промена у броју становника имају Дубрава и Ковиље.

Анализирајући промене у броју становника у пописима од 1948. до 2011. године, можемо запазити да не постоји насеље у Општини Ивањица које има стални раст броја становника, док непрекидно опадање популације имају четири насеља: Васиљевићи, Клекова, Радаљево и Ровине. Код осталих насеља било је периода повећања, стагнације и смањења броја становника.

Природно кретање становништва

Ивањичка општина бележила је позитивне стопе природног прираштаја све до 1994. године. За период од 1994. до 2010, са изузетком 1995. године, карактеристично је да је стопа морталитета већа од наталитета. Период позитивног природног прираштаја није се одразио на повећање броја становника, с обзиром на ниске стопе раста и велика миграциона кретања. Узрок слабијег демографског раста су лоши економски и друштвени услови. У 2010. години негативна стопа природног прираштаја износи –136 становника, односно показује просечну стопу природног прираштаја на 1.000 становника од –4,1.²³

Година	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
1990.	469	348	121
1991.	436	358	78
1992.	423	386	37
1993.	395	381	14
1994.	369	383	-14
1995.	395	341	54
1996.	334	355	-21
1997.	364	378	-14
1998.	292	338	-46
1999.	294	386	-92
2000.	328	391	-63
2001.	357	366	-9
2002.	345	448	-103
2003.	348	425	-77
2004.	312	424	-112
2005.	326	411	-85
2006.	289	427	-138
2007.	245	436	-191
2008.	276	441	-165
2009.	294	458	-164
2010.	263	399	-136

Табела 5 - Природно кретање становништва на територији
Општинe Ивањица у периоду од 1990. до 2010. године

Структуре становништва

Полно-старосна структура

Полно-старосна структура становништва зависи од природног и механичког кретања популације и условљава развој друштвене поделе рада. Полна структура показује бројчани однос мушког и женског становништва. Уколико је разлика велика у корист једне или друге стране, може доћи до битних квалитативних промена у репродукцији и старосној структури становништва. Неуједначена полна структура неповољно утиче на склапање бракова и природни прираштај. Старосна структура показује потенцијалну виталност и биодинамику становништва неког подручја. На основу старосне структуре становништво се дели на:

- младо – до 19 година;
- зрело – од 20 до 59 година;
- старо – преко 60 година.

У старосној структури сваке средине огледа се демографска и друштвено-привредна прошлост и назире будућност.

Старосна структура становништва Општинe Ивањица, по великим старосним групама према последњем попису из 2011. године, дата је у табели 5. Убедљиво највећи број становника налази су у старосној доби од 40 до 59 година. Ова констатација важи како за целокупну општину, тако и за градску и сеоску популацију. После ове групе најмногобројније је становништво старости преко 60 година. У градској средини ситуација је знатно повољнија, јер је друга по бројности старосна доб од 20 до 39 година. Најмање становника има мање од 19 година, а то је оно што је најпотребније сваком друштву – младо становништво.

Старосне групе	Град	%	Сеоска насеља	%	Општина	%
0-19	2.426	20,7	3.771	18,6	6.197	19,4
20-39	3.297	28,1	4.493	22,2	7.790	24,4
40-59	3.738	31,9	6.140	30,3	9.878	30,9
60 и више	2.254	19,3	5.844	28,9	8.098	25,3
Укупно:	11.715	100,0	20.248	100,0	31.963	100,0

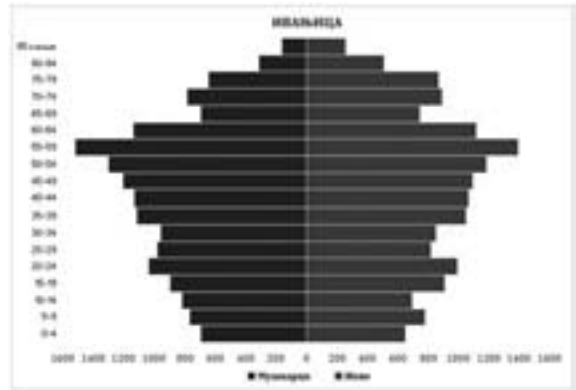
Табела 5 - Старосна структура становништва Општине Ивањица 2011.²⁴

Уколико се посматра однос становништва мушког и женског пола није тешко уочити да је Општина Ивањица једна од ретких у којој су мушкарци бројнији од жена. Тај однос је 50,3%:49,7%, док у Србији он износи 51,3%:48,7% у корист женске популације. Потпуно исти однос је међу градским становништвом Ивањице, док је обрнут међу руралним становништвом. Велики број младића на сеоском простору је неожењен због „мањка“ девојака које радије одлазе у град него што склапају брак и остају да живе на селу.

У 15 насеља је више женског становништва: Братево, Буковица, Градац, Девићи, Дубрава, Ивањица, Катићи, Ковиље, Маскова, Мочиоци, Прилике, Радаљево, Рокци, Свештица и Шареник. У два насеља (Будожеља и Међуречје) однос броја становника мушког и женског пола је подједнак, док је у остала 32 насеља мушко становништво је бројније.

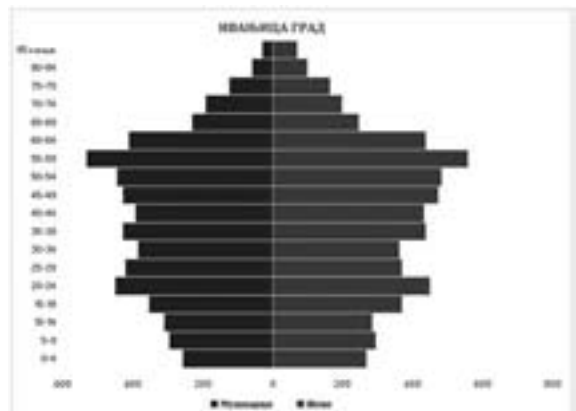
Ради илустративности приказаћемо полно-старосне пирамиде за Општину Ивањица, град Ивањицу и сеоска насеља Свештицу (у близини града), Брусник и Јаворску Равну Гору (знатно удаљене од Ивањице), а на основу података из последњег пописа становништва.

Слика 5 јасно показује да дијаграм за Општину Ивањица има звонасти облик, односно регресивни тип полно-старосне пирамиде. Пирамида је најшира у области зрелог становништва (највише у области 55-59 година), а сужава се ка дну. Пирамида је „назубљена“ у делу у коме је представљено становништво старо 65-69 година, које је рођено за

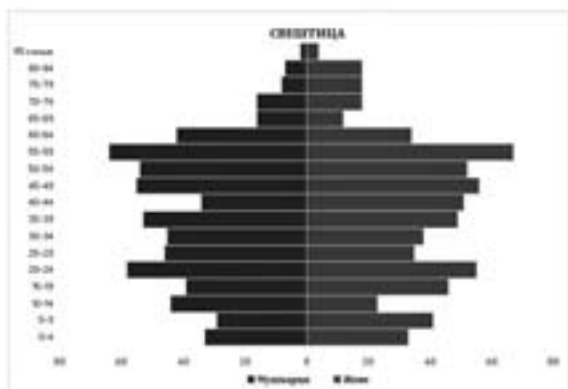
Сл. 5 - Полно-старосна структура Општине Ивањица

време Другог светског рата. Непосредно испод ове деформације полно-старосне пирамиде налазе се знатно дужи хистограми (стубићи) којима је представљено становништво рођено у такозваном послератном (компензационом) периоду. Склапање бракова и рађање деце, које је одлагано за време рата, у овом периоду је рехабилитовано, па се тада читава највећи послератни број становника.

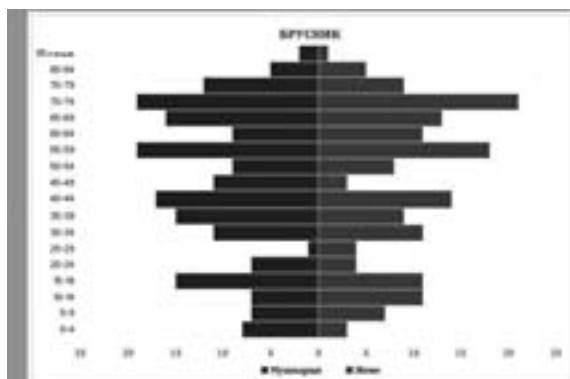
Сл. 6 - Полно-старосна структура града Ивањица

²⁴ Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. године, Републички завод за статистику, Београд, 2012.

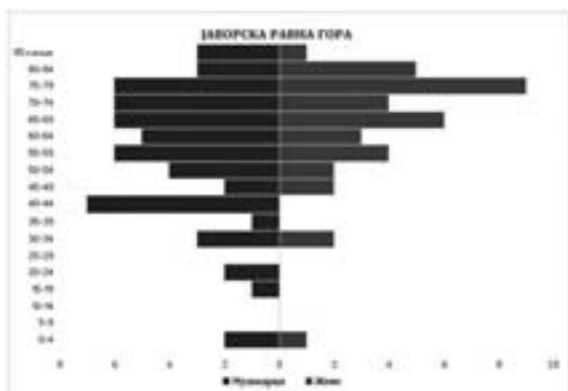

Сл. 7 - Полно-старосна структура насеља Свештица

Негативни природни прираштај у последње две деценије јасно се сагледава са полно-старосне пирамиде кроз њено сужавање у последња четири „стубића”.

Сл. 8 - Полно-старосна структура села Брусник

Сл. 9 - Полно-старосна структура села Јаворска Равна Гора

Сличности полно-старосних структура Ивањице и приградског насеља Свештица са истоименим дијаграмом за Општину Ивањица су и те како очигледне.

Неупоредиво гора ситуација је код полно-старосних структура за насеља која су у дубокој демографској старости. Као пример насеља чија је будућност неизвесна, дате су полно-старосна пирамиде села Брусник и Јаворска Равна Гора која се налазе на Голији, односно Јавору.

Посебно неповољно стање, боље рећи узнемирујуће, свакако је у Јаворској Равној Гори, где од 5 до 44 године живе само две становнице женског пола.

Просечна старост у Општини Ивањица износи 43,1 година, с тим што је мушко становништво старо 42,2, а женско 44,1 годину. „Најстарија” насеља су Јаворска Равна Гора (61,1 година), Клекова (59,5) и Медовине (58,1), а „најмлађа” Свештица (38,6), Бедина Варош (39,5) и Ивањица (40,1). Просечна старост градског становништва је 40,1 (мушкарци 39,4, а жене 40,8), а сеоског 44,9 (мушкарци 43,7, а жене 46,1) година.

Демографска старост насеља категорисана је преко индекса старења који представља количник између броја становника старијих од 60 и популације млађе од 20 година.²⁵ У категоријама демографска зрелост и на прагу демографске старости не налази се ниједно насеље Општине Ивањица. Демографски стара су само насеља Свештица (0,68) и Бедина Варош (0,79). У категорију дубока демографска старост спадају Ивањица (0,93), Шуме (0,93), Буковица (1,01), Мана (1,14), Девићи (1,17), Равна Гора (1,17), Кушићи (1,21), Катићи (1,23) и Радаљево (1,23). Осталих 38 насеља су у категорији најдубља демографска старост, а посебно велики индекс имају Клекова (25,5), Јаворска Равна Гора (14,25), Вучак (8,08), Ко-

²⁵ За насеља чији је индекс до 0,30 сматра се да имају демографску зрелост, до 0,50 да су на прагу демографске старости, до 0,85 да су демографски стара, до 1,25 да су дубоко демографски стара, а до 1,25 и више да имају најдубљу демографску старост.

совица (6,23), Медовине (5,4), Сивчина (5,16) и Комадине (5,15). Катастрофална ситуација је у Ковиљу где нема ниједног становника млађег од 20 година, па се не може израчунати индекс старења. Иначе, цела Општина Ивањица спада у категорију најдубље демографске старости, јер је њен индекс старења 1,31. У руралном подручју овај демографски параметар је 1,55.

Требало би истаћи да је 2011. године у Општини Ивањица у граду живело 36,65%, док је на селу било 63,35% становништва. Процент градског становништва је неупоредиво мањи него у Републици Србији, где је тај однос 59,44%:40,56% у корист житеља градова.

Етничка структура становништва

Општина Ивањица је, у етничком погледу, хомогено подручје. Апсолутну већину представљају Срби којих има 31.507 (или 98,6%). После Срба највише има Рома (29) и Црногораца (24). Осталих народа је знатно мање, а то су: Албанци и Македонци (по 13), Хрвати (9), Муслимани (8), Југословени и Горанци (по 7), Руси (6), Мађари (4), Бугари, Буњевци, Румуни, Словенци и Украјинци (по један).

У погледу вероисповести доминирају православци, којих има 98,68%. Да су атеисти изјаснило се 0,08% становника. Других вероисповести је изузетно мало: католика – 0,07%, исламиста – 0,05%. Остали се нису изјаснили.

Образовна структура

Показатељи образовне структуре су неписменост и учешће становништва различитих нивоа образовања (непотпуна основна школа, основна школа, средња, виша и висока стручна спрема) у укупној популацији.

Према попису из 2011. године становништва старијег од 15 година има 27.565, од чега је 13.813 мушког пола (50,11%). Без школске спреме је 1.117 (4,05%), с тим што је 968 или

7,04% женског становништва (86,87% становника без стручне спреме). Непотпуно основно образовање има 4.754 становника (17,24%), од чега је 2.606 жена (54,82%). Основно образовање има 7.854 становника (28,49%), од којих је 3.706 жена (47,19%). Средње образовање поседује 11.595 становника (42,06%), од којих је 5.350 жена (46,14%). Више образовање је стекло 967 житеља Општине Ивањица (3,51%), од чега је 460 жена (47,57%). Високом стручном спремом може да се подичи 1.182 Ивањичана (4,29%), од чега је 608 жена (51,44%).

На основу изнетих статистичких података могу се донети следећи закључци:

- Мушкарци у просеку представљају образованију групу становништва;

- разлике у нивоу образовања повећавају се померањем полно-старосне пирамиде ка врху, јер су жене које су настављале школовање после основне школе раније биле реткост (ово се посебно односи на сеоске средине);

- код млађих генерација ове разлике између мушкараца и жена се смањују, а код најмлађих генерација потпуно ишчезавају. Разлози леже у обавезном образовању целокупног становништва, убрзаном процесу урбанизације и укупном културном прогресу;

- разлике у нивоу образовања су још увек изражене на релацији село-град, што је нарочито уочљиво код брдско-планинских насеља саобраћајно лоше повезаних са градом, где доминира старо становништво, ван репродуктивног периода (без школске спреме у граду је 128, а у руралној средини 989 становника).

Од 29.076 становника Општине Ивањица старијих од 10 година неписмених је 813 (2,8%), од чега је 696 женског пола (85,6%). Неписмених је у граду 77, а у сеоским насељима 736 (90,5%).

Највише становника као матерњи језик има српски (31.658), а затим следе албански и македонски (по 14), руски (10), хрватски (8), ромски (7), црногорски (3), мађарски, словеначки, бугарски, босански и румунски (по 1).

**Svetislav MARKOVIĆ, PhD, Ilija V. POPOVIĆ, PhD,
Miloje OSTOJIĆ, Bratislav STOJILJKOVIĆ**

Demographic Changes in the Settlements of Ivanjica Municipality after World War II

Ivanjica municipality has 31,963 inhabitants and it covers area of 1,090 km² with density of population of 29,3 inhabitants per km² which is much lower than the average in the country. Male population is 50,3% of the population and this is one of the rare examples where the female population is fewer in the municipality, although the difference is not that big. In the town itself female population makes majority (51,3%). The process of depopulation which has been going on since the 70s of XX century in Morava villages has involved Ivanjica as well. It also caused aging of the population in Morava Region. In the municipality there are 26,535 adults (83%) while the average age is 43,1 years (men are on average somewhat 'younger' – 42,2 compared to women 44,1). The process of aging is more expressed in the villages more distant from Ivanjica, especially in Javor Ravna Gora where the average age of the population is 61,1.

The process of immigration from Morava Region has been constantly going on. There is almost no family whose members have not immigrated from beautiful and picturesque Morava Region, where the living conditions are much harder than in the valleys. It is obvious that people from Morava Region can be found everywhere, even out of the country. However, without a doubt, for Morava Starovlah people the most attractive

destination was and has been Cacak with its fertile surrounding. We do not believe that there is a bigger city or area in Serbia with so many people from Morava Region or their ancestors.

Basic problems of demographic development of Ivanjica municipality are insufficient new births and intensive immigration. These problems reflect on all other happenings and events in society. Depopulation as an expression of constant fall in births and permanent immigration of population, present a problem which, in future, will influence even more unfavorable demographic development of the municipality and all its settlements. This is a long term process which cannot be solved in short term relations but it demands a studious approach.

As a result of insufficient biological renewal of the population in Morava Region there is a very dramatic process of demographic aging of the population. Only two Ivanjica settlements are in the phase of demographic aging (Bedina Varos and Svestica). Nine settlements are in the category of deep demographic old age, while 38 are in the group of the deepest demographic age. Except for, Bedina Varos, Bukovica, Devici, Ivanjica, Kovilje, Svestica and Suma, all other settlements have decreasing number of inhabitants in the last six and half decades.

**Svetislav LJ. MARKOVIĆ, Dr, Ilija V. POPOVIĆ, Dr
Miloje OSTOJIĆ, Bratislav STOJILJKOVIĆ**

Les changements démographiques dans les agglomérations de la commune d'Ivanjica après la Seconde Guerre mondiale

La commune d'Ivanjica a 31 963 habitants et occupe une superficie de 1090 km², avec une densité de la population de 29,3 hbts/km², ce qui est considérablement plus bas que la moyenne nationale. La population masculine représente 50,3% de la population, si bien qu'elle est une des rares communes dans laquelle la population féminine est en minorité, en vérité minimale. Dans la ville, la population féminine est en majorité (51,3%). Le processus de dépopulation, qui dans les villages de la région de la Morava dure depuis les années soixante-dix du XXème siècle, a envahi aussi Ivanjica même. Il causa un vieillissement considérable de la population dans la région de la Morava. Dans la commune, il y a 26 535 habitants majeurs (83%), tandis que l'âge moyen est de 43,1 ans (les hommes sont, en moyenne, un petit peu "plus jeunes" - 42,2 par rapport aux femmes 44,1 ans). Le processus de vieillissement est plus prononcé dans les villages plus éloignés d'Ivanjica et, plus particulièrement marquant dans la Ravna Gora du Javor, où l'âge moyen de la population s'élève à 61,1 ans.

Le processus de déménagement de la région de la Morava dure continuellement. Il n'y a pratiquement pas de famille dont les membres n'ont pas déménagé de la belle et pittoresque région de la Morava, où les conditions d'existence sont considérablement plus difficiles que dans les vallées. Il est évident qu'il y a des habitants de la région de la Morava partout, même en dehors des frontières de notre pays. Toutefois, sans aucun doute, pour les habitants de Stari Vlah de la région de la Morava, le plus attrayant fut et resta Cacak avec ses en-

vironnements fertiles. Nous ne croyons pas qu'il y ait de plus grande ville ou région en Serbie dans lesquels aujourd'hui il n'y ait pas de citoyens de la région de la Morava ou bien leurs descendants.

Les problèmes élémentaires du développement démographique de la commune d'Ivanjica sont le renouvellement insuffisant de la population et la migration intensive. Ces problèmes se reflètent sur tous les autres phénomènes et processus dans la société. La dépopulation, comme expression de la diminution continue de la natalité et l'émigration permanente de la population, représente un problème qui, dans l'avenir, aura encore plus d'influence sur l'évolution démographique extrêmement favorable de la commune et de toutes ces agglomérations. C'est un processus durable, qui ne peut se résoudre à court terme, mais exige une manière d'aborder studieuse.

Comme résultat d'un renouvellement biologique insuffisant de la population de la région de la Morava, un processus démographique prononcé de vieillissement de la population apparaît. Deux agglomérations d'Ivanjica uniquement sont en phase de vieillissement démographique (Bedina Varos et Svestica). Dans la catégorie de vieillissement démographique profond se trouvent neuf agglomérations, tandis que 38 sont dans le groupe de vieillissement démographique le plus profond. Mis à part Bedina Varos, Bukovica, Devici, Ivanjica, Kovilje, Svestica et Sume, toutes les agglomérations de la commune d'Ivanjica ont une diminution du nombre d'habitants énoncée durant les six et demie dernières décennies.

Др Милош М.
РАДОВАНОВИЋ

Дий. инж. арх.

Факултет техничких наука, Чачак

ВОДЕНИЦЕ И МЛИНОВИ НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ

УДК: 72:39(497.11)

664.73:39(497.11)

72:664.73(497.11)

АПСТРАКТ: У раду су истражене и анализирани воденице на чачанском подручју од најстарије, па до најновије доба. Поред времена и услова под којима су настале, њиховој броја и значаја за развој подручја, истражен је и начин њихове градње, врсте, типови и техничке карактеристике. Највећи број воденица су биле појачаре, саграђене на мањим рекама и појачима, али се од друге половине XIX века јављају у мањем броју и воденице саграђене на чамцима на Морави, такозване моравке. Поред воденица, у другој половини XIX века постоје да се граде и млинови, савременији објекти за млевење житња које су покрећале парне машине, водене турбине, а касније и струја. Са развојем прехрамбене индустрије и изградњом великих млинова појачаре су почеле да губе економски значај, да се највише заступају зубу времена, тако да их је до данас сачуван веома мали број.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: воденице појачаре, воденице моравке, јаз, воденички камен, воденичко коло, чекећало, млин

Чачанско подручје карактерише богатство воденим токовима, које поред Западне Мораве и њених главних притока, Чемернице и Каменице, чини велики број мањих река и већих потока. Већина ових река и речица била је подесна за покретање водених направа за млевење житња и ваљање сукна, а на неким од њих, као на Атеничкој реци или Бањи, било је некада и више од по двадесет воденица.

Најстарије воденице постојале су сигурно још у средњем веку, у периоду српске државе, али о томе немамо сачуваних података. Из доступних средњовековних повеља и даровница сазнајемо да су владари и властела често, заједно са поседима, манастирима поклањали и воденице. Тако се у повељи Константина Дејановића манастиру Леснову из 1381. године помиње и воденица у граду Штипу.¹ Воденице су тада, поред манастира и властеле, поседовали и дворјани и лица везана за црквена имања. Повељама, даровницама и другим документи-

ма било је уређено не само власништво, већ и шира проблематика у вези са радом воденица.² Сигурно је и манастир Свете Богородице Градачке, који је овде држао велике поседе, имао и воденице, а можда је на овом подручју тада било и других воденица. Потврду за то можемо наћи посредно из турских пописа, обављених одмах по заузимању овог подручја. Из првог пописа извршеног 1476. године видимо да је на овом простору регистровано 16 воденица (млинова). Највише их је било у Атеници (10) и Паковраћу (3), док је у Прељини, Рошцима и код цркве Св. Николе на Морави била по једна.³

Воденице или млинови су по свој прилици биле значајне за турску привреду и државу, па је власт подстицала и помагала њихову изградњу. Турци су били и велики мајстори за трасирање јазева и изградњу воденица. Милоје Гојковић

¹ Новаковић С., *Законски синоменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 455.

² Новаковић С., *Законски синоменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 455.

³ Аличић А., *Турски календарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, књига I, Чачак, 1984, 21-273.

из Горње Трепче преноси сведочење својих предака да су јазове и воденице у овом месту трасирали и изградили управо Турци.

Из турских пописа видимо да је на овом подручју било доста воденица, а поједина насеља, као Атеница и Горња Трепча, важила су и за позната млинарска места. Тако из пописа обављеног 1516. године сазнајемо да се на овом подручју налазио 41 млин, од чега само на Атеничкој реци 28. Поред Атенице, постојало је и 5 млинова у Трнави, по 3 у Прелини и Горичанима и по један у Рошцима и Паковраћу.⁴

Из пописа обављеног 1540. године који је, додуше, непотпун, видимо да се број воденица драстично смањило, на шта су сигурно утицали политички и неки други разлози. Тако је на овом подручју тада регистровано свега 16 млинова.⁵ Поред великог броја воденица, у турском периоду овде се израђивало и воденичко камење које је стизало и у Босну, све до Жепе.⁶

Не знамо шта се догодило са воденицама у бурним временима, у доба ратова и устанака крајем XVII и XVIII века. Сигурно су многе страдале и напуштане, а оне које су остале читаве, прешле су у посед Турака или Влаха које су Турци насељавали уместо избеглог становништва.

По ослобођењу већина воденица у Србији, па и на овом подручју, дошла је у посед кнеза Милоша Обреновића и његових људи. Зна се да је кнез Милош поседовао воденицу у Пријевору на Каменици коју је поклонио манастиру Никољу у знак захвалности за чување његове породице у бурним временима (сл. 1). Његов брат Јован Обреновић имао је воденице у Атеници, док је највећи број воденица у Горњој Трепчи био у поседу војводе Николе Луњевице. Дозволе за откуп бивших турских воденица, али и за подизање нових, дуго је

издавао кнез Милош лично или преко својих најближих сарадника.⁷

Развојем Србије, па и овог подручја, све старе воденице које су некад припадале Турцима па Милошевим људима, постепено су откупиле богатије сеоске породице и задруге. Тако су воденице у Горњој Трепчи дошле у посед Јовановића, Ракићевића, Миловића и Гојковића, у Атеници Ђирковића, Војиновића, Гавровића, Перишића и Средојевића, а у Миоковцима Никитовића, Лужанина, Матијевића, Ђирића и других. Поред куповине ових старих, почела је изградња и нових, а било је породица које су поседовале и по две-три воденице. Јован Мишковић наводи да је почетком седамдесетих година XIX века на делу овог подручја, са леве стране Мораве, које је припадало Рудничком округу, био значајан број воденица. Тако је на реци Бањи забележено 20, Чемерници 13, Каменици 8, Островки 5-6, а Бресничкој реци 2-3 воденице.⁸ Он такође бележи и да се у Брђанима, на реци Дичини, налазила воденица манастира Вујан, а на ушћу Бресничке реке у Мораву *воденица њроше из Цвејџака, са 4 камена, најбоља у целом округу*.⁹ Воденице су поседовали само имућнији појединци и сеоска домаћинства, обично задруге, а некад и више домаћинстава. Оне су доносиле и добар приход од ујма, па су зато имале и велику вредност која се некад мерила и стотинама дуката. Тако су две воденице Јајића на реци Градац у Ваљеву (са четири витла) и Ђајића на Колубари прилично скупо продате шездесетих година XIX века (прва за суму од 500, а друга за 300 дуката).¹⁰ Из једног сачуваног документа видимо да је воденица среског начелника Недељковића у Доњој Крварици у Драгачеву продата око 1870. године за 200 дуката, а воденица и ваљалица коју је у Овчар Бањи однела река Морава 1896. године вредела је 100 дуката.¹¹ Међутим, нису све сеоске воденице имале тако велику

⁴ Аличић А. н. г., књига I, 273-375.

⁵ Аличић А. н. г., књига III, стр. 449-539.

⁶ Русиф Б. „Суваће у Македонији“, *Гласник Етнографског Музеја у Београду*, XVIII, Београд, 1955, 1-19

⁷ Финдрик Р. „Увод у проучавање старих воденица“, *Саопштења XI*, Београд 1983, 100.

⁸ Мишковић, Ј. *Опис рудничког округа*, 264, 266, 268, 269, 285.

⁹ Мишковић, Ј. н. г., 201, 260.

¹⁰ Драшковић М. *Ваљевске воденице*, Ваљево 1959, 23, 29.

¹¹ Протић М. „Сретење и Тројица“, *Градац*, 98, 99, 67.

вредност, јер су већину сачињавале мање воденице са једним каменом. Тако попис из 1863. године наводи да је Вуковића воденица у драгачевском селу Лопашу продата за 30, а Бркића у истом селу за само 10 дуката.¹² Марјановићи из Доње Трепче су крајем четврте деценије прошлог века купили воденицу од Урошевића и Обрадовића за 15.000 динара.

Воденице су, поред великог економског значаја, имале и важну друштвену улогу за сеоску средину. Оне су биле важно место окупљања, преношења информација, размене искуства и знања. У њима је могло и да се преноћи, склони од невремена, али и сакрије у опасним временима.

Њихова изградња није подлежала законима и прописима све до друге половине XIX века, па за њих до тада није требала никаква дозвола. Грађене су обично на слободно изабраном месту о чему је лично одлучивао власник, а на то је утицало и искуство мајстора градитеља. Тек законом о водама из 1878. године изградња воденица је и законски регулисана.

Овај закон је имао за циљ да омогући што ширу и рационалнију употребу воде, али и да спречи наносење штета јавним и приватним интересима. По овом закону извршена је подела објеката на води на грађевине незнатне и грађевине веће важности.

У прву групу су спадале воденице, ваљарице, стругаре и баштовански долапи¹³ и за њихову изградњу није био потребан ситуациони план и пројекат као за објекте веће важности, већ само дозвола надлежног општинског суда, под условом да грађевина ником не ствара сметње.

Овај закон је омогућио не само изградњу великог броја воденица, већ је унео ред у њихово подизање и коришћење. На чачанском подручју саграђено је, до краја XIX и почетком XX века, велики број нових, али су поправљане и адаптиране и многе старе воденице.

Издавање дозвола за изградњу воденица (поточара) у претходном периоду вршили су општински судови, ако су објекти на води спадали у категорију незнатне важности. Већи и важнији објекти на води (млинови, али и пловне воденице на Западној Морави) били су у надлежности жупана или, касније, управе Дринске бановине. Када се јаз за воденицу прокопавао кроз државно земљиште или шуму требала је и дозвола Министарства шума и руда. Одобрење за грађу јаза на државном земљишту издавала је Окружна шумска управа уз наплату таксе и годишњи закуп за коришћење земљишта. Тако се једна група мештана села Горње Горевнице обратила министру шума 1921. године за дозволом за изградњу јаза на државном земљишту. Дозвола за изградњу добијена је уз таксу од 250 динара и 50 динара годишње таксе за воденицу на реци.¹⁴

Захваљујући великом броју река и већих потока богатих водом, на овом подручју је тридесетих година XX века било преко 150 воденица. Из пописа и катастарске документације видимо да је највише воденица било у Атеници (20), Жејевици (16), Горњој Горевници (13), Горњој Трепчи и Трнави (по 12), Бањици (7), Премећи, Слатини и Миоковцима (по 5)...¹⁵ Поред воденица поточара било је у предратном периоду на овом подручју и петнаестак воденица на Западној Морави, тзв. *Моравки*.

За градњу воденица није било планова, па су оне грађене по искуству. Градили су их мајстори вешти овом послу, а било је и специјалиста за поједине делове и воденичке уређаје. Воденице на овом подручју су најчешће скромне грађевине и по величини и по начину градње и по архитектури. У просторном погледу, воденице су се састојале од просторије за мељаву, где су се налазили уређаји за млевење, оставе за ујам и воденичарске собице за преноћиште. Веће воденице су могле имати још неку просторију, понекад и трем, а мање само

¹² Миликић М., *Доња Краварица*, Доња Краварица 2011, 21.

¹³ Историјски архив Чачак, 04, К-32, А-2, ф-III-П.157-927.

¹⁴ Благојевић Д., *Горња Горевница са 16 воденица и једном ваљалицом*, Чачак 2011, 58, 59.

¹⁵ Геодетска управа Чачак, теренске скице из 1933. године

простор за мељаву и воденичарску собицу. Соба за воденичара се налазила најчешће изнад јаза, али је могла бити и на другом месту (сл. 2). У соби за воденичара обично су се налазили дрвени кревет, клупа или треношка, дрвени сточић и зидана пећ или, касније, бубњара. Између простора за млевање и собице најчешће се налазио шубер за жижу, лојаницу или фењер.¹⁶

Већина воденица је грађена од дрвета, камена и чатме или камена и ћерпича, а ређе и од опеке. Некада су воденице биле читаве од дрвета и постављене на дрвено коље (соје) изнад јаза. Сачувани објекти скоро увек имају и темељ и зидове изнад јаза од камена. Главни воденички простор за мељаву најчешће је био од храстових брвана, чатме и ћерпича а, ређе и од цигле. Обично је простор за мељаву израђиван од брвана у виду дрвене зградице, а соба за воденичара од чатме или ћерпича, али има и другачијих примера. Неке воденице су могле бити и читаве од камена, као Игњатовића у Остри, или од опеке, али је то био ређи случај. Конструкција изнад јаза обично је била од дрвених греда постављених преко камених зидова и подзиде, али је могла бити и у виду каменог свода, као код Миловића, Јовановића и Гојковића у Горњој и Јевтовића у Доњој Трепчи, што је ређи случај (сл. 3). Главни воденички простор за мељаву био је најчешће без тавана и отворен са горње стране до крова, а код неких је имао и плафон од каратавана или шашаваца. Под у воденици је обично био од храстових даски, а у соби за воденичара, кад није над јазом, и од земље. Воденице су најчешће имале четвороводни, ређе вишеводни кров покривен ћерамидом, а код новијих воденица и бибер-црепом. Оне су скромне по својој архитектури, без детаља и украса и једино је код малог броја наглашен свод од камена.

На овом подручју су се, као и у највећем делу Србије, скоро искључиво користиле воденице са хоризонталним колом. У погледу начина израде воденичких уређаја и њихових назива ни овде нема неких већих одступања. Вода се до воденице из реке или потока до-

водила *јазом* (вештачким каналом од земље), а затим се преко *бадња* усмеравала на *коло* које се окретало и преко вертикалне осовине (*вретена*) покретало *воденички камен* (сл. 4). *Бадањ*, *буква* или *кораб* је дрвена цев за довод воде до воденичког кола, на чијем се доњем крају налази *цијун* који служи за штеловање количине воде која пада на *коло* (сл. 5).¹⁷ Воденичко *коло* или *ћочак* се састоји од округле дрвене главчине и *ћераја-кашика* на које пада вода и покреће точак. Покретање камена врши се преко вертикалне дрвене осовине (*вретена*) која је у доњем делу углављена у средину кола, а у горњем спојена са каменом. Причвршћивање вретена за камен врши се преко краће гвоздене осовине у горњем делу (*ћреслице* или *сења*), на чијем се врху налази четвртасти метални део (*ћайрица*) причвршћен за камен. Воденички камен је округлог облика и састоји се од доњег непокретног (доњака) и горњег камена (горњака) који се окреће и тако меље жито. Воденичко камење је обично пречника од 70 до 120 цм, а његова величина је зависила од притиска и количине воде. Оба камена на средини имају кружни отвор – доњи камен мали за пролазак сења, а горњи пречника 10-20 цм за пролазак жита. Камење за воденице се до краја XIX века израђивало од трепчанског камена, а касније је набављано из Бубља и Попине код Трстеника и из Косовске Митровице. Воденички камен од трепчанског камена се до осамдесетих година прошлог века још једино задржао на Миловића воденици у Горњој Трепчи. Доњи млински камен је ослоњен на јаку дрвену конструкцију изнад пода воденице, а уз њу се налази и сандук за брашно (*мучњак*). Изнад горњег камена је постављен и *кош* за жито ослоњен на конструкцију од дрвених носача у виду рама. Кош је дрвени сандук троугластог пресека са малим отвором на дну испод кога се налази *чанака* којим се регулише количина жита која пада на камен (сл. 6). Од важнијих уређаја воденице имају још и *чекетало*, *кобилицу* и *уславу*. Чекетало је уређај у виду дрвеног лука или штапа чији један крај трља по камену, а други трескањем гура жито из коша у камен. Кобилица

¹⁶ Милекић М., *Доња Крварница*, 11, 161.¹⁷ Финдрик Р. н. г., 101.

служи за подизање и спуштање камена, чиме се регулише крупноћа млива, а устава је уређај за укључење и искључење рада воденице.

Капацитет воденица на овом подручју није велики и зависио је од снаге воде (количине и пада), али и од броја и пречника камена. Већина воденица је имала мали капацитет који је износио од 300 до 700 кг/24 ха. Најмањи капацитет је имала Миловића воденица у Горњој Трепчи (300кг за 24 часа), а највећи Радошевића и Јовановића (по 700кг за 24 часа), такође у Горњој Трепчи. Највећи број воденица је имао један камен и једно витло, али их је било и са два камена, као Ђирковића воденица у Атеници и Никитовића у Миоковцима (сл. 5).¹⁸

Поред воденица поточара, на овом подручју су постојале и воденице другог типа, подигнуте на води, такозване *Моравке*. Оне су грађене на Западној Морави најчешће на местима где је добра матица, али и добар прилаз реци (сл. 7). Владимир Тошић наводи да су се ове воденице први пут појавиле на Западној Морави седамдесетих година XIX века. Најстарија воденица овог типа саграђена је у Катрги и била је у власништву Велимира Некторијевића.¹⁹ Она је била постављена на три тополова или врбова трупца преко којих су биле ослоњене дрвене греде које су држале под и горњу конструкцију воденице. На горњем делу био је постављен уређај за мљење и један крај тзв. *вауне* на којој се налазио водени точак. Другу воденицу на Морави подигао је Марко Петровић у Мрчајевцима. Она је уместо трупаца била постављена на издубљена дрвена дебла у виду корита (*чунова*). Уместо воденица на трупцима и чуновима на Морави су се деведесетих година XIX века појавиле воденице на платформи, постављене преко две велике дрвена понтона у виду чамца. Шира платформа је приближних димензија (4x8-9 м), назива се *скела* и на њој се налази воденица. Ужа платформа је у облику чамца, назива се *йонџион* и служи да се на њу ослони други крај воденог витла или долапа који

покрће воденицу. Ове платформе (*скела* и *йонџион*) морају бити саграђене од сирове хростове тесане или стругане грађе, а спољна облога од даска и њени састави морају бити заштићени катраном. Са спољне стране су, ради дуже трајности и чврстоће, опшивене гвозденим шинама, а у каснијем периоду лимом. Када су оба чамца направљена, они се међусобно прчвршћују дрвеним гредама дугим око 4 метра, тзв. *йреватирњачама*.²⁰ Преко чамца се поставља и хоризонтална дрвена греда (*ваона* или *врейено*) на коју се причвршћују дрвена крила или долап који окреће вода и на тај начин покреће воденичке уређаје окретањем великог дрвеног точка смештеног на делу *ваоне* који се налази на скели. Механизам за рад воденице састоји се још и од хоризонталне дрвене осовине смештене испод пода скеле на којој се налазе *венерка* (ваљак са коленикама) и мали дрвени точак од вертикалне осовине која окреће камен.²¹ Велики дрвени точак са зупцима преко *венерке* покреће мали дрвени точак, а он преко мале *венерке* на вертикалној осовини воденички камен. Сви остали воденички уређаји налазе се изнад пода скеле и слични су као и код воденица поточара – састоје се од конструкције на којој се налази камен, горњег и доњег камена, коша и мучњака. Горња конструкција или воденичка зграда гради се изнад дрвеног пода на *скели* изнад воденичких уређаја. Воденичка зграда или кућица служи за заштиту уређаја, смештај цакова и боравак воденичара. Она је најчешће грађена од дрвених брвана или дасака и има двоводни кров. Воденице *моравке* су се постављале обично по неколико метара удаљене од обале, што је зависило од дубине и водене струје и биле су ланцима, а касније сајама, везиване за обалу. До воденице се долазило дрвеним мостићем, а некада и чамцем, ако се налазила даље од обале. Воденице *моравке* су градили посебни мајстори (*водосудари*), односно они који су се бавили израдом каца, буради, чаброва и других судова за воду од дрвета.²²

¹⁸ Општенародна одбрана Чачак, Преглед воденица поточара и електричних млинова, 1988,

¹⁹ Тошић В. н. г., 24.

²⁰ Павићевић-Поповић Р., „Воденице моравке”, *Гласник Друштва конзерватор Србије*, 8, Београд 1988, 64.

²¹ Павићевић-Поповић Р. н. г., 64.

²² Тошић В. н. г., 24,25.

До краја XIX века било је саграђено неколико ових воденица, а за време велике поплаве која се догодила 1896. године, све су биле покидане и однете у Велику Мораву. После ове поплаве оне су грађене квалитетније и боље везиване ланцима и сајлама за обалу. Почетком XX века њихов број је почео да расте, а пред Други светски рат било их је на овом подручју (од Чачка до Милочаја) око 30. Такве воденице на води (*моравке*) налазиле су се у Мрчајевцима, Катрги, Кукићима, Слатини, Горичанима, Чачку, Трбушанима, Риђагама и другим местима (сл. 8).²³ Узводно од Чачка прва је била *Ђавоља воденица* испод Риђага, затим *Перишића* испод растока у Чачку, па *Боришића* у Трбушанима. На простору данашњег Чачка налазиле су се још две воденице: *Радаковића* у Казаници и *Милинковића* према Коњевићима.²⁴ До осамдесетих година XX века радиле су још воденице Стевановића, Павића и Трнаваца у Катрги и Драгутиновића, Савковића и Лазаревића у Мршинцима.

Поред воденица, на овом подручју су грађени и млинови. Млиновима се овде називају сложенији уређаји од воденица, који међу квалитетније бело брашно (мутмен) или више врста брашна. Ова постројења имају много већу снагу и капацитет од воденица, а често су радила на парни погон, дизел или бензинске моторе, електричну струју или водене турбине.

После изградње парних млинова у Чачку фирме *Фердинанд Крен* 1885. године и *Пејџа Николића и компаније*²⁵, 1889. године почела је изградња млинова и у околним местима. Први млин ван Чачка изграђен је 1911. године на Атеничкој реци, на месту бивше воденице, а била је власништво фирме *Павле Брушија и синови*. Млин је покретала водена турбина од 8 КС или саугас мотор на дрва. Млин је имао два камена и машине за млевење са ваљцима и ситима, као и уређај за завршну обраду млива. За овај млин саграђена је нова млинска зграда

површине око 140 м², која се састојала од приземља, спрата и оставе за брашно у поткровљу. Млин је радио до 1935. Године, када је његова опрема распродата.²⁶ Млин за белу мељаву подигао је у Атеници и Васо Гавровић.

Други парни млин подигло је *Акционарско групиштво Морава* 1933. године у Љубићу. Млин је покретала парна машина марке *Ланс* која је истовремено коришћена и за стругару и за црепану, због чега је рад млина повремено прекидан. Он је радио све до после Другог светског рата, тј. до 1950, када је укинута.²⁷

Четврти млин саграђен је на Дичини у Брђанима уочи Првог светског рата, на месту старе воденице манастира Вујан. Његов власник био је Вељко Савић. Овај млин је прво имао погон на водену турбину, а касније је користио парну машину. Реконструисан је 1943. године и радио је до после Другог светског рата, када је национализован (сл. 9).²⁸

Пети млин у Прељини саградио је извесни Аризовић 1919. године, вероватно на месту старе воденице. Вода за млин је доведена јазом из реке Дичине, дугим око 1300 метара, где је саграђена брана на тремеђи Ракове, Соколића и Прељине. Млин је 1931. или 1932. године од Аризовића откупио Војислав Калаитовић. Млин је имао три камена витла и водену турбину, а користио је воду из јаза. Године 1949. млин је национализован и додељен на коришћење Земљорадничкој задрузи у Прељини која га је реконструисала 1965. године. Тада су уместо каменова уграђени ваљци, а погон са воде промењен на електричну струју.²⁹

Постојао је још један млин који је пре рата подигао Миљко Урошевић у Доњој Трепчи. Овај млин је за погон користио наизменично водену турбину и дизел мотор. Поред пружања услуге млевења жита, снадбевао је брашном и неке пекаре.

²⁶ Дашић Ј., *н. г.*, 91-92.

²⁷ Дашић Ј., *н. г.*, 17.

²⁸ Исто

²⁹ Вујовић Д., Сећања Драгана Топаловића, Необјављени материјал за хронику села Прељине, 2-4

²³ Тошић В., *н. г.*, 23-25.

²⁴ Мојсиловић М., *н. г.*, 313.

²⁵ Дашић Ј., *Индустрија чачанској краја 1885-1946.*, Чачак, 1995, 12

Miloš M. RADOVANOVIĆ, PhD

Water mills and mills in Cacak region

Thanks to abundance of water flows in Cacak region a great number of water mills have been built since the Ottoman Empire to the present day. In the period of Ottoman Empire some settlements developed and became known milling places with a lot of water mills. Thus, according to Turkish register from 1516 in Atenica 28 water mills were registered. After the liberation from Turks with developing of the country even more water mills were built in this region, and the maximum of about 150 of these registered objects was reached between the two World Wars.

Water mills on brooks in the earlier period were built of wood and later from the second half of XIX century they were built of mixed materials: wood, stone, soil cement and daub and later of unbaked brick and brick. As far as space is concerned, water mills used to consist mostly of a room for milling and a room for miller and rarely did they have a porch and a store room.

Regarding architecture characteristics they are mostly modest buildings with hipped roof covered with Spanish tiles or tiles, without details or decorations, and only a few objects had stone arches above drainage ditch.

Besides water mills on brooks in this region since the last quarter of XIX century, water mills on pontoons on water of the river Moravka were started being built, but not in a big number. Since the second half of XIX century here, not only water mills but mills were built, too. They are more modern devices for milling wheat powered by steam engines at first and water turbines and later by petrol, oil and electric current engines.

Unfortunately, after the Second World War, and especially since the 70s of the last century due to development of food industry most of water mills was abandoned and neglected as well as let to time deterioration and consequently they disappeared.

Milos M. RADOVANOVIĆ, Dr

Les moulins à eau et les moulins dans la région de Cacak

Grâce à la richesse des courts d'eau dans la région de Cacak depuis la période turque et jusqu'à l'époque moderne, un grand nombre de moulins à eau fut construit. Pendant la période turque, quelques agglomérations se développèrent et devinrent de célèbres endroits meuniers avec un grand nombre de moulins à eau. De cette manière, d'après le recensement turc de l'année 1516, à Atenica furent inscrits 28 moulins à eau. Même après la libération des Turcs, avec le développement du pays, sur ce territoire commença une construction encore plus nombreuse de moulins à eau et leur chiffre, durant la période entre les deux guerres mondiales, atteignit le maximum, lorsqu'on enregistra environ 150 de ces constructions.

Les moulins à eau furent construits ici en bois durant la période plus ancienne et, plus tard, à partir de la deuxième partie du XIXème siècle, avec des matériaux mixtes: bois, pierre, torchis et, par la suite, en torchis et en briques. Au point de vue étendue, les moulins à eau furent, le plus souvent, constitués par des pièces pour le fraisage et par une chambre pour le meunier et, plus rarement, elles possédèrent encore un porche et un cellier.

D'après les caractéristiques architectoniques, ce sont le plus souvent des édifices modestes avec un toit en croupe recouvert de céramide ou de tuiles et sans détails, ni ornements, et uniquement sur un nombre moindre de constructions se distinguent des arcs en pierre au-dessus du golfe...

En dehors des moulins à eau, sur ce territoire, on commença aussi, à partir du dernier quart du XIXème siècle, avec la construction en nombre moindre de moulins à eau sur des pontons sur l'eau, les Moravke. À partir de la deuxième moitié du XIXème siècle, en dehors des moulins à eau, on édifia également des moulins. Ce sont des appareillages plus modernes pour moulinier le blé que mirent en marche d'abord les machines à vapeur et les turbines hydrauliques et, ultérieurement, les moteurs à essence, au pétrole et au courant électrique.

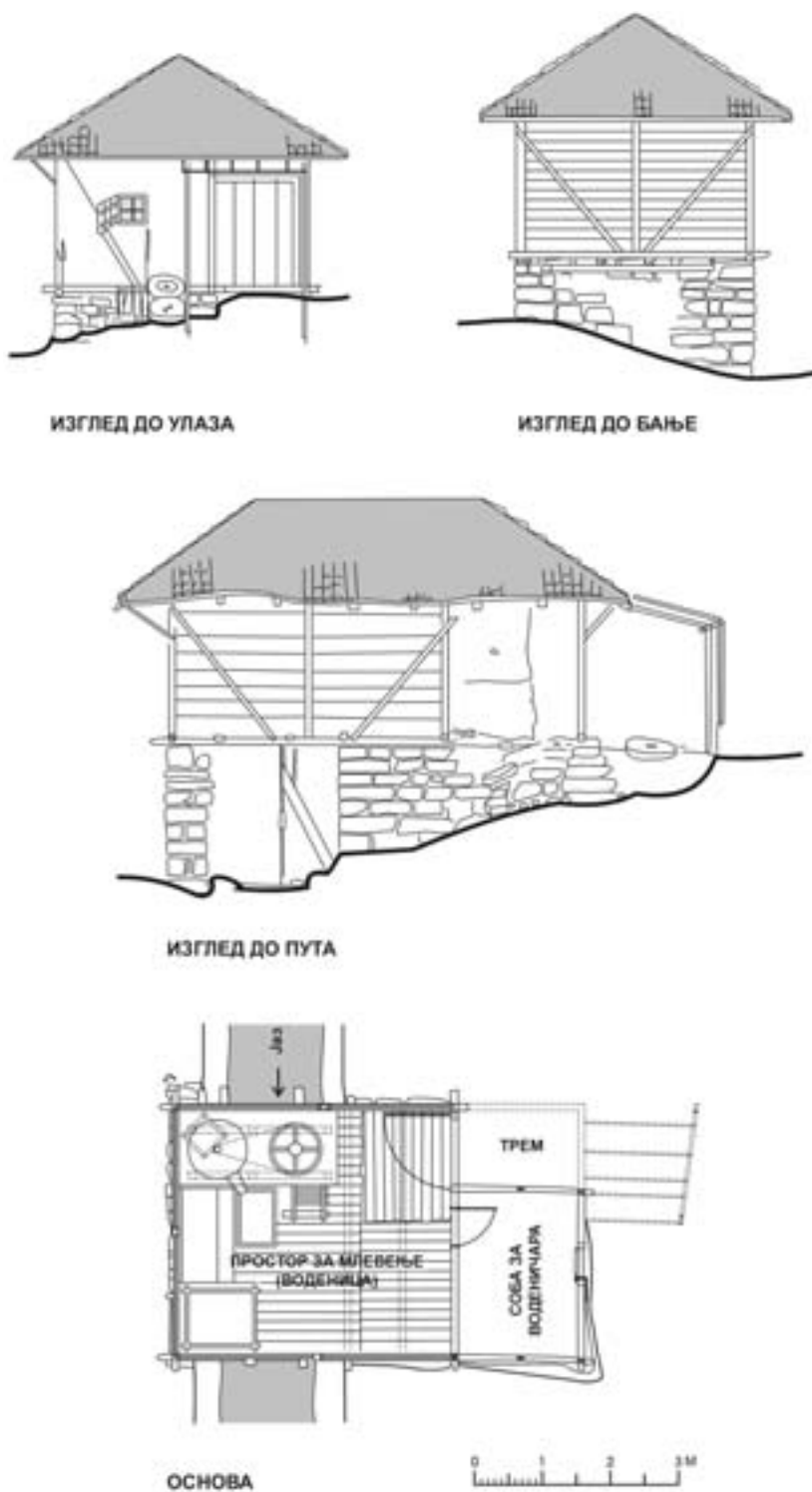
Malheureusement, après la Seconde Guerre mondiale et particulièrement à partir des années soixante-dix du siècle dernier, à cause du développement de l'industrie alimentaire, le plus grand nombre de moulins à eau fut abandonné et laissé à la négligence et aux ravages du temps et, de cette manière, a disparu.

Сл. 1 - Манасџирска воденица у Пријевору (фото-документација аутора)

Сл. 3 - Воденица „йоџочара” Јовановића и Сивановића у Горњој Трејчи (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 2 - Ракића воденица у Горњој Трејци
(снимак: М. Радовановића)

Сл. 6 - Унутрашњост манастирске воденице у Пријевору

Сл. 7 - Ситуација воденица на Морави

*Сл. 8 - Воденица „моравка” Сивеновића, Павића и Трнавца у Кајџрзи
(фото-документација Народној музеја у Чачку)*

*Сл. 9 - Савића млин у Брђанима
(фото-документација Народној музеја у Чачку)*

Ивана
БИРЈАКОВИЋ

етнолош - антиролош
Народни музеј Чачак

УДК: 069.51:39(497.11)"18/19"
674(497.11)"18/19"(093.2)

ЗНАТИ ЗА ОБРАДУ ДРВЕТА ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: У овом раду представљене су колекције заната за обраду дрвета, дрводељској, качарско-инијерској и столарској из етнолошке збирке Народни музеја у Чачку. О сваком од наведених заната дај је краћи преглед развоја у сеоској (дрводељској и качарско-инијерској) и градској средини (столарској и инијерској), алати ових заната, учење заната и начин израде предмета. За градске занате дај је и историјати занатских удружења, еснафа и задруга.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: занати, обрада дрвета, дрводеље, качари, инијери, столари, алати

1. Уводна разматрања

Етнолошко одељење Народни музеја у Чачку још од свог настанка интензивно ради на прикупљању предмета и систематизацији збирке заната која данас има неколико потпуних занатских радионица. Највећи број предмета везан је за радионице столарског, пинтерског, опанчарског, обућарско-папуцијског, ковачко-поткивачког и бојацијског заната. Поред алата старих заната и полупроизвода, изузетно је богата и колекција мајсторских писама.

О занатима на истраживачкој територији Народни музеја у Чачку која обухвата општине Чачак, Горњи Милановац (до 1994. године када је у Горњем Милановцу отворен Музеј рудничко-таковског краја) Лучани и Ивањица, објављено је неколико књига и више стручних радова, а приређено је и неколико изложби и пратећих каталога.¹

Све старе занате можемо сврстати у неколико група:

- занате за израду одевних предмета;
- занате везане за прехрану;
- занате везане за саобраћај;
- занате везане за грађевинарство, обраду камена и земље;
- занате за обраду дрвета.²

У сваком крају у Србији постоје занати који су више развијени од других, што зависи од самог поднебља, потреба становништва и доступности одређених сировина. У чачанском, милановачком, драгачевском и ивањичком крају међу најбројније и најразвијеније спадају занати за обраду дрвета, а то су дрводељски, столарски и качарско-пинтерски. Због обиља дрвета и развијеног воћарства на овим просторима ови су занати били највише развијени како у сеоској, тако и у градској средини. У овом раду представљени су занати за обраду дрвета, њихов развој, разлике између

¹ Невенка Бојовић, *Опанчарски занат у Чачку*, ЗРМЧ IX, Чачак, 1978; Невенка Бојовић, *Абацијски занат у Чачку*, ЗРМЧ XI, Чачак, 1981; Невенка Бојовић, *Занати у чачанском и милановачком крају*, ЗРМЧ XIX, Чачак, 1989; Невенка Бојовић, *Опанчарски алати у етнолошкој збирци Народни музеја у Чачку*, ЗРМЧ XXII-XXIII, Чачак, 1992-1993; Невенка Бојовић, *Ситари занати у Чачку* [каталог изложбе], Чачак, 1982; Невенка Бојовић, *Ситари занати у Ивањници* [каталог изложбе], Ивањица, 1985; Невенка Бојовић, Ра-

дован М. Маринковић, *Моравички занати и занимања*, Ивањица, 1990.

² Поделу заната по категоријама дала је етнолог Невенка Бојовић у раду *Занати у чачанском и милановачком крају*, ЗРМЧ XIX, Чачак 1989, 106.

градских и сеоских занатлија, начин израде предмета, као и алати наведених заната.

Чачак као занатско и привредно средиште почиње јаче да се развија, као и цела Србија, добијањем аутономије 1833. године. Занатство се развија најпре на селу, уз друге послове, а тек касније у граду, са већим приливом становништва са села, али и трговаца и занатлија из иностранства, највише из Аустрије. Развој градова условљава повећану потражњу за производима нових заната, док стари, наслеђени од Турака, полако губе примат. Градске занатлије се удружују у еснафе ради заштите својих права и интереса.

У Чачку је најпре основан абаџијски еснаф 1838. године, а за њим и механско-кафанско-пекарски 1841, обућарско-лончарски 1848, терзијски 1851, зидарско-тесачки 1854, сарачко-ћурчијски око 1870, трговачки 1879, кројачки 1896. и мумџијско-бојацијско-воскарски 1899. године.³

Горњи Милановац је, као седиште таквог и рудничког краја, основан средином деветнаестог века, а процват занатства и трговине доживљава око 1870. године.

У Горњем Милановцу прво је основан терзијско-кројачки еснаф 1850, а за њим абаџијски и мешовито-занатлијски 1851, зидарско-тесачки 1869, трговачки 1870, опанчарски 1872, бакалски 1881, механско-кафански и пекарски 1893. године.⁴

Развој Ивањице као варошице почиње њеним присаједињењем Србији 1834. године. „У Ивањици занатлије су имале четири еснафа. После Еснафске уредбе основан је 1868. године Абаџиско-терзиско-трговачки еснаф, седамдесетих година основан је мешовити Сарачко-обућарски еснаф, 1894. опанчарски и четврти еснаф основали су пекари 1880. године.“⁵

Поред развоја професионалног занатства у селима се развијају сеоски занати за потребе локалног становништва. У сеоској средини занати нису били строго диференцирани, па су уз рад на пољопривреди даровити појединци радили додатни посао, сезонски и по потреби, како за своје домаћинство, тако и за потребе наручилаца. „У прегледу занатлија у Србији из 1836. године види се читава маса сеоских занатлија.“⁶ „Сеоске занатлије нису чинили посебан сталеж, нити им је занат био главно или једино занимање, да би имали потребе да га штите, те им удруживање није било ни потребно.“⁷

2. Сеоске занатлије, занати и алати

„Најстарији занати били су везани за обраду дрвета, сировине коју је обилато пружала природна средина. Од њега су грађене куће-брвнаре, амбари, млекари, а од покућства трпезе, трonoшке, каце, бурад, чабрице, карлице, буклије. Ове „занатлије“ се на надгробним споменицима јављају од 40-их година 19. века. Тако је на једном надгробном споменику урезано да је Мијајло Станић из Горачића 1853. године био „мајстор качни и винарски, а Јанко Чендић из Губереваца (1897) „мајстор дрводељски“.⁸

У сеоској средини био је велики број самоуких мајстора дрводеља који су уз помоћ простог алата израђивали најразличитије предмете потребне домаћинству. Поред њих било је и столара и качара, углавном самоуких, чије се знање преносило с колена на колена. „У Доњем Драгачеву у сваком селу има сељака који, већином као самоуци, умеју радити понеке занате, али опет као споредан посао. То су већином дрводеље, качари, колари и зидари, а има и воденичара.“⁹ „Откако се о занатском раду у на-

³ Никола др Вучо, Распадање еснафа у Србији, књига прва, Београд, 1954, 52.

⁴ Исто, 53.

⁵ Исто, 49-50.

⁶ Исто, 48.

⁷ Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за занатство и еснафе у Србији*, Београд, 1925, 25.

⁸ Десанка Николић, *Горње Драгачево*, Београд, 1996, 33.

⁹ Тихомир Ђорђевић, *Наши народни животи*, Београд, 1930, 47.

шем народу зна, јасно се виде двојаки занати: сеоски и варошки. Они се међусобно разликују не само по месту где се раде, већ и по пореклу, по алатима, по терминологији, по начину рада и по организацији занатлија.¹⁰

Диференцијација између појединих сеоских заната није строго изражена. Дрводеље су се бавиле и столарским занатом, столари су радили и качарски занат, дунђери¹¹ су се бавили и градњом кућа и израдом столарије. Ретко су се могле наћи специјализоване занатлије које израђују само једну врсту предмета.

а) Дрводеље и столари

При теренским истраживањима села околине Чачка, Горњег Милановца, Лучана и Ивањице у периоду од 70-их година двадесетог века до данас, забележен је велики број самоуких мајстора-дрводеља који су израђивали најразличитије предмете.

У селу Мрчајевци код Чачка радио је самоуки дрводеља Војин Стојановић.¹² Израђивао је предмете потребне за домаћинство - кревете, столице, хоклице, треношке, сандуке за девојачку спрему и мртвачке сандуке.

Самоуке дрводеље из Јанчића, Јефта и Милета Аћимовић,¹³ израђивали су покућство, рамове за огледала, пољопривредне справе и превозна средства. У селу Остра Војислав Анђелић¹⁴ је правио карлице од једног комада дрвета.

У селу Зеоке, самоуки столар Славимир Николић¹⁵ израђивао је грађевинску столарију, разне употребне предмете, кола, јармове и столарски алат.

Тимотије Вујовић из Смиљевца код Ивањице израђивао је сандуке за девојачку спрему, колевке, преслице и сл.¹⁶

Коста Ковачевић¹⁷ из Дучаловића је 20-их година XX века израђивао грађевинску столарију, столарске алатке и разне друге предмете, а посебно је био мајстор за чутуре, по чему је и добио надимак Косто Чутураш.

Дрводеље специјализоване у изради једне врсте предмета називани су „чанчари“, „чутураши“, „вретенари“ и сл., према врсти предмета које су највише израђивали.

Дрводеље су правиле и музичке инструменте (свиране, гусле, виолине). Самоуки градитељ виолина Драгољуб Трнавац из Горњих Бранетића¹⁸ правио је виолине уз помоћ неколико алатки и шаблона.

Велики је број самоуких мајстора који су израђивали најразличитије предмете потребне у домаћинству (од посуђа и покућства, музичких инструмената до грађевинске столарије и алата).

Дрводељски занат и алат

Сеоске дрводеље били су самоуки мајстори. Занат су учили од старијих укућана или родбине и он је углавном био наследан у оквиру породице. Радили су по наруџби од сопственог материјала или материјала наручилаца, упоредо уз пољопривредне радове. Нису имали посебне радионице, а неки су и као „торбари“ обављали своје радове код наручилаца. За израду предмета коришћене су различите врсте дрвета (храстово, буково, орахово, јаворово, крушково, трешњево).

Дрводељски алат коришћен за израду предмета био је веома једноставан: брадва, скобла, ћемерлија, „просјек“, тестера, длето, чекић, разне врсте ножића.

¹⁰ Исто, 43.

¹¹ Дунђер-тесар, дрводеља који гради куће. У новије доба тако називају и зидаре (Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, Моравички занати и занимања, Ивањица, 1990, 142).

¹² Теренска документација Етнолошког одељења НМЧ, 1984. година.

¹³ Исто, 1987. година.

¹⁴ Исто, 2004. година.

¹⁵ Исто, 2007. година.

¹⁶ Исто, 1987. година.

¹⁷ Исто, 1993. година.

¹⁸ Исто, 1987. година.

Брадва је алатка слична секири. Коришћена је за сечење и тесање дрвета.

Скобла је коришћена је за дубљење, копање дрвета при изради карлица и корита (сл. 1).

Просјек је коришћен за просецање дрвета при изради предмета (сл. 2).

Тестерица (ћемерлија) је коришћена за простругивање и тестерисање дрвета.

Тестера (тесла) је коришћена за стругање дрвета.

Длето (штемајз) је коришћено за скидање слојева дрвета при његовој обради.

Чекић (кесер) је коришћен за ударање по длету при обради дрвета.

Осим поменутих алата, у зависности од врсте предмета који се израђује, коришћене су и друге алатке, разне врсте ренда за обраду дрвета, шаблони и сл.

Сваки мајстор је према потреби израђивао разне додатне помоћне алатке које су му олакшавале посао.

Израда предмета

При теренским истраживањима етнологзи Народног музеја у Чачку су прикупили податке о начинима израде неколико различитих предмета које израђују дрводеље.

Војислав Анђелић из Остре код Чачка је израђивао карлице. Од једног комада дрвета правио је две карлице. Облицу дрвета прво пресече напола, а затим скоблом копа један комад дрвета и дуби карлицу. Од другог комада дрвета издуби другу карлицу. Своје израђевине је продавао на вашарима.¹⁹ Истим поступком је Десимир Миловановић из Врнчана израђивао дрвена корита.²⁰

Војин Стојановић из Мрчајеваца правио је различите врсте предмета од дрвета. Од ала-

та је користио кесер, брадвицу, секиру и дрвени дребан, справу налик тезги за обраду дрвета.²¹ (сл. 3)

Самоуки столар Славимир Николић из Зеока је, поред разних употребних предмета, израђивао и преслице. Преслице је радио од једног комада дрвета тесањем, резањем и дубљењем дрвета. На крају их је украшавао резбарењем и бојењем. (сл. 4)

Коста Ковачевић из Дучаловића је за израду чутура користио неколико једноставних дрводељских алатки.

Држач за чутуре је коришћен као држач комада дрвета приликом израде чутура (сл. 5), док је **дубачем за чутуре** дубљено дрво при изради чутура (сл. 6).

У збирци заната Етнологског одељења Народног музеја у Чачку налазе се ове алатке које је направио и користио Косто Чутураш.

Чутуре су рађене од једног комада дрвета које је постављано на држач, а затим дубљено дубачем. По завршетку су затваране са стране. За један дан мајстор је могао да изради две чутуре.

Међу дрводељама било је и правих уметника, посебно међу онима који су израђивали музичке инструменте. Умеће једног таквог самоуког мајстора забележено је у Горњим Бранетићима код Горњег Милановца. Драгољуб Трнавац је био самоуки градитељ виолина које је израђивао помоћу неколико алатки и шаблона које је сам израдио.²²

Дрводеље су у свом раду исказивале и велики уметнички дар, препознатљив у складним облицима, сведеној, углавном геометријској орнаментици. Најчешћи украси извођени су плитким урезивањем и резбарењем различитим врстама ножића. То су најчешће спирале, цик-цак линије, крстови и сл.

Из дрводељског, сеоског заната који су углавном радили самоуки мајстори, израђујући

¹⁹ Теренска документација Етнологског одељења НМЧ, 2004. година.

²⁰ Исто, 1988. година.

²¹ Исто, 1984. година.

²² Исто, 1987. година.

све предмете потребне за домаћинство, развили су се професионални занати за обраду дрвета: качарско-пинтерски и столарски (тишлерски).

б) Качари и пинтери

Овим занатом прво су се бавили самоуки мајстори-дрводеље који су израђивали различите предмете, а уз њих и чабрице, буриће и каце. Ови мајстори су се називали качарима.

Назив пинтер потиче из немачког језика, јер се под утицајем мајстора из Аустрије, који су долазили на ове просторе у првој половини XIX века, занат убрзано развија, са новим алатима и савршенијом техником израде предмета. Сеоске занатлије су израђивале једноставније посуде (чабрице, баквице, каце), док су градски професионални мајстори радили бурад и каце савршеније израде. Разлике у називима ових заната објаснила је у свом раду етнолог Снежана Томић-Јоковић: „Мајстори који су више израђивали судове са равним зидовима (каце различитих величина, буце, крављаче, чаброви и сл.) су качари, док су пинтери мајстори који су правили бурад различитих величина.“²³ Ова подела дата је према специјалности мајстора у изради одређене врсте судова, јер се и у градској и у сеоској средини јављају оба назива за мајсторе овог заната.

Међу градским мајсторима чешћи назив је пинтер, јер су ови мајстори више израђивали бурад. Основна разлика између сеоских и градских мајстора, на основу претходно реченог, јесте у томе што су сеоски мајстори качари и пинтери били самоуки, док су градски мајстори били чланови еснафских организација, а занат учили код других еснафских мајстора и тако стицали мајсторско право.

Качари

Самоуки качари израђивали су чабрице, буце, буриће, бурад и каце.

²³ Снежана Томић-Јоковић, мр Јелена Тоскић, *Живи сеоски занати у ужичком крају и њихова заштитна на примеру грнчарској, качарској и ковачкој занати*, Сирогојно, 2010, 42.

При теренским истраживањима на територији општина Чачак, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица забележен је већи број ових мајстора. Вујо Вератовић из Соколића код Чачка правио је каце и бурад.²⁴

Познати су и качари Радован Ђендић²⁵ из Рајца и Јерослав Јањић из Атенице.²⁶

Чабрице је правио и Илија Пантелић²⁷ из Горњег Дубца. Овим занатом се двадесетих година XX века бавио и Ђурђе Драмлић²⁸ из Гуче.

У селима околине Горњег Милановца било је више врских качара.

Иван Дамјановић из Дренове самоуки је мајстор који је занат учио од рођака Милорада Ђоковића само три месеца. Занатом се бавио углавном у зимском периоду, док му је главно занимање била пољопривреда. Мајстора качара било је још у Такову (Радомир Савић), Бресници (Богољуб Поњавић), Прањанима (Драган Ђуровић), Горњим Бањанима (Милош Живковић), Враћевшници (Мирослав Петровић) и др.²⁹

И у селима околине Ивањице било је качара као што је Светислав Златић³⁰ из села Луке који је израђивао качице, буце за воду и чаброве.

Качарско-пинтерски занат и алати

Сеоски качари су своје израђевине радили по поруцбини, од свог или материјала наручилаца. Најчешће су радили у зимском периоду, уз друге послове у домаћинству. Њихове радионице су биле обичне шупе или тремови под којима су стајали потребан алат и грађа. Било је и мајстора који су својим алатом радили у

²⁴ Теренска документација Етнолошког одељења НМЧ, 1981. година.

²⁵ Исто, 1984. година.

²⁶ Исто, 2005. година.

²⁷ Исто, 2003. година.

²⁸ Исто, 2005. година.

²⁹ Исто, 1984. година.

³⁰ Исто, 1983. година.

простору наручиоца и они су називани „торбарима“. У сеоској средини овакав начин рада и израде предмета задржао се прилично дуго. У периоду после Другог светског рата сеоски качари су свој посао обављали на исти начин, само са савременијим алатима и машинама.

Алат качарско-пинтерског заната био је ручни, а усавршавао се, као и технологија израде, по доласку страних мајстора, па углавном има немачке називе.

У збирци заната Етнолошког одељења НМЧ већи број алата качарско-пинтерског заната је из радионице Ђурђа Драмлића, пинтера из Гуче, који је он користио од двадесетих година XX века. Откупљен је од његовог унука Радомира Драмлића 2005. године.

Тестера (тесла) је коришћена за сечење и тестерисање дрвета.

Брадва је коришћена за прављење и тесање дуга.

Основни и највише употребљаван алат у качарско-пинтерском занату су разне врсте ренда која се користе за чишћење, равнање и глачање дуга при изради суда. Ренде је алатка која се састоји од дрвеног тела („табана“) и углављеног сечива одређеног облика, у зависности од његове намене („листа“). Свако ренде имало је одређену намену у процесу израде предмета.

Мало ренде (шопобли) коришћено је за чишћење и глачање дуга.

Веће ренде (шиктобли) коришћено је за обраду ужих елемената пинтерских производа.

Ренде за равно глачање (цимодли) коришћено је за чишћење дуга одозго.

Стружница (штоспунг) је ренде већих димензија (до 150 цм). Сеоски качари су користили и стружнице мањих димензија (до 100 цм) када су као „торбари“ радили код наручиоца. Коришћено је за глачање дуга. (сл. 7)

Уторњак (кимобли) је коришћен за уторавање, односно урезивање канала у дуге како

би се направио простор у који улази дно посуде. (сл. 8)

Чап (модла) је коришћен за одређивање, односно мерење закривљености дуга. Коришћен је већи број чапова, пошто за сваки суд одређене запремине постоји одговарајући чап. (сл. 9)

Стега (шрафцигер) је коришћена за фиксирање мањег комада дрвета или предмета при обради (за радну површину).

Макља (кродајзна) је коришћена тако што се држањем дршки равно сечиво превлачило преко дуга са спољне стране бурета како би обручи што боље легли.

Делка (ђелка, кромпајс) је коришћена тако што се лучно сечиво превлачило преко дуга са унутрашње стране бурета и при врху бурета који се зове фрош. (сл. 10)

Чекић (сецомер) је коришћен за набијање обручева на бурад и каце.

Чекић је коришћен за ударање по сецомеру при набијању обручева и нитни на бурадима и кацама.

Пробојци су коришћени за отварање рупа на обручима.

Сврдло (чивињак) је коришћено за прављење отвора за чеп на бурету.

Шестар (пергаљ) је коришћен за мерење обима данцета (дна) при изради каца и буради. Коришћен је и већи број шестара, дрвених или металних, у зависности од величине посуде која се израђује. (сл.11)

Угаони лењир (винкла) је коришћен за одређивање и обележавање правоугла. Четири спојене винкле дају угао од 360 степени, односно пун круг.

Узенгија (зенгија) је вишенаменска алатка. Користи се при изради буради и приликом њиховог поправљања, за убацивање данцета и приликом рогожења буради (између две дуге се ставља лист рогоза за дихтовање).

Винт (фашцуг) је коришћен за савијање и стезање дуга при изради буради. Винт је савршенија алатка, а пре његове употребе коришћена је дрвена справа звана **цуг**, док је уместо сајле коришћено конопљано уже. Многи сеоски мајстори користили су ову алатку. Међу алатом који је користио пинтер Иван Дамјановић из Дренове налази се и цуг. Коришћење винта је знатно убрзало израду посуда. (сл. 12)

Турпија (јеге или секвајс) је коришћена за оштрење тестере и сечива.

Тоцило је коришћено за оштрење различитих алатки.

Поред наведених алата мајстори су користили и друге помоћне алатке и помагала, према потреби и у зависности од суда који израђују. Мајстори су имали и пинтерску клупу на којој су обрађивали дрво. У селу Луке код Ивањице, Светислав Златић, самоуки качар, радио је на пинтерској клупи постављеној на четири ногара на чијој средини се налазила нека врста стеге за дрво које се обрађује. (сл. 13)

Израда предмета

Сеоски качари су свој занат обављали у приручним радионицама постављеним под тремом. За израду производа су користили различите врсте дрвета. Чабрице за држање сира и кајмака израђиване су од буковине која је мекше дрво, али зато брже пропада, док су бурад и каце рађене од храстовине, дрвета које је теже за обраду, али је тврђе и трајније. Осим ових врста дрвета коришћена је и дудовина, посебно за бурад у којима је чувана ракија, док је за израду буради за вино боља била храстовина.

Дрво се у шуми секло у зимском периоду, онда је стругано и слагано, пошто га је за израду предмета било потребно прво припремити.

Дуге су резане и слагане у „витлове“ (четири по четири дуге постављане унакрст у неколико спратова). Сушење дрвета трајало је до две године, јер су судови израђени од сировог

дрвета брзо пропадали. Суву грађу за дуге („јапију“) мајстори су куповали од сељака који су се бавили овим послом, а куповане су и већ исечене дуге које су плаћане по комаду. Сеоски качари су чешће радили од грађе коју донесе наручилац.

Сви качарско-пинтерски производи израђују се на исти начин, техником састављања дуга. За израду бурета прво се обраде дуге по одговарајућим величинама (раније се то радило стружницом, а данас абрихтером). Обрађене дуге се ставе у одговарајући калуп, затим се навуче један обруч („главник“ - главници су горњи и доњи и они се шпренгују да налегну на конус), потом се благом ватром која се наложи у средини дуге греју, а споља хладе водом. Док се дуге греју истовремено се винтом привија и затежу горња и доња страна дуга. Дуге се загревањем шире и приближавају, онда се винтом затегну најпре при врху где се набаци и затегне први обруч, а потом се редом спуштају и натезу остали обручеви.

Када се заврши притезање, врши се равнање крајева дугица. Помоћу рендића обради се унутрашња страна дуга и онда се прави канал (утор за дно). Уторњак се урезује утор на дугицама у који се касније убацује дно. Уторњак се постави на врх дугица, подеси се висина на којој би требало да буде отвор, а онда се преко рукохвата на дрвеним шрафовима уторњак снажним покретима руком покреће и његови ножеви засецају и дубе утор у дугицама. После тога се шестаром узме мера за дно (мери се шест пута да би се дошло у исту тачку одакле се мерење почело).

Када се искроје оба дна, између дугица и дна се уз помоћ узенгије ставља рогоз (шевар) због бољег дихтовања посуде. Овај поступак назива се „шеварисање“. Готово буре се споља добро изгладу рендићима, а онда се стављају шински обручи. Шине обруча се исеку на одређену дужину и затим се занитују. Обруч се на суд поставља помоћу сецомера и чекића. У жлеб на сецомеру упада шина која се ударцима чекића спушта наниже и притеже дуге једну уз

другу. На крају се буре офарба. За израду оваквог бурета од 300 литара била су потребна три дана (три наднице).³¹

Пре Првог светског рата уместо шинских (металних) коришћени су дрвени обручеви како за чабрице, тако и за бурад и каце. Обручеви су прављени од брезовог, лесковог или јасеновог дрвета. Дебљи брезови прутеви се расцепе и отешу, па се онда паре над ватром око четири сата. После парења се ређају у ископану рупу пречника око два метра, а затим се хладе око три дана. Када се охладе везују се ликом.³²

Дрвени обручеви се и данас користе, посебно за чабрице и мање каце, и трајнији су од металних обручева, јер не подлежу атмосферским утицајима као метални (рђа и корозија).

Поступак израде чабрица и каца сличан је као код израде буради, а разлика је само у томе што се ове посуде израђују од правих дуга и није им потребно савијање.

За израду каце грађа се обради на дуге истим поступком као и код бурета. Дуге су праве и дугачке, слажу се на дно, а између њих се ставља рогоз. Када се дуге наместе у дно, стављају се, као и код бурета, шински обручи. За израду каце од 50 твара (1 твара - 100 кг) било је потребно десет до дванаест дана рада (десет до дванаест надница).³³ (сл. 14)

Производи качарско-пинтерског заната су чабрице, ведрице, буце или баквице за воду, бурад и каце.

Чабрице су коришћене за чување хране, најчешће сира, кајмака, зимнице и масти. Округлог су дна, израђене су састављањем дуга и стегнуте дрвеним обручевима.

Ведрице су коришћене за мужење млека. Округлог су дна и састављене су од дуга стегнутих дрвеним обручима, са једном продуженом дугом која се користила за ношење посуде.

Буце (баквице) су коришћене за доношење и држање воде. Овалног су дна и састављене су од дуга стегнутих металним обручима. Једна продужена дуга има функцију ручке.

Буре је дрвена посуда коришћена за чување вина или ракије. Састављено је од дуга повезаних металним обручима, са два дна. Буре може бити запремине од 10 до 2000 литара. Свако буре теже од 100 кг зове се бачва. По овом називу се за качарски занат понекад користи и израз *бачварски*, али не као назив заната, већ као нека врста специјалности у послу. Бачвари су, дакле, мајстори који израђују велику бурад.

Каце су посуде већих димензија округлог дна, састављене од дуга и опасане обручима од дрвета или метала. Коришћене су за остављање зимнице и за превирање комине од шљива за печење ракије. Израђиване су у различитим величинама (запреминама) – од 50 кг до 100 твара.

У периоду после Другог светског рата отворан је већи број пинтерских радњи, посебно у селима око Ивањице и Лучана. „Пинтерске радње имали су 1951. године Драгутин Главоњић у Горачићима, Радисав Матовић у Жињици, Војислав Кузмановић у Котражи.“³⁴ У ивањичком крају је и после 1960. године био велики број пинтерских радњи, посебно у Осоници, Свештици, Лукама и другим местима.³⁵ Године 1956. у околини Чачка и Горњег Милановца била је отворена само једна пинтерска радња (Милоша Живковића у Горњим Бањанима), мада је већи број пинтера радио свој занат по потреби, без посебне радње, уз друге послове.

Од седамдесетих година XX века овај занат се све мање тражи и ради. Дрвене посуде заменили су индустријски произведени, емајлирани и пластични, па се мајстори качари

³¹ Казивачи: Милош Живковић, пинтер из Горњих Бањана и Душан Радуловић, пинтер из Чачка.

³² Казивач Драган Ђуровић, качар из Прањана.

³³ Казивач Иван Дамјановић, качар из Дренове.

³⁴ Радован М. Маринковић, *Драјачевски занатли и занимања*, Чачак, 1985, 59.

³⁵ Невенка Бојовић, *Занатли у чачанском и милановачком крају*, 72.

и пинтери углавном баве поправкама старих каца и бурића. Неки од њих су своје производе продавали на вашарима, али је ова роба тешко налазила купца.

3. Градске занатлије, занати и алат

Самоуке дрводеље, столари и качари најпре су своје занате радили само по селима, док у градској средини они почињу да се развијају од половине XIX века.

Доласком занатлија из иностранства, највише из Аустрије, ови занати се значајно развијају, добијају нове називе, савременији алат и потражња за њима постаје све већа. „Утицај аустријских и Немачких мајстора на развитак столарског заната у Србији био је врло значајан. Њихова стручна терминологија толико се јако усадила да је још и данас у употреби код занатлија овог заната.“³⁶ Под утицајем градских занатлија мењају се и сеоски занати, преузимају се нови, савременији алати и начини израде предмета. Међу првима у Чачак долазе браћа Фердинанд (пинтер) и Јаков (тишлер) Крен, око 1849. године. Из пописа сачињеног 1863. године сазнајемо: „Фердинанд Крен, пинтер (из Аустрије), стар 36 година. Имање: 1 плац на коме магаза од тврдог материјала и 1 шупа ракициница постоји. Једно парче земље, њива од једне ралице - вредност свега 205 дуката цесарских. Месечни приход од обртаја радње и прихода овога 40 талира. Јаков Крен, тишлер (из Аустрије) стар 28 година. Имање: нема. Месечни приход од заната свог зараде 15 талира.“³⁷

Фердинанд Крен се у прво време бавио искључиво својим пинтерским занатом, што се и види из бројних докумената и наруџби јапиге за дуге и израду буради.³⁸ Његов брат Јаков, у

попису из 1863. године забележен као тишлер из Аустрије, бавио се столарским занатом. Када је Фердинанд своју делатност проширио на грађевинске послове, Јаков је радио столарију на свим објектима које је он градио, што се може видети из рачуна на име обављених столарских послова од 1865. до 1900. године.³⁹

а) Столари (тишлери)

Столарски (тишлерски) занат у Чачку развија се половином XIX века. По селима су столарске послове радили самоуки мајстори, док се у градској средини занат развија тек са већом потражњом боље израђених предмета и намештаја градског становништва. У Чачку су столари прво били чланови мешовитог Тесачко-зидарско-берберског еснафа основаног 1863, да би развојем заната и повећањем броја мајстора 1898. године основали самостални столарски еснаф. У Горњем Милановцу је у мешовито-занатлијском еснафу основаном 1851. године било пет столара, а у Ивањици су столари били чланови мешовитог Сарачко-обућарског еснафа основаног 1870. године.⁴⁰

Из више сачуваних докумената (рачуна столара из Чачка Миљка Ђуракића, Драгутина Станојевића и Јакова Крена),⁴¹ може се видети велики број предмета које су израђивали столари: шифоњери, ормани, креденци, столице, столови, врата, прозори, подови и сл. (сл. 15)

У Ивањици су двадесетих година XX века столарске радње отворили Гавро Лукачевић и Петар Михаиловић. Израђивали су ормане, штендере, етажере и многе друге предмете.⁴²

³⁶ Никола др Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, 131.

³⁷ Бранко др Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1866-1915*, друга књига, МИАЧ, Чачак, 1969, 50.

³⁸ Преписка Курсулић Петра из села Цветке у вези са испоруком јапиге за израду буради 1849. годину, ф 6/57; Преписка Андријевић Милоша из Мршинаца и Вукосављевић Јована из Катрге у вези са испоруком 500 комада дуга за бурад 1858. године, ф 1/1; Преписка

Вуковић Гила, трговца из Трстеника, у вези са испоруком наручних буради од Фердинанда Крена 1868. године, ф 1/10 (Фонд Фердинанд Крен и Станковић, МИАЧ).

³⁹ Рачуни на име обављених столарских послова Јакова Крена упућени Фердинанду Крену од 1865-1900, 16 докумената, ф 3/47 (Фонд Фердинанд Крен и Станковић, МИАЧ).

⁴⁰ Никола др Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, 53, 49.

⁴¹ Рачуни за обављене столарске радове Ђуракић Миљка из 1905. и 1909. године, ф2/24, Крена Јакова 1865-1900, ф3/47 и Станојевић Драгутина 1910-1919, ф9/118 (Фонд Фердинанд Крен и Станковић, МИАЧ).

⁴² Радован М. Маринковић, *Моравички занатлији и занимања*, 74.

Столарски занат и алати

Столарске радње су биле веће просторије окренуте ка улици у оквиру којих се налазила и радионица. Своје израђевине мајстори су углавном радили по наруџбини од материјала који донесе наручилац. Богатији мајстори су имали своју грађу коју су држали у продужетку радионице.

У столарској радионици се налазила дрвена тезга на којој се радило, као и ренда различите врсте и намене, тестере, секире, чекићи, шестари, бургије, турпије, пробојци, метри и сл.

У збирци заната Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку налази се већи број предмета из радионице Милорада Максимовића, столара из Чачка. Предмете је музеју поклонио Живорад Максимовић, вајар из Чачка. Коришћен је у столарској радионици четрдесетих година XX века. Осим наведеног, велики број алата у овој збирци припадао је Кости Ковачевићу, самоуком столару из Дучаловића, који је израђивао столарски алат двадесетих година XX века. Предмете је Музеју поклонио његов син Никола Ковачевић.

Највише су коришћена ренда различитих величина и намена за обликовање и глачање дрвета и дубљење и израду разних врста фалцова. Фалц или карниз у столарском занату је сваки канал (столари га називају и „шара“) који се изводи у дрвету.

Велико ренде (раупонг, рапон или рампов) је коришћено у столарском занату за равнање и глачање већих и дужих равних површина, тако што се превлачило преко површине која се глачала. (сл. 16)

Ренде за дељање дрвета (копачка, допбли) коришћено је за грубо скидање слојева дрвета.

Ренде за равно рендање коришћено је за равно, фино рендасање и глачање дрвета.

Коришћена су **ренда за обликовање фалцова, ренда за израду косог фалца** (сл. 17) и **ренда за израду полукружног фалца**.

У збирци се налази већи број ових рендића исте намене и сличних димензија, па је овде обрађено само по једно ренде исте врсте и намене. Осим рендића, као и у дрводељском и качарско-пинтерском занату, коришћене су **тестере, длета, секире, чекићи, турпије, пробојци**, који су коришћени у друга два заната, а сличног су изгледа и намене.

Тестерица (фучманц) је коришћена у столарском занату за сечење мањих површина дрвета. Било их је више, разних величина и облика. (сл. 18)

Дрвени чекић (маљ) је коришћен за ударање по длету (штемајзу) приликом обраде дрвета. (сл. 19)

Бургија је коришћена за бушење рупа у дрвету, за спојеве и постављање металних елемената. Коришћене су бургије различитих облика и величина.

Стега је коришћена за стезање и учвршћивање комада дрвета приликом обраде другим алатима.

Коришћени су и други различити мерни инструменти (поред **винкли и шестара** и различити **карнизи и шублери**).

Карниз је коришћен за мерење и обележавање приликом израде канала (фалцева) тако што се одмере размаци, а потом ексерчићима на дасци уреже место где ће се усећи канал. Коришћен је и у пинтерском (за обележавање утора) и у столарском занату.

Мали шублер је коришћен за прецизнија мерења.

Велики шублер је коришћен за мерење одсечених облика. Користили су га шумари, али и столари за мерење дрвета приликом припреме грађе.

Учење заната

Еснафска организација је издавала *калфенска* и *мајсторска њисма*, а еснафски мајстори су примали ученике (шегрте) на учење заната. Мајстор је са родитељима ученика склапао уговор у коме су договарани услови.

Шегрти су занат учили бесплатно и обично су примани на рок од три године. За то време је требало да науче основе заната и да се упознају са алатом и израдом предмета. После овог рока, који је могао трајати и дуже (у зависности од напредовања ученика), шегрт је полагао испит и добијао *калфенско њисмо*. Испит се састојао из теоријског и практичног дела – у првом је морао да познаје основе заната и алате, а у другом да изради неки једноставнији предмет.

Као калфа проводио је на занату још неколико година, највише четири, што је зависило и од напредовања у занату. Имао је већа права од шегрта и за свој рад је добијао плату. По истеку овог рока имао је право да полаже мајсторски испит који се састојао од теоријског дела и практичне пробе. У теоријском делу будући мајстор морао је да познаје врсте дрвета, припрему дрвета за обраду, познавање квалитета дрвета и друга знања везана за овај занат. У практичном делу испита морао је пред члановима комисије да изради један предмет. Најчешћи задаци за пробу били су израда врата, ормана, шифоњера или стола. По положењу мајсторском испиту кандидату је издавано *мајсторско њисмо* којим је стицао право за самостално обављање столарског заната.⁴³

У Етнолошкој збирци Народног музеја у Чачку налази се *Мајсторско њисмо столарској еснафа* издато 1930. године у Чачку Принчевац Момиру из Бедине Вароши код Ивањице. (сл. 20)

Прва столарска задруга „Будућност“, основана 1920. године, такође је примала ученике

на учење заната, претходно склопивши уговор са родитељима.

У једном уговору из 1922. године Задруга је у своју столарску радњу примала Милорада Којовића, рођеног у Лозници код Чачка 1914. године, на изучавање заната у периоду од 1922. до 1930. године. Задруга се за овај период обавезала да ученику обезбеди стан, храну и обућу, а отац да ће платити трошкове полагања мајсторског испита.⁴⁴ Поред овог, сачуван је већи број уговора о учењу столарског заната у Првој столарској задрузи „Будућност“ у Чачку.

Израда предмета

Столарски занат спада у компликованије занате, како по количини и врстама алата који се користе, тако и по техникама израде предмета. Столари су израђивали велики број различитих предмета, па је тешко описати израду сваког од њих посебно.

Могуће је дати један општи осврт о фазама и техникама обраде дрвета, од сечења грађе до финалног производа. Столари су за своје израђевине користили више врста дрвета: чамово, јелово, смреково, борово, јасеново, орахово, храстово.

Тишлерај је обично израђиван од чамовине, смрековине, јеловине и боровине. Намештај је израђиван од јасеновог и храстовог, а ређе од ораховог дрвета. Дрво за израду предмета требало је прво исећи у шуми, што се најчешће радило у зимском периоду. Осечено дрво је стругано у даске одређене дебљине, обавезно мало дебље него што је потребно за финалну намену. Даске су слагане у „витлове“ и остављане да се суше. Да би грађа била потпуно сува, била је потребна најмање једна година сушења за сваки центиметар грађе.⁴⁵

⁴³ Занатско удружење за град Чачак и срез Трнавски - Чачак 1911-1950, извод из записника о полагању помоћничких и мајсторских испита 1911-1949, МИАЧ.

⁴⁴ Уговор између столарске задруге у Чачку и Милије Којовића из Лознице из 1922. Године (Фонд Столарске задруге „Будућност“ - Чачак, МИАЧ).

⁴⁵ Казивач Михаило Неговановић, столар из Остре код Чачка.

Због дуготрајности овог посла, столари су већ осушену грађу куповали или су предмете радили од грађе наручилаца.

Припремљене суве даске су прво размераване, па тек онда скраћиване на потребне мере за израду предмета. Даске су потом обрађиване најпре рендима за грубу обраду, потом онима за равно, фино рендисање и равнане да буду што правије за уклапање великим рендом (рапоном). Обрађене и углачане даске су затим спајане у жељени предмет. Најпростији начин спајања дасака јесте спајање кушацима или ексерима и ову технику су користили самоуки сеоски столари за једноставније предмете. Метални спојеви, окови и ексери куповани су од ковача или у трговинама. Савршенији начин спајања је спајање даски „на нут“ (једна даска се обради у виду канала који се зове *нут*, а друга са испустом који се зове *федер*). Он мора да се савршено уклопи у нут. Једноставним ручним алатом другачији спој није могао да се изведе, тако да су све израђевине спајане на овај начин. Када се овај спој изведе у даскама, онда се приступа лепљењу.

158 Столари су за лепљење предмета користили искључиво туткало, природно везиво које се добијало кувањем животињске коже и костију и које изузетно јако лепи даске. Куповано је у таблама, у чврстом стању, које су се морале отапати. Отапање је вршено тако што се табла стављала у посуду са водом, а ова у другу посуду напуњену водом и тако је кувано док се не претвори у желатинасту масу. Овом масом, док је још врућа, мазани су нут и федер и склапан је жељени предмет. Када је предмет спојен, морао се оставити да се туткало стегне и осуши. По спајању и сушењу, израђени предмет се добро углача, да површине буду потпуно равне, а онда се приступа његовој заштити шелаком или фирнајсом. За заштиту намештаја коришћен је шелак, врста тврде смоле која настаје из источиноиндијске смокве. Столари су га куповали у трговинама, а продаван је у виду тврдых листића црвенкасте боје. Одређена количина шелака мешана је са шпиритусом, па је

тако прављена политура. Ова смеша се наносила помоћу вунене или ланене лоптице којом се тапкало равномерно по предмету. Предмети од дрвета који су коришћени на отвореном простору (спољни прозори, врата и сл.) заштићивани су од влаге премазивањем фирнајсом (ланеним уљем).⁴⁶

Поступак израде предмета ручним алатом био је врло тежак и дуготрајан посао. Овај занат се од почетка XX века убрзано развијао, тако да је већ двадесетих година почела употреба машина у изради столарије, прво у градској, а касније и у сеоској средини. У попису имовине Прве столарске задруге „Будућност“ за потребе осигурања из 1926. године наведени су следећи уређаји и машине: „Једна универзална машина са шест апарата: абрихт, дихт, циркулар, фресер и бор-машина са англасером, мотором и кајишима, фабрике Карл Јозбахер - Беч. Једна фресер-машина за ибершиф са англасером, шталгером, каишима и мотором, фабрике Кихнер - Лајпциг, затим кец-машина, шлајф-машина за оштрење ножева, шлајф-машина за оштрење тестера.“⁴⁷

Мајстори који су имали струг могли су на овој машини да израђују различите финије обрађене предмете (ногаре за столове и столице, стубиће који су обрађивани украсно са различитим профилацијама...). Мајстори који су израђивали ове предмете звали су се „тракслери“ (по техници израде).

У периоду после Другог светског рата све већи број мајстора израђује столарију уз помоћ машина, стругова, абрихтера, фрезера, дихтова, док се стари ручни алати све мање користе. У овом периоду столарски занат доживљава процват. Педесетих година XX века све већи број приучених и самоуких сеоских мајстора полаже испите и стиче звање мајстора. У Ивањици и околини је шездесетих година XX века било преко четрдесет регистрованих столарских

⁴⁶ Казивачи: Урош Раковић, столар из Горњег Милановца и Михаило Неговановић, столар из Остре код Чачка.

⁴⁷ Попис имовине Прве столарске задруге „Будућност“ ради осигурања код Осигуравајућег друштва Шумадија, 1926. година, Столарска задруга Будућност 1920-1939 (МИАЧ).

радњи.⁴⁸ Столарска радионица предузећа „Голлија“ је после Другог светског рата прерасла у „Шумско пољопривредно-индустријски комбинат“ (ШПИК). Према подацима које је добила Невенка Бојовић, године 1988. у Чачку је било 25 самосталних столарских радњи, а у Горњем Милановцу 23.⁴⁹

б) Пинтери

У градској средини се до половине XIX века не помињу мајстори пинтери, а после тога у Чачку се као чланови мешовитог зидарско-те-сачког еснафа 1900. године помињу три пинтера, а у Горњем Милановцу један.⁵⁰

Велики утицај на развој овог заната у Чачку имао је Фердинанд Крен, пинтер из Руме, који се није бавио само овим занатом, већ и другим пословима.

„Поред тога што се бавио пинтерским занатом и трговином, Крен се интересовао за друге послове. Тако 1850. године први пут почиње да кува пиво, што ће му касније постати једна од најглавнијих пословних оријентација. Он 1885. године из иностранства набавља парну машину и 1887. године почиње модерну индустријску производњу пива.“⁵¹

Уз пивару се налазио и пинтерај у којем су прављена бурад за потребе пиваре. (сл. 21)

У Етнолошкој збирци НМЧ налази се буре коришћено за транспорт пива у пивари „Фердинанд Крен и син“ запремине 12 литара (у пиварској терминологији назив за ову запремину бурета био је *осмина*), на коме су на једној од дуга утиснути иницијали латиничним писмом FK (Фердинанда Крена, власника пиваре). Поред њега у збирци се налази и једна етикета за „Дупли мерц“ пиво пиваре „Фердинанд Крен и син“ на којој је уписана и година оснивања пиваре – 1850. (сл. 22)

Прве пинтерске радње у Ивањици имали су двадесетих година XX века Јован Шомођа и Будимир Милосављевић. Акционари Ивањичког електричног индустријског предузећа које је производило електричну енергију од 1911. године подигли су мањи индустријски погон за израду буради и дрвене амбалаже. У овом погону радио је мали број радника.⁵²

Пинтерски занат, алат и израда предмета

Сеоски мајстори качари нису имали праве радионице, док су градски мајстори занат обављали у радионици у продужетку радње у којој су продавали своје израђевине. Због веће потребе за радом на отвореном пинтери су користили и дворишни простор за израду својих производа и оставу дрвене грађе. Градски мајстори су се углавном бавили израдом буради и каца, а ређе су радили једноставније, мање судове као што су чабрице, буце за воду и сл.

У претходном излагању о качарско-пинтерском занату представљени су алати и израда предмета, па их овде нећемо посебно наводити, јер се алати и начин израде предмета нису много разликовали у сеоској и градској средини. Градске занатлије су много пре него сеоске користиле машине у изради, као што је фрезер, који је могао да замени више врста ренда и алатку американ за спољну обраду суда. Ове машине су знатно скратиле процес израде судова.

Још једна битна разлика у изради између градских и сеоских мајстора састоји се у употреби металних, шинских обручева за судове који се у градској средини користе много раније него у сеоској у којој се дуже задржала употреба дрвених обручева.⁵³

Учење заната

За разлику од сеоских мајстора качара и пинтера који су свој занат учили од старијих

⁴⁸ Радован М. Маринковић, *Моравички занатлији и занимања*, 74.

⁴⁹ Невенка Бојовић, *Занатлији у чачанском и милановачком крају*, 121.

⁵⁰ Никола др Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, 52-53.

⁵¹ Марија Бокарев, *Породица Крен - зачетнички индустрије у Чачку*, Чачак, 2008, 19, 20.

⁵² Радован М. Маринковић, *Моравички занатлији и занимања*, 71.

⁵³ Душан Радуловић, пинтер из Чачка.

из породице и нису били чланови еснафске организације, у градској средини мајстори су узимали шегрте на учење заната. Родитељи су склапали уговор са мајстором и давали децу на занат обично на рок од три године или дуже, а за то време шегрт је морао да се упозна са основама заната. После тог периода је добијао право да пред комисијом полаже калфенски испит који се састојао из теоријског и практичног дела. У теоријском делу шегрт је морао да зна основне рачунске операције, да познаје врсте дрвета и њихове карактеристике, као и качарски алат. У другом делу од њега се тражило да потпуно самостално изради неки једноставнији суд. У фото-документацији Етнолошког одељења НМЧ чува се једно калфенско писмо издато Павлу Виторовићу, ученику који је изучио качарски занат код мајстора Драгомира Рабреновића у Жежевици 1930. године. (сл. 23)

После овог испита калфа је имао већа права, али није био самосталан у раду. У овом периоду он је добијао одређену плату од мајстора. Зависно од интересовања и напредовања у занату, калфа је после две до три године стицао право да полаже мајсторски испит. Било је потребно да познаје вођење књига и основне законске прописе закона о радњама. Међутим, важнији део испита био је практични, на коме је требало да изради одређени производ који је одређивала комисија. По положеном испиту би добијао мајсторско писмо и постајао прави мајстор.⁵⁴

4. Занатска удружења

Еснафске организације

Градске занатлије се после Уредбе о еснафима из 1847. године удружују у еснафске организације како би заштитиле своје занате и правно регулисале свој статус. Према помешној уредби, да би се основао еснаф било је

потребно да има најмање дванаест мајстора. Занати који су имали већи број мајстора истог заната оснивали су једнородне, а они који су имали мањи број мајстора истог заната оснивали су мешовите еснафе.⁵⁵

Мешовите еснафе оснивали су већином мајстори новијих заната којих у почетку није било довољно да би основали једнородне. Тако су у Чачку „пинтери били од 1851. године чланови мешовитог еснафа заједно са бојацијама, ковачима, туфегџијама, калајџијама, кујунџијама, налбантима и другим занатима“⁵⁶, док су „тесачи, столари, колари, бербери и ковачи основали 1863. године заједнички еснаф тесачки“.⁵⁷

Слична ситуација била је и у Горњем Милановцу и Ивањици. У мешовито-занатлијском еснафу основаном у Горњем Милановцу 1851. године било је пет столара и један пинтер.⁵⁸ У Ивањици је 70-их година XIX века основан мешовити Сарачко-обућарски еснаф у коме су, поред сарача и обућара, биле и друге занатлије (дунђери и столари).⁵⁹

Столарски занат се у Чачку, под утицајем развоја градског начина живота и већом потражњом становништва, убрзано развијао. Године 1898. Столарски еснаф издвојио се из мешовитог еснафа „и постојаће од занатлија столара без икакве мешавине другог заната“. Први старшина Столарског еснафа у Чачку био је столар-тишлер Јаков Крен, а међу оснивачима и члановима еснафа помињу се још и столари Јован Пајовић, Методије Ненадић, Видосав Милићевић, Миљко Ђуракић, Раде Драгутиновић, Јова Вукомановић и Сретен Пајовић.⁶⁰ (сл. 24)

⁵⁵ Никола др Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, 11.

⁵⁶ Бранко др Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, књига друга, 119.

⁵⁷ Исто, 742.

⁵⁸ Исто 55, 53.

⁵⁹ Исто, 49.

⁶⁰ Одлука столарских занатлија о одвајању од Еснафа тесачко-зидарско-берберског у самостални Столарски еснаф 1898. године (Протокол еснафа тесачког, Обједињени фонд еснафа - Чачак 1838-1910, МИАЧ).

⁵⁴ Занатско удружење за град Чачак и срез Трнавски - Чачак 1911-1950, извод из записника о полагању помоћничких и мајсторских испита 1911-1949. (МИАЧ).

Еснафске организације су се бориле за заштиту еснафских заната, против нелојалне конкуренције, одлучивале о пријему нових чланова, издавању калфенских и мајсторских писама и сл. Сачувана је жалба Столарског еснафа из 1901. године Начелству округа Рудничког против мајстора зидара који им се „меша и ради послове столарског заната“.⁶¹

До краја XIX века занатство је донекле напредовало, а после тога, и поред великих напора еснафских организација, почиње да слаби под утицајем конкуренције јефтине индустријске и увозне робе.

Еснафске организације је 1911. године заменио Закон о радњама, по коме се све занатлије једне вароши морају удружити у један еснаф.

Задружне организације

По завршетку ратова од 1912. до 1918. године јавља се нови полет у развоју занатства, а занатлије почињу да се, осим у еснафе, удружују и у задруге.

У Чачку је 1920. године основана Прва чачанска столарска задруга „Будућност“ за израду свих столарских израђевина, пољопривредних справа и алата и била је активна до 1939. године. Из платног списка задругара из 1924. године види се да је Задруга имала 19 чланова: Раде Ровчанин, Живојин Ђосић, Радојица Куловић, Средоје Митровић, Миљко Милисављевић, Милисав Гавриловић, Димитрије Шћеповић, Јово Ђорђевић, Фридрих Приступнак, Властимир Матовић, Светомир Ницовић, Милутин Богићевић, Недељко Драгићевић, Радојко Петровић, Михаило Даниловић, Михаило Домановић, Јован Јоловић, Бошко Павловић и Милутин Радовановић.⁶² (сл. 25)

Сачувана је изјава Милована Станишића, столара из Чачка, о приступању Задрузи из 1921. године у којој се обавезује да ће уплаћива-

ти улог „према правилима и решењу скупштине“.⁶³ Задруга је врло добро пословала, судећи по издаваним рачунима и пословној кореспонденцији са трговцима и предузећима широм Краљевине Југославије. Задруга је израђивала грађевинску столарију и намештај: столове, шифоњере, кревете, наткасне, тоалет-сточиће са три огледала, ормане са фиокама, креденце, писаће столове и сл.⁶⁴ У склопу Задруге радило је и погребно предузеће „Јерусалим“ које је израђивало мртвачке сандуке.

Задруга је примала и ученике на учење заната и издавала еснафска писма.

У Чачку је 1932. године на скупштини занатских мајстора основана и Занатска столарска прерађивачка задруга „Југославија“. Оснивачи су били Ђоко Миловановић, Рајко Ковачевић, Јездимир Ерић, Милан Вуловић, Јездимир Вуловић, Живорад Бараћ, Десимир Бугарчић, Саво Стамболић, Миле Ристовић, Лазар Смоловић и Радисав Бугарчић.⁶⁵ (сл. 26)

Задруга се бавила израдом грађевинске столарије, кућног, канцеларијског и школског намештаја, као и обављањем свих занатских услуга из столарског и тапетарског заната. После Другог светског рата обе задруге су национализоване, Прва столарска задруга „Будућност“ је од 1954. године радила као Столарска задруга „Будућност“ - Чачак, док је столарска задруга „Југославија“ 1963. године припојена Дрвно-индустријском предузећу „Сима Сарага“.

5. Закључна разматрања

Занати за обраду дрвета на територији истраживања Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку били су у прошлости изузетно развијени. Због обиља дрвета и могућности

⁶¹ Протокол еснафа тесачког, 1901. година, МИАЧ.

⁶² Платни списак задругара у Првој столарској задрузи „Будућност“ (Фонд Столарске задруге „Будућност“ - Чачак, МИАЧ).

⁶³ Изјава Милована Станишића, столара из Чачка, да ступа као задругар у Прву чачанску столарску задругу „Будућност“ (Фонд Столарске задруге „Будућност“ - Чачак, МИАЧ).

⁶⁴ Рачун за Емилију Ђурић из Велике Дренове за испоручен намештај Столарске задруге „Будућност“, Чачак, 1925. година (Фонд Столарске задруге „Будућност“ - Чачак, МИАЧ).

⁶⁵ Документација Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку.

његовог обликовања у најразличитије употребне предмете, самоуки мајстори су се овим занатима бавили као допунском делатношћу.

Половином XIX века долази до убрзаног развоја занатства и привреде, па се тако и ови занати од допунске развијају у професионалне делатности, а упоредо са овим стварају и еснафске организације ради заштите својих права. На развој заната за прераду дрвета велики утицај извршили су и мајстори из иностранства, посебно из Аустрије, који су унели многе новине у погледу алата и технологије израде предмета.

Еснафске организације наследиће задруге које ће у периоду после Другог светског рата прерасти у дрвно-прерађивачка предузећа.

О занатима на истраживачкој територији Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку до сада је објављено више радова и приређено више изложби којима су детаљно обрађени поједини стари занати, док су дрводеље, качари-пинтери и столари (тишлери) помињани, али без детаљнијих објашњења о историјату, алатима и технологији рада.

Теренским истраживањима (од седамдесетих година XX века па до данас) и увећавањем збирки Етнолошког одељења, прикупљена је обимна документација и велики број података о овој групи заната. Подаци прикупљани неколико деценија обједињени су, систематизовани и приказани у овом раду.

Како су потребе становништва за производима ових заната постепено опадале или се мењале под утицајем индустријске производње и измењених потреба сеоског и градског становништва, тако су и они опадали и мењали свој облик.

Дрводеље евидентиране при теренским истраживањима од седамдесетих година XX века па до данас, бавиле су се израдом појединих предмета, као додатном, успутном делатношћу, уз рад на пољопривреди. Они су припадници старије генерације која је наставила

израду одређених предмета онако како су то радиле њихове деде и очеви. Начин израде предмета нису мењали нити усавршавали, а своје производе радили су по потреби и углавном их продавали на вашарима, што неки од њих, мада их је све мање, и даље чине. Наследнике у свом послу немају.

Потреба за качарско-пинтерским производима у сталном је опадању већ од седамдестих година XX века. Већи број мајстора овог заната и занатских радионица задржао се првенствено у сеоској средини, где су и потребе за њима биле веће. Данас се још увек могу наћи ови мајстори, али они више не израђују судове, већ углавном раде мање поправке старих. На вашарима и пијацама своје производе у овом крају продају мајстори из ужичког краја.

Овај занат је у градској средини нестао, а његове производе заменили су емајлирани, касније и пластични судови.

Столарски занат се у односу на друга два задржао, али у потпуно измењеном облику, по материјалу који се користи, алатима и начину израде предмета. Данас се у столарским радионицама ручни алат не користи, јер су у употреби нови плочасти материјали и иверица, индустријски произведени лепкови, лакови и боје.

Значај представљених заната на истраживачкој територији Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку је несумњиво велики, о чему говоре бројни сачувани документи и подаци са теренских истраживања. Један од задатака Музеја јесте заштита ових (и свих других) старих заната као материјалне и нематеријалне културне баштине.⁶⁶

Потребно је, поред очувања и сталног попуњавања збирки заната, документовања и истраживања, радити на ревитализацији и оживљавању знања и начина израде предмета појединих заната. Потенцијал колекција заната

⁶⁶ Србија је 2010. године постала потписница Конвенције о заштити нематеријалне културне баштине УНЕСКО-а по којој се нематеријално културно наслеђе испољава у различитим областима и облицима, а између осталих обухвата и област старих заната (изводи из: *Нематеријално културно наслеђе Србије*, бр. 1, Београд, 2011).

та за обраду дрвета из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку је врло значајан. Уз друге колекције које се налазе у Етнолошкој збирци, ови занати би се могли представити и донекле ревитализовати.

Већ неколико година постоји план за израду сталне поставке Музеја млекарства који је био смештен у кругу Млекаре у Чачку (отворен 2003. године). Када је Млекара прешла у приватно власништво, збирка млекарства

је смештена у депое Музеја. Уз ову сталну поставку могле би се приказати радионице ка-чарско-пинтерског, дрводељског и столарског заната, као и израда предмета ових заната везаних за млекарство, као што су традиционални судови за мужу, справљање и чување млечних производа, посуђа и покућства. Остваривањем овог плана добила би се једна интересантна интерактивна поставка која би могла да испуни све захтеве савремене музеолошке праксе.

Ivana ĆIRJAKOVIĆ

Wood Processing Crafts from Ethnology Collection of the National Museum in Cacak

Crafts for wood processing on the territory of research of Ethnology Department of the National Museum in Cacak were exceptionally developed in the past. Due to the plentiful of wood and possibilities of its shaping for various useful tools self-taught craftsmen dealt with these crafts as additional activity.

Since the half of XIX century there was a rapid development of craftsmanship and economy, thus these crafts developed from additional activities into professional ones and craft organizations were created to protect their rights. A great influence on development of craftsmanship in wood processing had craftsmen from abroad, especially from Austria, who brought many novelties regarding tools and technology of working out objects.

Craftsman organizations were followed by communities which grew into wood-processing companies after the World War Two.

There have been many papers and exhibitions about crafts on the research territory of Ethnology Department of the National Museum in Cacak,

in which some old crafts were researched in details, while carpenters, barrel pinters and wood carvers were only mentioned without detailed explanations about their history, tools and work technology.

By terrain researches (since 70s of XX century until today) and by enlargement of collections in Ethnology Department, a big volume of documentation and numerous facts about this group of crafts were gathered. Data collected in the course of several decades are united, systematized and shown in this paper.

Development of the mentioned crafts in rural and urban areas is presented, then craftsmen themselves, crafts, types of tools and products, the way the craft was taught and how the products were made, following, where it was possible, the whole process of manufacturing.

As the needs of population for this kind of products gradually declined or changed under the influence of industrial production and changed needs of rural and urban population, they consequently declined and changed their form.

Ivana ĆIRJAKOVIĆ

Les métiers du travail du bois du recueil ethnologique du Musée national à Cacak

Les métiers du travail du bois sur le domaine des recherches de la Section ethnologique du Musée national à Cacak furent dans le passé extrêmement développés. À cause de l'abondance du bois et de ses possibilités de mise en forme en ustensiles les plus variés, les maîtres autodidactes exercèrent ces métiers en tant qu'activité complémentaire.

À partir de la moitié du dix-neuvième siècle, un développement accéléré de l'artisanat et de l'économie survient, et c'est ainsi que ces métiers d'activité complémentaire évoluèrent en activité professionnelle et des organisations corporatives se créèrent afin de protéger leurs droits. Sur le développement des métiers du travail du bois, une grande influence effectuèrent également les maîtres de l'étranger, particulièrement de l'Autriche, qui introduirent des nouveautés concernant les outils et la technologie d'exécution des objets.

Aux organisations corporatives succéderont les coopératives qui, durant la période après la Seconde Guerre mondiale, se transformeront en entreprises de menuiserie.

À propos des métiers dans le domaine des recherches de la Section ethnologique du Musée national à Cacak jusqu'à présent plusieurs travaux furent publiés et plusieurs expositions présentées

par lesquels furent soigneusement traités certains métiers d'antan, tandis que les charpentiers, les tonneliers et

les menuisiers (les „tischler“) furent mentionnés, mais sans explications détaillées sur l'historique, les outils et la technologie du travail.

Par les recherches sur le terrain (des années soixante-dix du vingtième siècle jusqu'aujourd'hui) et par l'augmentation des recueils de la Section ethnologique, une documentation complète fut recueillie, ainsi qu'un grand nombre de renseignements sur ce groupe de métiers. Les données recueillies pendant plusieurs décennies furent rassemblées, systématisées et présentées sous la forme de cette étude.

L'évolution des métiers mentionnés dans le milieu rural et urbain fut exposée et, par la suite, les artisans mêmes, les métiers, les sortes d'outils et de produits, la façon d'apprendre le métier et la manière dont les objets furent exécutés, en suivant, le cas échéant, le processus entier de travail.

Comme les besoins de la population pour les produits de ces métiers diminuent petit à petit ou varient sous l'influence de la production industrielle et des nécessités modifiées de la population rurale et urbaine, de cette manière ils diminuèrent et changèrent leur forme.

Сл.1 - Скобла, Горњи Милановац,
око 1950. године, ИБ Е 1803

Сл.2 - Просјек, без њодайака,
ИБ Е 3182

Сл.3 - Војин Стојановић обрађује дрво на дребану, Мрчајевци, 1984. година,
(фото-документација Етнолошкој одељења НМЧ)

*Сл.4 - Славо Николић израђује њреслицу, Зеоке, Лучани, 2005. године,
(фото-документација Етнологског одељења НМЧ)*

*Сл.5 - Држач за чујуре, Дучаловићи, Лучани,
око 1920. године, ИБ Е 1861*

*Сл.6 - Дубач за чујуре, Дучаловићи,
Лучани, око 1920. године, ИБ Е 1878*

Сл.7 - Сѣрѣжница, шѣосѣунѣ, Гуча, Лучани,
око 1920. године, ИБ Е 2414

Сл.8 - Уѣорњаѣ, кимобли, Гуча, Лучани,
око 1920. године, ИБ Е 2399

Сл.9 - Чай, модла, Дучаловићи, Лучани,
око 1950. године, ИБ Е 1865

Сл.10 - Делѣка, ѣелѣка, кромѣаѣс, Гуча, Лучани,
око 1920. године, ИБ Е 2392

Сл.11 - Шесѣар, ѣерѣал, Гуча, Лучани,
око 1920. године, ИБ Е 2388

Сл.12 - Винѣи, фашиѣуѣ, Гуча, Лучани,
око 1940. године, ИБ Е 2416

*Сл.13 - Пинјерска клуја Светислава Злајића, Луке, Ивањица, 1983. година,
(фото-документација Етнологског одељења НМЧ)*

*Сл.14 - Иван Дамјановић у својој радионици, Дренова, Горњи Милановац,
1984. година (фото-документација Етнологског одељења НМЧ)*

Сл.15 - Продаја канцеларијској наменшњаја у Чачку, Чачак, око 1925. године
(фото- документација Етнологишкој одељења НМЧ)

Сл.16 - Велико ренде, раујоні, район или рамјов,
Чачак, око 1945. године, ИБ Е 1825

Сл.17 - Ренде за коси фалц, Чачак,
око 1940. године, ИБ Е 1832

Сл.18 - Тестирица, фучмани, Дучаловићи,
Дучани, око 1940. године, ИБ Е 3188

Сл.19 - Дрвени чекић, маљ, Девићи, Ивањица,
око 1950. године, ИБ Е 3187

Сл.20 - Мајсторско писмо сџоларској еснафа Принчевац Момира, Чачак, 1930. година, ИБ Е 822

Сл.21 - Пинџери њиваре „Крен-Сџанковић“, Чачак, 1927. година, њривајно власништво

Сл.22 - Буре из њиваре „Фердинанд Крен и син“, ИБ Е 2594

Сл.23 - Калфенско писмо качарској занайи Павла Вишоровића , Чачак, 1930. година
(фото-документација Етнологској одељења НМЧ)

Сл.24 - Равни печат Еснафа сјоларској у Чачку из 1899. године,
уписнимљено из Пројокола еснафа шесачкој, МИАЧ

Сл.25 - Радници Прве столарске задруге „Будућности“ крај својих производа, Чачак, 1921. година, МИАЧ

Сл.26 - Чланови Столарске задруге „Југославија“ на дан оснивања, Чачак, 1932. година (фото-документација Етнoлошкој одељења НМЧ)

**Наташа
КРСТИЋ**

конзерватор
Централни институт
за конзервацију у Београду

**Слободан
БОГОЈЕВИЋ**

дипл. инж. технологије,
конзерватор
Народни музеј Чачак

УДК: 739.5.025.3/.4(497.11)
904:739.5"652"(497.11)

КОНЗЕРВАЦИЈА ТРИ РИМСКЕ БРОНЗАНЕ ПОСУДЕ ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: У раду је описан конзерваторско-рестаурааторски поступак три римске бронзане посуде (два ведрa и касерола) израђене од танке бронзане лимe. У склопу конзерваторског пројекта прикупили су подаци у вези са историјом и техником израде предмета, снимљено је стање предмета, обављене су анализе, а затим се приступило процесу конзервације и рестаурације. Серија фотографија илустрира стање посуда у различитим фазама штељана, као и резултате анализе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: бронзане посуде, ситула, касерола, римска војска, конзервација, рестаурација

Увод

Три римске бронзане посуде (две ситуле и касерола) откривене су случајно, приликом изградње породичне куће у центру Чачка 1960. године. Откривене су недалеко од цркве Светог Вазнесења Господњег и зграде Народног музеја, на углу улица Церске и Богдана Теофиловића, приликом копања темеља за кућу породице Грбић. Предмети нису затечени *in situ*, већ их је од налазача, односно власника имања, преузела Милена Икодиновић, дугогодишњи кустос-археолог Народног музеја у Чачку.

Посуде су по приспећу у Музеј биле одложене у депо без конзерваторског третмана и адекватног паковања. Идеја за предузимање третмана на овим предметима, односно идеја за њихово излагање и презентовање, појавила се 2009. године. Њихову анализу, конзервацију и презентацију омогућила је сарадња са италијанским стручњацима током 2011. године.

Пројекат конзервације три римске бронзане посуде био је део специјалистичког програма *Конзервација метала*, у оквиру стратешког пројекта сарадње Републике Србије и Републике Италије под називом *Поддршка оснивању Централног института за конзервацију у Београду*. Пројекат сарадње финансирала је Влада Републике Италије.

Пројекат конзервације ових посуда извођен је уз асистенцију еминентних стручњака из Високог института за конзервацију и рестаурацију (ISCR) из Рима и других институција у Италији које се баве анализом и заштитом културног наслеђа. Пројекат је посебно значајан због мултидисциплинарне сарадње стручњака различитих профила који су заједно радили не само на конзервацији посуда, већ и на анализи предмета недеструктивним техникама.

Конзерваторско-рестурааторски радови извођени су у Атељеу за конзервацију метала у

Централном институту за конзервацију у Београду (ЦИК) и у њему су, поред аутора рада, учествовали и Драган Огар, конзерватор-техничар Музеја Војводине и Данијела Јовановић, конзерватор ЦИК-а, уз асистенцију италијанских стручњака, *ISCR* дипломираних конзерватора-рестауратора (*Livia Sforcini, Gabriella Ceroli, Enrico Montanelli*). Кординатор специјалистичког програма била је *Ines Maria Marcelli, ISCR* сениор конзерватор-рестуратор.

Опис посуда

Иако услови налаза бронзаних посуда не омогућавају извођење неког конкретнијег закључка у погледу контекста њиховог коришћења, оне се најпре могу повезати са присуством римске војске. Ведро од бакарне легуре била су широко заступљена у војној употреби. Као незаобилазни део ратне опреме римских војника, ведро или њихови делови откривани су у војним логорима или њиховој непосредној близини. Такође, ведро се јављају и на ликовним приказима опреме римских легионара, међу којима су свакако најречиције сцене са Трајановог стуба у Риму. Посуда у форми тигања са преклопном дршком сугерише да се ради о предмету који се својом функционалном конструкцијом може најпре приписати војничком окружењу. Ову тврђу, поред осталог, потврђује и аналогија касероле овог типа са територије Србије која потиче из римског војног утврђења *Camps* у Равни, на Ђердапском лимесу.

Ведро су опредељена у познате типове *Bargfeld* и *Hetmoor*, који су широко распрострањени у Римском царству, а посебно дуж Рајнског и Дунавског лимеса где се махом налазе као уобичајени делови војничке опреме, док касерола припада врло ретком типу са помичном дршком, такође ношеном у војничком пртљагу као посуда за припрему хране, а посебно за печење хлеба. Све три посуде могу се определити у период II-III века, када су на месту данашњег Чачка, тада граничној

области провинција Горње Мезије и Далмације, биле стациониране јединице *Cohors VIII voluntariorum, Cohors II Delmatorum*, као и бенефицијарији из редова *Legio XI Claudia*.¹

Ведро (*situla*)

Ведро (*situla*), које је потпуније очувано (инв. бр. А 721), има биконично тело са косо посувраћеним ободом (димензије: пречник обода: 20-20,5 cm; пречник дна: 14, 5 cm; висина: 17 cm) (сл. 1). Раме суда налази се на 2/3 висине посуде. На телу и ободу суда нису констатоване аташе за дршку (врело), али ни пробоји за нитне, односно трагови лемљења који би указивали на распоред и положај аташа. Могуће је да су биле израђене на посебном оброчу од бакарне легуре или гвожђа који је некада описивао обод суда, али данас није очуван. На ово би можда могли да укажу трагови гвозденог оксида који су приметни на спољашњим и унутрашњим површинама обода и рамена. Судећи према пропорцијама, ово ведро би се могло определити у *Bargfeld* тип, један од најраспрострањенијих типова римских ведара уопште. Овај тип се датује у период од I века п. н. е. до II века н. е.²

Ведро (*situla*)

– делимично очувано

Друго ведро (инв. А 722) очувано је само делимично у виду готово вертикалних зидова реципијента (димензија: пречник обода: 16 cm; висина: 8 cm; пречник дршке: 0,8 cm) (сл. 2). Обод је благо искошен и задебљан, а на њему су изједна израђене две овалне аташе са два наспрамно постављена зупчаста украса при доњем делу. Тело реципијента украшено је са два пара плитко урезаних линија изведених на металуршком стругу. Суд је израђен од лима бакарне легуре, дебљине 1,5-2 mm и прекривен је племенитом патином. У аташама је зате-

1 М. Вујовић, К. Дмитровић, *Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд, 2007, 315-322

2 Исто, 316.

чена и лучна масивно ливена дршка – врсло. Крајеви дршке су повијени и завршени стилизованим протомима птице (лабуд, гуска), на којима су истакнути детаљи кљуна, као и очију у виду кружних удубљења. Дршка има правоугани попречни пресек, а на самој средини, на највишем делу лука, урезан је орнамент у виду правоуганог поља са наглашеним дијагоналама. Ведром недостаје доњи део реципијента са дном, вероватно једна трећина његове некадашње висине. Судајући према пропорцијама, облику реципијента и изгледу аташа, ово ведро би се могло сврстати у тип који је релативно често заступљен како унутар Царства, тако и ван његових граница. На основу изгледа дна комплетно очуваног ведра овог типа у Народном музеју у Панчеву, може се реконструисати изглед ситале из Чачка, која је такође могла да има ниску тракасту стопу. У питању је ведро типа *Hemoor*, које је могло настати највероватније у рајнским или панонским радионицама у периоду II-III века. Ведра овог типа констатована су од Британије и Француске на западу, до јужне Русије на истоку и од Данске, Норвешке и Шведске на северу, до подунавских провинција на југу.³

Касерола (*trulla*)

Касерола (*trulla*) (инв. бр. А 723) искована је од бронзаног лима са високим процентом бакра који легури даје интезивно црвену боју. Посуда се састоји од плитког реципијента кружне основе вертикалних зидова и једне хоризонтално постављене дршке која се завршава полукружно раскованим проширењем (пречник дна: 24 cm; висина: 4 cm; дужина дршке: 14 cm; ширина дршке: 2,5 cm; највећа ширина дршке: 4,5 cm) (сл. 3). Овај налаз би се само у најопштијем смислу могао сврстати у касероле. Он, заправо, највише подсећа на посуду која би се у савременој терминологији могла окарактерисати као тигањ. Посебно интересантан детаљ чини дршка коју одликује специфична конструкција. Она се, наиме, састоји од

два дела спојена шарниром који омогућава њихово преклапање из хоризонталне равни навише, односно према ободу и унутрашњости реципијента. На помичном делу плочасте дршке налази се тракасти лимени осигурач овалног облика који је могао да се навуче преко језичка на крају непомичног дела, испод шарнира, и тако учврсти дршку у току употребе. На овај начин добијена је једна изузетно практична форма која је омогућавала уштеду у простору када посуда није непосредно коришћена, односно приликом транспорта у пртљагу. Ове посуде су, како се одмах може претпоставити, служиле за припремање хране, а поједини аутори сматрају да су најпре коришћене за печење хлеба (*Bratpfanne*). Израђиване су ковањем од металног лима, како од бакарне легуре, попут примерка из Чачка, тако и од гвожђа. Ове посуде датирају се од средине II до краја прве трећине III века, а откривене су по целом Римском царству, од Британије и Француске, јужне Италије, Аустрије и Немачке, па све до Египта⁴.

Пројекат конзервације

У склопу конзерваторског пројекта прикупљени су подаци у вези са историјатом и техником израде предмета, снимљено је стање предмета, обављене су анализе, а затим се приступило процесу конзервације и рестаурације који се састојао из више фаза: поступак чишћења, стабилизација металних површина, консолидација односно наношење заштитног лака и рестаурација предмета.

Током третмана вођене су одговарајућа графичка и фото-документација, као и документација о свим предузетим активностима. Конзерваторским пројектом испоштовани су одговарајући етички кодекси који имају за циљ очување културне, историјске и естетске вредности предмета.

³ М. Вујовић, К. Дмитровић, н. д., 316-317.

⁴ М. Вујовић, К. Дмитровић, н. д., 318-319.

Стање предмета

Иако не поседујемо фото-документацију предмета по приспећу у Музеј, може се приметити да су предмети сачували изворну патину (*йлемениџа љаџина*), у највећој мери без трагова активне корозије. На предметима је углавном присутна општа корозија и у мањој мери локална. Иако нисмо били у могућности да урадимо анализу патине, односно њену карактеризацију, може се претпоставити да је у највећој мери чине тамни слој (оксиди и сулфиди) који је делимично превучен зеленим слојем пламените патине базних соли: $\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3$ или $\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{SO}_4$.

Боју патине на предметима углавном карактерише зеленкаста боја, док је на неким деловима присутан таман тоналитет. Мрки тоналитет налази се и на местима на којима се оригинална површина сачувала помоћу врло танке и порозне наслагe од корозије што може бити последица апсорпције земљишта где су предмети лежали. Очуваност патине на предметима посебно је интересантна када се узме у обзир употребни и археолошки контекст (време проведено у земљи), као и то да предмети по откривању нису имали адекватно паковање и посебно обезбеђене амбијенталне услове скоро пола века.

Ведро (*situla*), које је потпуније очувано (инв. бр. А 721), има низ деформација, више фрактура, дисторзија, мањих и већих пукотина (сл. 4). На фрактурама су уочљиве ивице које су напрсле и у највећем броју случајева деформисане. На самим ивицама могу се уочити и делимично одвојени деформисани делићи лима. На неким деловима лим је деформисан и спљоштен у односу на оригиналну закривљеност. На дну посуде са спољне стране приметна је бронзана легура, односно недостатак патине, која је вероватно последица механичких оштећења и то услед неадекватног чувања предмета. Трагови гвозденог оксида приметни су на спољашњим и унутрашњим површинама обода и рамена.

Вертикални зид реципијента другог ведрa (инв. А 722) које је само делимично очувано деформисан је, односно фрактуром раздвојен на два дела са низом мањих и већих пукотина и дисторзија (сл. 5). Доња ивица зида реципијента је напрсла и деформисана и у највећем броју случајева уочљиви су делимично одвојени делови лима. Аташе које се налазе на горњој ивици реципијента деформисане су и на њима су присутне фрактуре. Дршка ведрa налази се у добром стању.

Вертикални зид реципијента касероле (инв. А 723) благо је деформисан и на њему су присутне мање пукотине. На дну плитког реципијента са унутрашње и спољне стране присутне су мање пукотине и фрактуре. Поред тога, на више места, са обе стране, приметан је недостатак патине, што је вероватно последица механичких оштећења. Дршка касероле налази се у добром стању.

Конзерваторска документација

Фото-документација током фазе ископавања, након приспећа и смештања у Музеј, као и током периода чувања предмета, не постоји. Снимање стања предмета је обављено након одлуке да се предмети конзервирају, а пре паковања и слања у ЦИК. Прикупљена је одговарајућа археолошка документација и извршени су визуелни и оптички (лупа и микроскоп) прегледи у лабораторији за конзервацију и рестаурацију Народног музеја у Чачку. Поред тога, стање предмета документовано је одговарајућом фото-документацијом у фото-лабораторији Музеја.

Током конзерваторског пројекта спроведеног у оквиру специјалистичког курса *Конзервације метала* предмет је пратила и одговарајућа фото-документација пре, у току и након конзерваторског третмана. Стање предмета, све фазе конзерваторско-рестаураторских радова и пратећа истраживања документована су на више начина (фотографска документација,

конзерваторско-рестаураторски дневник, конзерваторски картон, XRF-снимци итд.).

Анализе

Упоредо са радом на предметима, у сарадњи са италијанским стручњацима, извршене су одговарајуће анализе у циљу одређивања стања предмета и састава легуре од које су израђене посуде. Иако су анализе рађене у дидактичке сврхе, односно у оквиру едукативног програма, оне су ипак пружиле значајне информације (анализе су углавном рађене на репрезентативним тачкама).

Анализу посуда рендгенском флуоресцентном спектрометријом (XRF) извршио је *Stefano Ridolfi*. Анализа је урађена на две тачке (једна на ведру, а друга на касероли). Обе тачке изабране су на делу где корозиони продукти нису били присутни, односно где су посуде већ биле *йолиране* током ископавања или услед неадекватног чувања. Подаци анализе показују да је састав лима карактеристичан за бронзу (бакар у највећем проценту и у мањој мери калај и олово) (сл. 6). Код касероле цинк није идентификован, док је гвожђе присутно у траговима. Ови подаци представљају добар оријентир када је састав легуре у питању, док би за комплетнију слику била неопходна анализа на више тачака.

Мерење дебљине корозионих слојева вршено је на ведру на неколико тачака помоћу специјалне сонде за бронзу. Дебљина корозије мерена је на ободу посуде са унутрашње (104 μm) и спољашње стране (од 160 до 170 μm), док је горњи обод посуде са унутрашње стране имао вредност од 539 μm . Највећа вредност од 958 μm забележена је на дну посуде са спољашње стране. Стручњаци из Високог института за конзервацију из Рима ове податке користе за методу одређивања брзине корозије на предметима.

UV лампа коришћена је како би се боље уочили различити корозиони слојеви и нечистоће на предметима.

Процес чишћења

Чишћење, како хемијско тако и механичко, имало је за циљ уклањање слојева нечистоћа, корозије, као и насlage хумуса, односно земље. Током процеса чишћења велика пажња посвећена је очувању изворне патине у највећој могућој мери.

Најпре су на зонама предмета које су се сматрале репрезентативне за стање очуваности тестирани различити методи и инструменти чишћења. Од хемијских метода коришћени су растварачи (алкохол, ацетон), Tween 20 (не-јонски, вискозни детергент), 8% раствор тринатријум EDTA (комбинација раствора ди- и тетра- EDTA) и то најчешће тампонирањем и натапањем папирне вате одговарајућим хемијским раствором (сл. 7). Након хемијских тестова, испитивани делови предмета испирани су дестилованом водом.

Механичко чишћење вршено је углавном механичким инструментима и великим делом уз помоћ лупа. Притом су коришћене алатке одговарајућих облика и скалпели са сечивима различите и специфичне грађе који се могу прилагодити чишћењу одређених зона без оштећења патине. Поред тога, механичко чишћење вршено је и помоћу микромотора са одговарајућим борерима.

Оптималне резултате, у складу са принципима зелене хемије и принципом минималне интервенције, показало је механичко чишћење помоћу микромотора са одговарајућим борерима и уз употребу скалпела. Овај захват је проширен на цео предмет, с тим што се водило рачуна о постепености акције неопходне да би се правилно утврдили нивои чишћења, будући да се операција која се започне не може прекинути и поништити, јер је патина деликатна и осетљива (сл. 8, 9). Третман је из ових разлога био дуготрајан и осетљив, посебно када су се уклањали компактнији слојеви корозије, када се радило на деформисаним делићима бронзаног лима који су се налазиле на ивици предмета, а који су само делимично били везани за

предмет. Отежано утврђивање потребног степена чишћења дешавало се и на местима где је био присутан недостатак површинске форме.

Чишћење посуда завршено је третманом прања и испирања у дестилованој води како би се уклониле некохерентне насlage корозије, остаци чишћења и како би се одстраниле растворљиве соли. Након тога пажљиво је извршен процес сушења на собној температури уз помоћ растварача (алкохола и ацетона) и IR (инфрацрвене лампе).

Стање бронзе након чишћења, пошто су се уклониле насlage и нечистоће које су се наталожиле на оригиналној површини, показало се као стабилно са релативно уједначеном и глатком патином. Патина има тамнозеленкасту боју, а на неким деловима могу се приметити карактеристичне локализоване тачкасте пукотине (*pitting*) које указују на претходне појаве данас неактивних корозивних процеса. Предмети су добили естетски прихватајив изглед. Током третмана није примећено присуство активне корозије.

Стабилизација металних површина

Пошто је утврђено да на предметима није присутна активна корозија, третман стабилизације се показао као излишан. Међутим, стручњаци ЦИК-а су ипак одлучили да код касероле примене третман инхибиције са бензотриазолом (БТА, $C_6H_5N_3$) и то премазивањем предмета 5% алкохолним (етанол) раствором БТА.

БТА представља врсту инхибитора за корозионе процесе код бакарних, односно бронзаних предмета. БТА не уклања једињења бакарних(I)-хлорида, већ формира баријеру за влагу из атмосфере која активира корозиони процес. У овом случају се формира нерастворно, комплексно једињење са купри-јонима. По уклањању предмета из раствора уклоњен је вишак БТА, а предмет је остављен на ваздуху да се суши.

Третман са БТА подразумева урањање или премазивање предмета у 1-3% БТА раствор етанола или дестиловане воде. Најбољи резултати постижу се импрегнирањем предмета у раствор БТА у вакууму 24h. За краће третмане обично се користи троцентни алкохолни или водени раствор БТА (етанол је пожељнији за краће третмане јер брже продире у пукотине и кратере од воде). Код већих предмета може се вршити и премазивање предмета у више слојева.

Заштита

(наношење заштитног лака)

Након механичког чишћења, инхибиције и пажљивог сушења, приступило се завршном поступку (импрегнацији), односно површинском премазивању четкицом у два слоја 2%-ог раствора паралоида Б 72 чија је сврха двострука – да консолидује и заштити површину. За ову финалну заштиту одабран је растварач ниже тачке кључања (ацетон) који је омогућио стварање танког површинског филма.

Рестаурација и ретуш

Рестаурација треба да има за циљ поновно успостављање потенцијаног јединства уметничког дела, под условом да је то могуће учинити, а да се при том не начини ни уметничка ни историјска грешка⁵. Консолидација највећег броја напукнућа и пукотина изведена је применом двокомпонентне епоксидне смоле (УНУ Plus) тониране земљаним пигментима (сл. 10, 12, 13, 14). Пре фазе рестаурације пажљиво су исправљани искривљени, деформисани делови бронзаног лима на којима је присутна дисторзија (сл. 11).

Евентуалне поправке, односно додатно тонирање боја и хроматско усклађивање са патином бронзе, вршено је акрилним бојама помоћу четкица и туфкањем, као и помоћу смеше земљаних пигмената у двоцентном парало-

⁵ Чезаре Бранди, *Теорија рестаурације*, Италијанска кооперација, Београд, 2007, 39.

иду Б72. Вештачко патинирање код делимично сачуваног ведро и дршке вршено је локално, поинтилистички, помоћу калијум сулфида на местима где је патина у потпуности изгубљена.

Тип материјала који је коришћен за реконструкцију, односно рестаурацију недостајућих делова, изабран је од оних материјала који нуде најбоље карактеристике стабилности, резистенције старењу и одговарајуће механичке карактеристике (сл. 15, 17). Површина рестаурираних делова обрађена је механички, помоћу скалпела и микромотора са одговарајућим борерима.

Реконструкција делимично сачуваног ведро симулирана је помоћу инертног, транспарентног клирит-акрилног материјала (полиметилметакрилат). С обзиром да ведру недостаје доњи део реципијента са дном и да за његову аналогију постоји само претпоставка, може се рећи да је реконструкција посуде делимична. Заправо, елементи предмета (део вертикалног зида реципијента и дршка) аплицирани су на одговарајућу конструкцију од клирита у циљу лакшег излагања предмета и сагледавања његове функције и форме (сл. 16). Израда клиритних делова извршена је у фирми *ХРАБРЕН – СВ.3* у Чачку.

ЗАКЉУЧАК

Пројекат конзервације римских посуда из Народног музеја у Чачку представљао је одличну прилику за комплетнију анализу и презентацију ових посуда. Требало би напоменути да је XRF анализа, иако је била део едукативног програма и није обухватила више тачака које би пружиле податке за потпуније испитивање, имала важан сегмент у анализи предмета. Могућност сарадње са еминентним стручњацима из Италије и Србије омогућила је ауторима рада да обогате стручно знање и размене искуства из области анализе, конзервације и рестаурације.

Потпуније очувано ведро и касерола први пут су званично презентовани публици у оквиру изложбе Народног музеја у Чачку - *Блајо Народној музеја: исцртавања 2002-2012*. Поред тога, у локалним медијима објављено је више чланака и телевизијских прилога у вези са конзервацијом ових предмета.

Nataša KRSTIĆ, Slobodan BOGOJEVIĆ

Conservation of Three Roman Bronze Vessels from the National Museum in Cacak

Three Roman bronze vessels – two buckets (situlae) and one pan (trulla) (can be dated to the period of II-III century) discovered by accident while a family house was being built in the centre of Cacak in 1960. When they were brought to the museum they were put away in the depot without conservation treatment and adequate packaging. Analyses, conservation and presentation of these interesting objects were enabled by the possibility of cooperation with Italian experts during 2011. This cooperation was made through a specialist's course of Conservation of metal in the Central Institute for Conservation in Belgrade in cooperation with Superior Institute for Conservation and Restoration (ISCR) from Rome as a part of a project Support to the establishment of the Central Institute for Conservation in Belgrade. Although we do not have photo documentation of the objects when they were brought to the Museum, but after the insight into their condition, it was concluded that they kept original patina to a great extent without traces of active corrosion. Different types of damages were found on the objects: deformation, fractures, distortion, bigger and smaller cracks, while the other bucket is only partially preserved (lower part of the recipient with the bottom is missing) and there is only supposition for its analogy. Concerning the state of the pen, minor cracks and fractures are visible on the whole surface of the object, while

the vertical wall is slightly deformed. Within the conservation project, data connected with origin and techniques of manufacturing were collected, the condition of the objects was recorded, analyses were carried out and then the process of conservation and restoration of objects started. The process consisted of several phases: procedure of cleaning, stabilization of metal surfaces, conservation and restoration of the objects. In the aim of determining of objects condition and content of the vessels alloy appropriate analyses were carried out at the same time with conservation treatment. It should specially be pointed out X-ray fluorescence spectrometry (XRF) whose results show that metal sheet content is characteristic for the bronze (copper in the highest percentage and tin and lead in less amount). Mechanical cleaning of the objects showed optimal results so that the original patina could be preserved to the greatest extent. Consolidation of the greatest number of cracks was carried out by applying two components epoxide resin toned with pigments with careful straightening of curved and deformed parts of bronze metal sheet. Reconstruction of the partially preserved bucket was simulated with the transparent acryl (clirite, plexiglass) material and it enables easier object exhibiting and understanding its function and form. The paper has a series of photographs which illustrate the condition of the vessels in different phases of treatment as well as results of analyses.

Natasa KRSTIĆ / Slobodan BOGOJEVIĆ

La conservation de trois récipients romains en bronze du Musée à Cacak

Trois récipients romains en bronze – deux situles et une casserole (peuvent être orientés à la période du IIème- IIIème siècle), furent découverts par hasard, à l'occasion de la construction d'une demeure familiale au centre de Cacak en 1960. Les récipients furent, dès leur arrivée, stockés dans le dépôt sans traitement de conservation et sans emballage adéquat. L'analyse, la conservation et la présentation de ces objets intéressants ont ouvert la possibilité de collaboration avec des experts italiens durant l'année 2011. Cette coopération fut réalisée à travers le cours spécialiste Conservation du métal à l'Institut central pour la conservation à Belgrade en collaboration avec l'Institut supérieur pour la conservation et la restauration (ISCR) de Rome comme partie du projet Soutien à la fondation de l'Institut central pour la conservation à Belgrade. Même si nous ne possédons pas de documentation photographique des objets dès l'arrivée au musée, après s'être rendu compte de leur état, il a été conclu que les objets ont conservé leur patine d'origine en grande partie sans traces de corrosion active. Sur les objets, différentes sortes de dommages furent constatés : déformations, fractures, crevasses plus ou moins grandes, tandis que le deuxième seau est uniquement conservé partiellement (la partie inférieure du récipient avec le fond manqué) et, pour son analogie, il n'existe juste qu'une supposition. Dans le cadre du projet de conservation, des renseignements liés à l'historique et aux techniques d'exécution

de l'objet furent publiées et, ensuite, on accéda au processus de conservation et de restauration qui comporte plusieurs phases : le procédé de nettoyage, la stabilisation des surfaces métalliques, la conservation et la restauration de l'objet. Parallèlement à l'étude sur les objets, des analyses appropriées furent effectuées, afin de déterminer l'état de l'objet et la composition de l'alliage du récipient. Il faut particulièrement mettre en évidence la spectrométrie fluorescente radiologique (XRF) dont les résultats montrent que la composition de la tôle à partir de laquelle les récipients furent fabriqués est caractéristique pour le bronze (cuivre en pourcentage le plus élevé et, en moindre mesure, étain et plomb). Le nettoyage mécanique des objets a montré les résultats les plus optimaux, afin que la patine d'origine soit conservée dans la mesure du possible. La consolidation du plus grand nombre de fissures et de crevasses a été effectuée par l'emploi de résine epoxy bi-composante teintée en pigments terreux avec une correction attentive des parties tordues, déformées de la tôle en bronze. La reconstruction du seau conservé partiellement est simulée par l'intermédiaire d'une matière klirit-acrylique transparente et donne la possibilité d'une exposition plus facile des objets et d'un aperçu de ses fonctions et de ses formes. Ce travail comprend une série de photographies qui illustrent l'état des récipients lors des diverses phases du traitement, ainsi que les résultats des analyses.

Сл. 1- Пошћуније очувано ведро (инв. бр. А 721) њре конзервајџорској њрејџмана

Сл. 2- Делџмџчно очувано ведро са дрџком (инв. бр. А 722) њре конзервајџорској њрејџмана

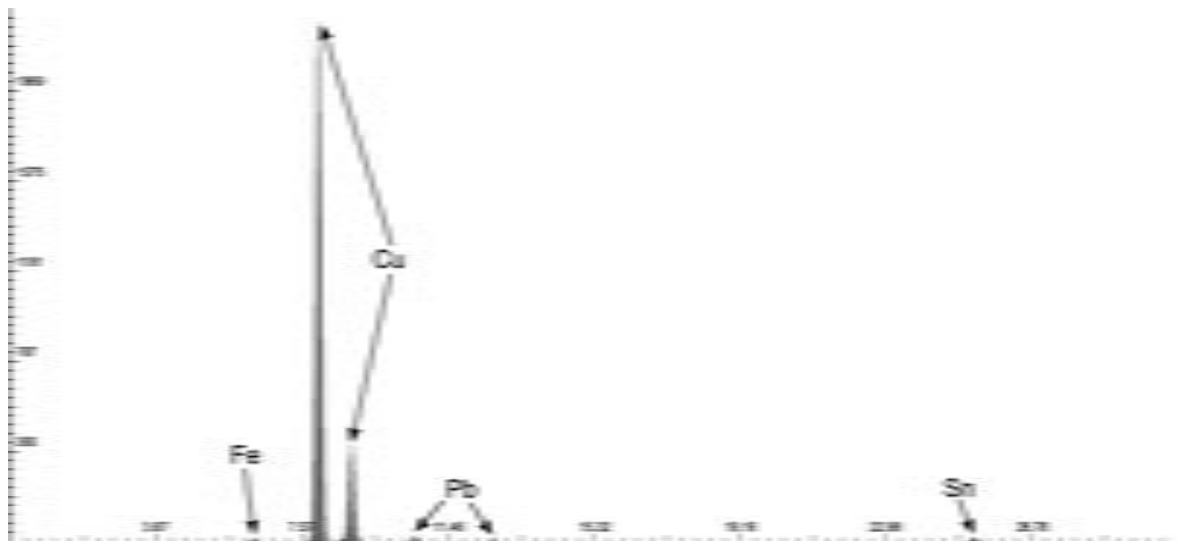
Сл. 3 - Касерола (инв. бр. А 723) пре конзерваторској припреме

Сл. 4 - Детаљ механичких оштећења на појединој очуваној ведр

Сл. 5 - Делимично очувано ведро са детаљима механичких оштећења

Сл. 6 - XRF спектар снимљен на изабраној тачки њојјуније очуваној ведро

Сл. 7 - Детаљ њродној хемијској чишћења (делимично очувано ведро)

Сл. 8 - Детаљ њродној механичкој чишћења (њојњуније очувано ведро)

Сл. 9 - Детаљ њојстийеној механичкој чишћења (делимично очувано ведро)

*Сл. 10 - Анализа њојтйуније очуваној ведро њре њроцеса ресѡурације
(слева на десно: Драјан Ојар, Livia Sforcini, Слободан Богојевић, Наташа Крстић, Маја Живковић)*

Сл. 11 - Исирављање искривљених, деформисаних делова бронзане лима (појединачно је очувано ведро)

Сл. 12 - Консолидација најукнућа и њукојина (йоџиуније очувано ведро)

Сл. 13 - Наношење двокомпонентне епоксидне смоле (йоџиуније очувано ведро)

Сл. 14 - Исцјепивање мехурића ваздуха из епоксидне смоле (поштом уније очувано ведро)

Сл. 15 - Потпуније очувано ведро након конзервајторско-реститурајторској припремане

Сл. 16 - Делимично очувано ведро са дршком након конзервајторско-реститурајторској припремане

Сл. 17 - Касерола након конзерваторско-реституторској прерађивања

Александар
МАРУШИЋ

историчар
Музеј рудничко-џаковског краја

УДК: 050ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У
ЧАЧКУ(497.11)"1969/2013"

ШТА НАМ ЗБОРНИК КАЗУЈЕ О СЕБИ СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД ЧЕТРЕДЕСЕТ И ЈЕДНОГ БРОЈА ЗБОРНИКА РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: *Насићао на основу анализе свих до сада објављених свезака, рад доноси сумаран приказ и класификацију најзначајнијих података који на сликовити и веродостојан начин уичајљиво и аутентично говоре о Зборнику радова Народне музеја, његовој прекознајљивој и устљеној форми, стуркури и значају. Информације о броју и врсти објављених радова, њиховим ауторима, збирном износу страница или укунном ширажу, само су део онога што је о себи, својој улози и, зашто не рећи, дојствију, током преходних четрдесет и више година „исричао“ овај тодиња.*

КЛУЧНЕ РЕЧИ: *зборник, радови, аутори, бројеви, уредници, области, шираж*

Увод

„Готово је незамисливо да се данас када су струјања научних токова у свету снажнија и израженија него икада, једна музејска институција као што је наша, може афирмисати без појаве публикације која би била оличење њених напора и резултата...“¹ Овим, усудићемо се рећи, визионарским речима, сада већ давне 1969. године, јавности се обратила Редакција првог броја *Зборника радова Народне музеја у Чачку*, вероватно не слутећи да је покренула један од најзначајнијих и најреспектабилнијих стручних часописа из области хуманистичких наука у нас.

Методолошки добро утемељен, са јасно дефинисаном структуром, односно формом, као и мрежом сарадника од ауторитета, *Зборник* карактерише изузетан број веома квалитетних и разноврсних текстова без којих би сазнања о овом делу наше земље била површнија и непоузданија.

Оснивачем *Зборника* сматра се историчар Милован Вуловић, дугогодишњи директор чачанског Музеја, а поред њега као уредника, први Редакциони одбор чинили су још Радомир Станић, Милена Икодиновић и Душанка Ранковић. Добро познату насловну страну, коју поред карактеристичне жуте боје чини још и илустрација породичног грба Јована Обреновића, као и рустичним ћириличним словима исписан назив публикације, осмислио је Слободан Ђорђевић, архитекта из Краљева.

Премијерни број садржао је 14 прилога штампаних на 204 стране, у тиражу од 1000 примерака.² Укупно 11 сарадника приложило је радове из области археологије, историје уметности, етнологије и историје. Научни апарат, резиме на француском језику, односно бројне илустрације, заједно са фотографијама, обогатиле су овај првенац дајући му потребну „научност.“³

² Исто.

³ Иако се за почетак излагања узима 1969, *Зборник* је заправо публикован годину дана касније. Пракса да на свакој насловној страни објављене свеске стоји пређашња година у односу на ону када је заиста штампана, одржала се све до данас.

¹ ЗРНИ, Чачак, 1969.

Шта казују бројке

Пре него што пређемо на излагање и анализу података које *Зборник* о себи казује, морамо рећи да је након објављивања првог броја дошло до једногодишње паузе у излажењу. У недостатку званичног објашњења, а на основу неформалних информација до којих се дошло усменим путем, поједини истраживачи су устврдили да је „нешто слободнији“ текст Ратка Властелице *О њвом сјоразуму између њартиизана и чейника* утицао да се овако нешто догоди.⁴

Сличних проблема у објављивању појединих свезака било је и 1980, односно 1992/93. године када су, услед финансијских недаћа, прављени краћи прекиди у излажењу.⁵ Међутим, све ово није утицало да се од почетка посла трајно одустане, тако да је крајем 2012. године ова публикација доживела и свој XLI број.⁶

Управо је тај податак условио да се латимо посла, тј. простудирамо досадашњу структуру *Зборника* и речитошћу бројева прикажемо оно што смо о њему на тај начин сазнали.⁷

Анализом података проистеклих из садржаја сваког броја понаособ са једне и из пригодних библиографија објављених у четири декадна *Зборника* (X, XX, XXX и XL) са друге стране, заједно са последњим XLI бројем, установили смо да су досадашњи бројеви *Зборника* штампани у 40 свезака на укупно 12.882 стра-

не, у тиражу од 25.200 комада.⁸ Иначе, појединачни тиражи временом су варирали од почетних 1000, па су преко бројке од 800, 700, 600 и 500 „стигли“ до данашњих 300 примерака.

Обухватајући временски распон од историје па до савремених збивања, посебан квалитет овом *Зборнику* дају систематично публиковани резултати теренских истраживања, односно проучавања архивских и библиотечких фондова. Требало би рећи и то да значајна остварења из разних области хуманистичких наука штампаних у многобројним свескама музејског часописа обогаћује и велики број илустрација, односно фотографија (укупно 3500).

Првих двадесет и пет бројева *Зборника* уређивао је Милован Вуловић, да би га на том месту 1996. наследила етнолог Невенка Бојовић. Године 2004, од XXXIV броја, на руководеће место установе долази историчарка уметности Делфина Рајић која ће, заједно са новим уређивачким одбором, знатно унапредити часопис, нарочито његов садржајни и визуелни изглед. Заједно са три поменута уредника, досадашњих једанаест редакцијских одбора чинило је још петнаест људи. Сваки појединачни одбор био је састављен од најмање три, а највише шест чланова.

Укупан број аутора који потписују досадашње радове *Зборника* износи 171 – 65 особа женског (38%) и 106 мушког пола (62%) као непосредних стваралаца ове публикације.

На поменутим страницама нашло се, судећи према библиографијама, 668 чланака, док је њихов број на основу прегледаних садржаја нешто мањи (614). Ова помало контрадикторна појава је разумљива, ако се узме у обзир да изванредан број прилога потписују два, а понекад и три аутора. Достигнућа из области археологије, етнологије, историје уметности и историје највећим делом испуњавају све-

⁴ Наташа Милићевић, „Локална историографија у часопису „Зборник радова Народног музеја“ у Чачку“, *Токони историје* I-IV, Београд, 2001, 89.

⁵ Након објављивања јубиларног X броја 1979, направљена је нова једногодишња пауза, па се тако наредни број појавио 1981. године. Почетком деведесетих година прошлог века, услед тешке материјалне ситуације, изостали су током 1992/93. године XXII и XXIII број *Зборника*. Тек 1994, и то у форми двоброја, поменуте свеске угледале су светлост дана.

⁶ Да је издавање чачанског *Зборника* заиста један промишљен, систематичан и напредан дуготрајан процес, сведочи податак да је и током 1999. године успешно публикован XXIX број. Ово „ратно“ издање чинило је тринаест радова на укупно 324 стране..

⁷ До сада се анализом садржаја чачанског *Зборника*, тачније његовом покретању, врстама радова и ауторима почев од 1969, па до 2000. године, бавила једино Наташа Милићевић. У чланку „Локална историографија у часопису „Зборник радова Народног музеја“ у Чачку“, објављеном у *Токонима историје* (1-4) за 2001. годину, посебан нагласак стављен је на област историографије и њене проблеме на локалном нивоу.

⁸ „Библиографија Зборника радова (I-X)“, *ЗРМ* X, Чачак, 1979, 427-433; „Библиографија Зборника радова од XI до XX књиге“, *ЗРМ* XX, Чачак, 1990, 329-335; Милош Тимотијевић, „Библиографија Зборника радова Народног музеја I-XXX“, *ЗРМ* XXX Чачак, 2000, 289-312; Небојша Цвејић, „Библиографија Зборника радова Народног музеја у Чачку 2001-2010“, *ЗРМ* XL, Чачак, 2010, 349-396, *ЗРМ* XLI, Чачак, 2011, 7-9.

Статистика радова Зборника Народног музеја у Чачку (I-XLI) према областима

Области	Број чланака	Процент (%)
Археологија	99	14,82%
Етнологија	92	13,77%
Историја уметности	72	10,78%
Историја*	335	50,15%
Конзервација	5	0,75%
Заштита природе	1	0,15%
Прикази књига и часописа	31	4,64%
Музејска документација	2	0,30%
Извештаји о раду	18	2,70%
Библиографије	6	0,90%
Размена публикација	3	0,45%
Некролози	4	0,60%
Укупно:	668	100%

ске досадашњих *Зборника*. Истовремено, њих употпуњују и радови из конзервације, односно заштите природе, затим прикази књига и часописа, музејска документација, извештаји о раду и размени публикација, библиографије и некролози. Појединачни број прилога према наведеним областима, заједно са процентуалним учешћем у укупном збиру, може се видети у приказаној табели.

* Под *историјом* су урачунати и радови из природних, примењених и друштвених наука (*географија, музеологија...*)

Презентовани нумерички подаци потврђују да су радови из области историје најзаступљенији и да збирно са археологијом, етнологијом и историјом уметности чине 89,50%, прилога, док је преосталих осам „грана“ заступљено са 10,50%.

Гледајући према декадама, до сада је највише студија објављено од XXI до XXX броја

(163), затим од I до X (150), па од XI до XX (146) и од XXXXI до XL (144). Са друге стране, нову епоху у развоју *Зборника* „отворио“ је XLI број са 11 радова. Како то изгледа у процентима, може се сазнати из наредне табеле.

* Укупан број сарадника већи је од „стварне“ цифре, јер су многи од њих писали у различитим декадама, па им се из тог разлога имена понављају

На основу ове табеле лако се може закључити да број чланака по декадама није увек био у директној сразмери са бројем страна, односно аутора. Тако, на пример, тридесете свеске поред прилога имају и највећу цифру сарадника, док четрдесете карактерише највећи збир страница.

Читањем, прикупљањем и одабиром, али и студирањем сваковрсних „биографских“ информација које *Зборник* све ове године тако си-

Број и процена чланака, страних и сарадника Зборника Народног музеја у Чачку (I-XLI) према декадама

Декаде	Број чланака / процент (%)	Број страна/процент (%)	Број сарадника/процент (%)*
I – X	150 / 24,43%	3156 / 24,50%	125 / 21,11%
XI – XX	146 / 23,78%	3242 / 25,17%	141 / 23,82%
XXI – XXX	163 / 26,55%	2944 / 22,85%	161 / 27,16%
XXXI – XL	144 / 23,45%	3322 / 25,79%	152 / 25,68%
XLI	11 / 1,79%	218 / 1,69%	13 / 2,20%
Укупно	614 / 100%	12882 / 100%	592 / 100%

стематично оставља за собом, користимо прилику да читаоцу скренемо пажњу на још неке чињенице.

До сада је најобимнији X број *Зборника* (446 страна), док је XXXIV „најтањи“ (чини га „свега“ 188 страница). Свеска број XXV садржи до сада највише објављених прилога, односно сарадника (24). Са друге стране, XI број са осам радова и исто толико аутора свакако је „најсиромашнији“ у овој класификацији.⁹

Појединачни радови, настали заједничким радом два или више аутора, презентовани су у двадесет бројева *Зборника*, док њих двадесет и пет садржи по два прилога једног сарадника. Човек чија је библиографија, барем за сада, најбројнија свакако је историчар уметности Радомир Станић (1932-1996) и њу чини педесет библиографских јединица. Већ у првом броју изашла су два Станићева чланка, да би се две деценије касније појавио његов последњи прилог.¹⁰ Када већ помињемо Радомира Станића, морамо рећи и то да је управо он покренуо и током четири броја (VI-IX) успешно уређивао рубрику у којој је представљено тридесет и једно тада актуелно остварење, углавном везано за историју уметности. Он лично написао је тридесет, а Милан Ђокић један приказ.

Једна од најупечатљивијих одлика *Зборника* била је и остала изузетно развијена мрежа проверених сарадника. Од укупног броја њих око 60% долазило је са подручја ван Чачка и то најчешће из Београда.¹¹ У бројевима XXV и XXVI своје чланке публиковала су и два иностранца стручњака. Реч је о др Мустафи Кемал Карахасану, пореклом из Турске, односно Ру-

скињи др Ани Плотниковој са московског Института за славистику и балканистику.¹²

Од самог почетка подразумевало се да чланци у *Зборнику* морају имати како научни апарат, тако и одговарајући резиме на француском језику. Када је реч о напоменама, објашњењима или цитатима, важила је дугогодишња пракса да се они интегрално постављају тек на крају сваког појединачног рада. Ипак, у жељи да се побољша прегледност и тако омогући једноставније праћење текста, од XXVI броја разноврстан научни апарат публикује се на дну сваке странице било ког чланка.

Што се тиче резимеа он се, поред француског, од XXIX броја преводи и на енглески језик. У одређеним бројевима је, поред енглеског, објављено и неколико резимеа на немачком, односно италијанском језику.¹³

Оно што би још требало поменути јесте и то да је XIX број *Зборника* једини који поред редовних чланака садржи и посебан прилог: „Хаци-Проданова буна 1814: Зборник радова приказаних на Научном скупу у Чачку 25. септембра 1989. године.“ Непуне две деценије касније XXXVIII број понео је назив „Споменица поводом 600 година од првог писаног помена имена Града Чачка“.

Настављајући причу о *Зборнику* морамо истаћи и податак да од броја XXXIV он мења свој визуелни идентитет, што значи да се поред новог изгледа корице, израђене по решењу графичког дизајнера Светлане Џиде, чланци обогаћени апстрактном и кључним речима штампају на бољем и квалитетнијем папиру.¹⁴ Од

⁹ *ЗРМ* X, Чачак, 1979, *ЗРМ* XXXIV, Чачак, 2004, *ЗРМ* XXV, Чачак, 1995, *ЗРМ* XI, Чачак, 1981.

¹⁰ Радомир Станић, „Манастир Ковиље“, *ЗНМ* I, Чачак, 1969, 35-53; Исти, „Настас Ђорђевић мало познати градитељ 19. века“, Исти, „Трагом непознатог дела Петра Николајевића Молера“, *ЗНМ* I, Чачак, 1990, 35-53.

¹¹ Када је реч о „домаћим“ особама које су оставиле значајнијег трага у формирању *Зборника*, свакако да се мора издвојити историчар Радивоје Бојовић. Музејски саветник и један од најзначајнијих и најважнијих савремених српских музеалаца, своје прилоге на страницама овог часописа почео је да објављује још као студент, тачније од његовог четвртог броја.

¹² Овде доносимо наслове њихових чланака: др Мустафа Кемал Карахасан, „Цариградски гласник о Србима у Османлијској царевини“, *ЗРМ* XXV, Чачак, 1995, 229-240. и Анна Плотникова, „Из ризнице народне културе чачанског краја“, *ЗРМ* XXVI, Чачак, 1995, 213-218.

¹³ У XVIII броју публикована су четири резимеа на енглеском и два на немачком језику. Италијански превод резимеа појавио се у двојном броју XXII/XXIII, а још један на немачком у наредном броју.

¹⁴ Нове корице *Зборника*, и поред устаљене форме, јесу „променљиве“ врсте. Ова констатација се односи на то да на насловној страни сваке наредне свеске, почев од XXXIV броја, стоји различита фотографија неког од најзначајнијих експоната Музеја. Последња корекција визуелног идентитета *Зборника* извршена је приликом објављивања његовог XLI броја, тако што је на корице постављен

истог броја се, као саставни део сваке свеске, поново објављује Годишњи извештај у коме су побројане целокупне активности Музеја за ту годину. Иначе, ова пракса била је уведена у трећем броју, да би шест година касније била укинута.

финансијски помагала Републичка заједница науке Србије, затим Министарство културе, Скупштина општине Чачак, као и Нова Србија, заједно са својим председником Велимиром Илићем.¹⁵

Статистика Зборника радова Народног музеја у Чачку (I-XLI) према садржају

Свеска (број)	За годину	Година штампе	Број радова	Број страна	Број сарадника	Уредник	Тираж	Штампариа
I	1969.	1970.	14	204	11	Милован Вуловић	1000	„Литопапир“
II	1971.	1972.	13	270	11	исто	1000	исто
III	1972.	1973.	14	298	10	исто	1000	исто
IV	1973.	1974.	15	300	13	исто	1000	исто
V	1974.	1975.	15	320	12	исто	1000	исто
VI	1975.	1976.	21	404	17	исто	1000	исто
VII	1976.	1977.	13	294	11	исто	800	исто
VIII	1977.	1978.	16	242	13	исто	800	исто
IX	1978.	1979.	13	378	12	исто	800	исто
X	1979.	1980.	16	446	15	исто	500	исто
XI	1981.	1982.	8	250	8	исто	500	исто
XII	1982.	1983.	11	250	10	исто	500	исто
XIII	1983.	1984.	14	304	14	исто	500	исто
XIV	1984.	1985.	12	416	12	исто	500	исто
XV	1985.	1986.	12	312	12	исто	700	исто
XVI	1986.	1987.	19	356	20	исто	700	исто
XVII	1987.	1988.	11	328	11	исто	700	исто
XVIII	1988.	1989.	18	322	17	исто	700	исто
XIX*	1989.	1990.	22	364	19	исто	700	исто
XX	1990.	1991.	19	340	18	исто	700	исто
XXI	1991.	1992.	17	204	18	исто	700	исто
XXII/XXIII	1992/1993.	1994.	21	408	21	исто	500	исто
XXIV	1994.	1995.	19	368	19	исто	500	исто
XXV	1995.	1996.	24	320	24	исто	500	исто
XXVI	1996.	1997.	22	304	21	Невенка Бојовић	500	„Егитекс“
XXVII	1997.	1998.	19	400	16	исто	500	„Литопапир“
XXVIII	1998.	1999.	17	296	18	исто	500	„Униграфика“
XXIX	1999.	2000.	13	324	14	исто	500	„Светлост“
XXX	2000.	2001.	11	320	10	исто	500	исто
XXXI	2001.	2002.	13	288	16	исто	500	исто
XXXII	2002.	2003.	11	308	12	исто	500	исто
XXXIII	2003.	2004.	9	198	11	исто	500	исто
XXXIV	2004.	2005.	11	188	11	Делфина Рајић	500	исто
XXXV	2005.	2006.	19	398	20	исто	600	„Графички центар“
XXXVI	2006.	2007.	17	398	18	исто	500	исто
XXXVII	2007.	2008.	16	414	16	исто	500	исто
XXXVIII	2008.	2009.	16	390	18	исто	500	исто
XXXIX	2009.	2010.	15	342	14	исто	500	исто
XL	2010.	2011.	17	398	16	исто	500	исто
XLI	2011.	2012.	11	218	13	исто	300	исто
40	41	40	614	12882	592	3	25200	5

Што се тиче још неких појединости у вези са овом публикацијом, рецимо и то да је на штампању Зборника до сада радило укупно пет предузећа. Њих предводи „Литопапир“ са двадесет и шест бројева, затим „Графички центар“ са осам, односно „Светлост“ са седам наслова, док су фирме „Егитекс“ и „Униграфика“ публиковале по један број часописа.

Објављивање досадашњих бројева Зборника је, поред матичне куће, у неколико наврата

* Број XIX поред 11 редовних радова садржи и прилог *Хаџи-Проданова буна 1814: Зборник радова њриказаних на Научном скупу у Чачку одржаном 25. септембра 1989. године*

нови лого. Аутор ових нешто „дотеранијих“ слова је Весна Станић-Сављевић.

¹⁵ Ради се о бројевима XVII, XVIII, XXVI, XXVII, XXIX, XXX и XXXVIII.

Закључак

Хиљаде страна, стотине чланака и десетине врских аутора, током минуле четири деценије учинили су да *Зборник радова Народног музеја* у Чачку постане најрепрезентативнији научни годишњак овог дела Србије. Да је у истину тако сведочи и до сада изнета статистика која даје безрезервно право оваквој тврдњи.

Тачан, поуздан и научним принципима вођен, *Зборник* је временом постао фактор без

којег је немогуће на адекватан и методолошки исправан начин извршити било какво озбиљније проучавање прошлости Западног Поморавља и његове околине.

Осмишљен и урађен према међународним стандардима, а захваљујући промишљености људи који су га стварали и унапређивали, овај вишедеценијски издавачки подухват чачанског Музеја са пуним правом заслужује почасно место у нашој, и не само нашој, научној литератури.

Aleksandar MARUŠIĆ

What National Museum Journal tells us about Statistical review of forty one National Museum Journals from Cacak

It all started a long time ago in 1969; National Museum Journal from Cacak, in the course of time has been profiled as one of the most significant and most influential Serbian magazines from the field of humanities. It is methodologically well founded with clearly defined structure and form, and in all these years the Review has been characterized by exceptional number of high quality and diverse texts, which have broadened the knowledge of this part of our country to a great extent, without it the knowledge would be much poorer and what is most important less 'scientific'.

Milovan Vulovic, historian, a director of the Museum in Cacak for many years, is considered to be the founder of the mentioned journal. Beside him, as editor, the first editorial board consisted of Radomir Stanic, Milena Ikodinovic and Dusan Rankovic. Mr. Vulovic edited first twenty five issues when in 1996 Nevenka Bojovic, ethnologist succeeded. Since 2004, or to be more precise, since the thirty fourth issue of the Journal the leading role has been taken over by Delfina Rajic, historian of Art. Together with new editorial board she has significantly improved the journal, especially its content and design.

What definitely must be said about the Journal is that after the first issue there was a pause of one year in its publishing. However, since 1971 it comes out regularly, so in 2012 its XLI issue

was published. Until now, in numerous volumes of this impressive journal there have been 157 authors on 13520 pages who publicized 636 papers in the circulation of 24700 copies.

Fourth issue of the Journal with 402 pages is the biggest in its volume, while the thirty third from 2003 is the 'thinnest' with only 194 pages. Issue XXII-XXII is the only double issue up to now. It was published in 1994 and it refers to 1992/93. It is also worth mentioning that in 1999 during the war the issue number XXIX came out on 319 pages.

Since the issue XXXIV it has changed its design identity, which in practice means new cover design, and works are printed on better higher quality paper. At the same time, starting from the same issue the constituent part of the Journal is annual report where all activities of the Museum in that year are listed. This practice was introduced in the third issue but six years later it was discontinued.

We end the story about Cacak Journal with data that in every decade issue (X, XX, XXX, XL) there is a bibliography of published works until then and since XXXIV issue abstracts and key words have become constituent parts of each paper. Finally, summaries of papers have been translated into French since XIV issue and since XXIX issue into English language.

Aleksandar MARUŠIĆ

Ce que le recueil nous dit de lui-même / Aperçu statistique des quarante et un numéros du Recueil des travaux du Musée national de Cacak

Ce que le recueil nous dit de lui-même / Aperçu statistique des quarante et un numéros du Recueil des travaux du Musée national de Cacak

Lancé il y a longtemps déjà, en 1969, le Recueil des travaux du Musée national de Cacak se profila avec le temps comme une des plus importantes et des plus influentes revues serbes du domaine des sciences humaines. Bien fondé méthodologiquement, avec une structure et une forme clairement définies, le Recueil durant toutes ces années est caractérisé par un nombre exceptionnel de textes qualitatifs et variés, sans lesquels la prise de conscience concernant cette partie de notre pays aurait été considérablement moindre, plus pauvre et, ce qui est le plus important, « pas plus instruite ».

En tant que fondateur du morceau mentionné, on considère l'historien Milovan Vulovic, d'ailleurs directeur de longue date du Musée de Cacak. À part lui comme rédacteur, le premier comité de rédaction fut également constitué par Radomir Stanic, Milena Ikodinovic et Dusanka Rankovic. Monsieur Vulovic rédigea les vingt-cinq premiers numéros, lorsque lui succéda en 1996, à cette position, l'ethnologue Nevenka Bojovic. En 2004, plus précisément à partir du trente-quatrième numéro du Recueil, la barre fut prise par l'historienne de l'art Delfina Rajic, qui va promouvoir la revue avec le nouveau comité de rédaction, en particulier sa teneur, c'est-à-dire son apparence visuelle.

Ce qui doit notamment être dit concernant le Recueil, c'est qu'après le premier numéro s'en suivit une pause d'un an dans la parution. Toutefois, à partir de 1971, il est publié régulièrement et c'est ainsi qu'il en arriva, en 2012, à son numéro

XLI. Jusqu'à présent dans les nombreux tomes de cette revue impressionnante, 157 auteurs sur 13 520 pages publièrent 636 travaux, et ceci dans un tirage de 24 700 exemplaires.

Le quatrième numéro du Recueil avec 402 pages est jusqu'à présent le plus volumineux et le trente-troisième de l'année 2003 est le « plus mince », le faisant « seulement » 194 pages. Le numéro XXII-XXII est précisément le seul numéro double dans la pratique de jusqu'à présent de publication du Recueil. Il fut imprimé en 1994 et concerne les années 1992/93. De même, la donnée, que lors de l'année de guerre 1999 le numéro XXIX est paru sur 319 pages en tout, vaut la peine d'être mentionnée.

À partir du numéro XXXIV, le morceau change son identité visuelle, ce qui en pratique signifie que l'on prépare une nouvelle apparence de la reliure et que les travaux sont imprimés sur un papier supérieur, de meilleure qualité. Au même instant, à partir du même numéro comme partie composante du Recueil, on publie le compte-rendu annuel dans lequel sont énumérées les activités complètes du Musée pour cette année. D'ailleurs, cette pratique fut introduite dans le troisième numéro, pour être supprimée six années plus tard.

Nous achevons l'histoire concernant le Recueil de Cacak avec les données que dans chaque chiffre décadaire (X, XX, XXX, XL) furent éditées les bibliographies de tous les travaux jusqu'alors publiés et, à partir du numéro XXXIV, parties intégrantes des articles devinrent les abstracts et les mots clés. Finalement, les résumés des travaux et des compléments furent traduits en français dès le numéro XIV et, à partir du numéro XXIX, également en langue anglaise.

Делфина
РАЈИЋ

директор, историчар уметности
Народни музеј Чачак

УДК: 069(497.11)"2012"(047)

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 2012. ГОДИНУ

Народни музеј у Чачку је током 2012. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покретних културних добара везаних за културну, историјску и уметничку прошлост чачанског краја. План рада реализовало је 18 радника, а њима је руководио директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припреме и излагања студијских изложби Музеја која омогућава попуњавање збирки, као и пракса организовања гостујућих изложби са најразличитијом тематиком, али и одржавања предавања запослених стручњака Музеја у Чачку у установама и факултетима у Србији.

Посебан сегмент рада представља нови дизајн и садржај сајта Народног музеја у Чачку. Прва промена извршена је у марту 2012. године, да би од октобра до краја исте године био извршен комплетан редизајн сајта који је добио нове садржаје, анимације, фотографије и текстове и први пут делимично и своју варијанту на енглеском језику. Нови изглед и садржај привукли су и нову публику, тако да је посета сајта значајно порасла (са око 70 на око 150 посетилаца у току једног дана). Томе је допринело и свакодневно ажурирање сајта, као и његова поновна активизација поводом изложбе *Албум сликари Чачка 1870-1941*.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог значаја. У управној згради је, услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито смештај предмета.

Током 2012. године адаптирани су купатило на горњем спрату зграде Музеја и под у канцеларији Археолошког одељења и Библиотеке, а сређена је и друга просторија етнолошког депoa у приземљу зграде за смештај предмета од дрвета, керамике и метала (урађени су хидро и термоизолација, постављен је нови под, скинут је шпански зид, зидови су изравњани и окречени). За пројекат *Адаптације етнолошкој дейоа* Министарство је издвојило 300.000 динара. Народни музеј је од Министарства културе добио 500.000 динара за наставак започетих радова на реализацији пројекта *Музеј дејинствва*. Од тих средстава постављен је систем за видео- и аудио-презентацију поставке и набављени су LCD, камера и лап-топ. Урађен је и део витрина у једној просторији у згради у којој ће бити смештен Музеј детињства. У току године набављени су дигитални копир-апарат и лабораторијска столица, као и рачунарска опрема (два рачунара и монитор).

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију добила је нове апарате (ултразвучна пенкала и ултразвучна када).

ПАЛЕОНТОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Збирке

Крајем 2012. године Палеонтолошко одељење добија нове предмете од дародавца Петра Урошевића, дипл. инж. рударства у пензији, као и значајан део библиографске грађе у вези са рударењем у нашем крају.

Настављен је рад на обради палеонтолошког материјала, детерминацији и фотографисању новонастале збирке дародавца Петра Урошевића, као и паковање предмета у нове пластичне кутије. Направљен је одабир палеонтолошког материјала и минерала уз њихово претходно чишћење.

Теренска истраживања

Екипа Народног музеја је 26. октобра 2012. године делимично обишла атар села Јанчићи на Каблару. Том приликом је рекогносциран део терена на потесу Дубац, где су 1984. и 1985. године обављена истраживања дела некрополе под тумулима. Циљ обиласка био је евентуално откривање још неке хумке у оквиру исте некрополе од стране археолога и обилазак постојећих геолошких профила и уочавање нових од стране палеонтолога. Потребно је рекогносцирати шире подручје Јанчићи – Добриња ради јаснијег уочавања палеонтолошких локалитета.

Палеонтолог Биљана Чкоњевић се 30. октобра прикључила обиласку локалитета Матино поље (Горачићи), као и имања Србољуба Јевремчевића.

Научни и стручни скупови и стручно усавршавање

Кустос Биљана Чкоњевић је 19. и 20. априла учествовала на семинару *Услови њревенишине конзервације за изложбени њпросџор у музејима*, одржаном у Народном музеју у Краљеву у организацији Централног института за кон-

зервацију у Београду, Министарства културе, информисања и информационог друштва Републике Србије и Народног музеја у Краљеву.

У мају месецу присуствује скупштини МДС-е, а у јуну радном састанку у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, где наставља рад на заједничком пројекту под називом *Вашар башишине*.

Кустос Биљана Чкоњевић присуствовала је 27. и 28. септембра семинару *Реџонална школа наслеђа Србије у Горњем Милановцу*. Овај семинар је организовао Музеј рудничко-таковског краја у сарадњи са Етнографским музејом у Београду и Обласном школом уметности и наслеђа (*Ecole Departementale des Arts et du Patrimoine*) из Француске области Вандеја. Циљ је био унапређење образовних програма у установама задуженим за заштиту културно-историјског и природног наслеђа. Пројекат су финансијски подржали Министарство културе, информисања и информационог друштва, као и Француска амбасада у Београду.

У новембру месецу Биљана Чкоњевић присуствује предавању (*Да ли је Винча била њрва европска мџтропскола*) које је одржао Драган Јанковић, кустос Музеја града Београда, на археолошком налазишту Винча и предавању Слободана Кнежевића, редовног професора Рударско-геолошког факултета Универзитета у Београду (*Нови њодаци о геолошкој њрађи археолошкој налазишћиа Винча*).

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке

Цела 2012. година протекла је у дигитализацији античке и средњовековне збирке. Античка збирка је увећана за 25 нових експоната који су инвентарисани и фотографисани дигиталном техником.

За потребе публикавања радова кустоса у Зборнику Народног музеја Чачак начињено је више од 359 дигиталних фотографија предмета, као и 125 црно-белих фотографија византијских трахеја. За потребе каталога који је пратио изложбу поводом 60 година Музеја начињено је 50 дигиталних фотографија.

У конзерваторској лабораторији Народног музеја конзервирано је 20 металних археолошких предмета са локалитета Литопапир (Чачак), Манастир Свете Тројице код Чачка, Гротница (Гуча), Никољска воденица (Пријевор), Котража, као и 2 случајна налаза. Такође су конзервирана 4 предмета са локалитета Суво Поље за потребе изложбе поводом 60 година Музеја, а наставља се конзервација и осталих предмета са поменутог локалитета.

Завршена је ревизија целокупне документације која се односи на археолошка ископавања, као и њено адекватно смештање у регистраторе.

Остварена је сарадња са антропологом Предрагом Радовићем из Народног музеја из Краљева, који ће извршити антрополошку обраду инхумираних коштаних остатака са археолошког локалитета Црквина (Трнава), као и са антропологом Наташом Миладиновић из Археолошком института у Београду, која ће извршити антрополошку обраду инхумираних коштаних остатака са археолошког локалитета Градина (Јелица). У Народном музеју Чачак опрано је 19 скелетних остатака из више кампања.

Током године вршене су припреме за обележавања јубилеја 60 година Народног музеја Чачак које су обухватале каталожску обраду предмета, њихово фотографисање, као и идејно решење поставке археолошких експоната на чијој су реализацији учествовали кустоси Марина Котарац и Александра Гојгић.

За потребе излагања на изложби *Рука властелине, монаха и усџаника*, а поводом Ноћи музеја, Музеју рудничко-таковског краја

уступљен је предмет из средњовековне збирке (сребрни прстен - Мајдан, Рудник).

У оквиру редовних активности запослени у Археолошком одељењу су обишли Терме у центру града које су проглашене за културно добро и које су ове године чишћене само једанпут. У оквиру манифестације Ноћи музеја у Чачку су 19. маја на Римским термама одржане презентација и радионица мозаика уметнице Сандре Шесто-Ђекић. За ту прилику израђен је и постер-презентација о овом значајном локалитету.

Кустос Александра Гојгић учествовала је у прилогу Прве ТВ који се односио на археолошки локалитет Градина на Јелици. Том приликом су снимљени експонати са овог локалитета за потребе серијала *У сусрет коренима хришћанства* Културно-образовног програма Редакције за науку и образовање РТС-а.

Теренска истраживања

Претходне године редовно су обилажени грађевински ископи у ширем центру града. На позив Црквеног одбора екипа из Народног музеја, на челу са директорком Делфином Рајић, обишла је село Рти у којем је планирана изградња нове цркве-брвнаре.

Током ове године, у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву, покренута је процедура стављања под заштиту државе локалитета Порта Успенија Пресвете Богородице као археолошко налазиште.

Римске терме у Чачку су у оквиру Лубљанског процеса (рехабилитација нашег заједничког наслеђа) стављене на ПИЛ (Листу приоритетних интервенција), а следи израда ПТА-а (Прелиминарна техничка процена). Носиоци овог пројекта су Завод за заштиту споменика културе Краљево и Народни музеј Чачак.

Током априла обављен је обилазак хумки на локалитету Крњине у Мрчајевцима. Констатовано је да није дошло до промена насталих

интензивираним пољопривредном делатношћу или изградњом.

У другој половини октобра Биљана Чкоњевић и Катарина Дмитровић су обишле локалитет Дубац у Јанчићима на коме су пре више од двадесет година истраживане праисторијске хумке (бронзано доба) са веома богатим и разноврсним резултатима. Приликом обиласка уочено је постојање још два тумула који су, без сумње, припадали истој некрополи. У договору са власником имања направљен је план за њихово истраживање током наредне године.

На позив мештана, у два наврата је извршен обилазак локалитета Матино поље у Горачићима. На овој локацији, на имању породице Јевремчевић, приликом земљаних радова на њиви откривено је постојање већег зиданог објекта у потпуности покривеног земљом. Екипа Народног музеја у Чачку (Биљана Чкоњевић, Александра Гојгић, Марко Бојовић и Катарина Дмитровић) је 15. новембра извршила рашчишћавање наноса орања са места које су означили сами власници. Након скидања земље утврђено је да се означено место налазило на своду грађевине подужног облика (највероватније тунел), зидане од опеке и везане малтером. Пошто је отвор на своду био превише мали, кроз њега је убачен фото-апарат и на тај начин забележен његов унутрашњи изглед. За хронолошко опредељење и намену овог објекта није било довољно података, али би се слика о њему могла употпунити сондажним археолошким истраживањем.

Двадесетог новембра екипа Народног музеја у Чачку (Александра Гојгић, Марко Бојовић и Катарина Дмитровић) обишла је локалитет Римски бунар у Горњој Краварици (Лучани). Постојање овог локалитета познато је из старијих извештаја, али је истраживаче овога пута привукла чињеница да са ове локације потиче налаз гвозденог мача из старијег гвозденог доба, а не из Котраже, како се раније мислило. Локалитет Римски бунар заправо је изразито уочљива зараван на планини Голубац, на самој административној граници са Општином Ариље. Према конфигурацији терена мог-

ло би се очекивати постојање археолошког локалитета, а посебно пошто су већ познати неки налази. Овде би свакако требало поменути и бунар (мањи објекат цилиндричног облика зидан од притесаног камена). Ову целину су мештани раскопали и оградиле током 2009. године. Нису познати ни хронолошко опредељење, нити његова намена. Због високог растања није било могуће уочити постојање одређених објеката нити покретних налаза.

Кустос Катарина Дмитровић учествовала је у рекогносцирањима подјеличких села Жежевице, Виљуше и Вапе под руководством проф. Душана Михаиловића (Филозофски факултет у Београду), у организацији Народног музеја у Краљеву, а у циљу идентификације палеолитских локалитета на овом подручју.

Научни, стручни скупови и стручно усавршавање

Кустос-археолог Александра Гојгић присуствовала је у Краљеву радионици на тему *Услови њивених заштитних за изложбени простор у музејима* коју су организовали Централни институт за конзервацију из Београда, Народног музеја из Краљева и Министарства културе Републике Србије.

Кустоси Марина Котарац и Александра Гојгић учествовали су у раду XXXV Скупштини и годишњег скупа САД-а у Ваљеву.

Стручну праксу у трајању од 10. до 21. септембра 2012. обавиле су студенткиње археологије из Чачка, Дубравка Михаиловић и Катарина Лазаревић. Пракса је обухватала упознавање са свим сегментима музеолошког рада у вези са археолошким збирком Народног музеја Чачак.

Кустоси Марина Котарац и Александра Гојгић присуствовали су 13. Међународној смотри археолошког филма одржаној априла месеца у Народног музеју у Београду.

У периоду од 17. до 20. октобра одржан је 13. Међународни колоквијум погребне археологије у месту Сарата Монтеору (Бузау) у

Румунији на тему *Bronze and Iron Ages Graves from Eurasia: Gender Between Archaeology and Anthropology* (Гробови из бронзаног и гвозденог доба Еуразије: рог између археологије и антропологије). Србију су, поред учесника из Румуније, Бугарске, Молдавије, Украјине, Пољске, Португала и Белгије, представљали др Милош Јевтић (Одељење за археологију, Филозофски факултет Београд), мр Марија Љуштина (Одељење за археологију, Филозофски факултет Београд) и Катарина Дмитровић (Народни музеј Чачак). М. Љуштина и К. Дмитровић презентовале су рад *Middle Bronze Age Tumular Graves in the Kablar Range, West Serbia - Gender Perceived as Physical Condition and Social Construct* (Гробови под хумкама средњег бронзаног доба на кабларском венцу, Западна Србија – под посматран као физичко стање и социјални конструкт) у коме су презентовани грађа и нови закључци у вези са материјалом из фондова праисторијске збирке Народног музеја у Чачку.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Збирке

Рад на истраживању породичних заоставштина дао је изузетне резултате у попуни музејских збирки, нарочито за крај XIX и почетак XX века. Контакти са старим и угледним породицама из Београда и Чачка донели су највредније дарове које је један музеј у Србији добио у претходној години.

Преузето је 100 предмета из заоставштина принцезе Радмиле Карађорђевић, апотекара Аристида Јовановића, вајара Ђорђа Јовановића, генерала Михаила Рашића, адвоката Драгољуба Молеровића, др Даринке Громовић и проте Сретена Михаиловића. Међу тродимензионалним материјалом налазе се уметничка дела, примерци оружја, одликовања, градске моде, албуми фотографија, старе и ретке књиге, ратни дневници из Првог светског рата и др. Скулптура *Косачица*, рад Ђорђа Јовановића,

носи и сентименталну причу о призору из поља поред Чачка, који је послужио као мотив за њен настанак 1915. године.

У току трагања за културним добрима српског порекла у иностраним збиркама регистровано је постојање два топа система *Liechtenstein M. 1753* са српским грбом (збирка Поморског музеја у Гдињи, Пољска). Оба су произведена у Арсеналу у Бечу 1834. и 1835. године. Из Србије су однета као плен у Првом светском рату. Нажалост, за већ регистровану заставу 2. коњичког пука *Цара Душана I њозива* у *Le Louvre des antiquaires, Paris* није било могуће интервенисати одговарајућом понудом приликом аукције у *Auktionshaus Andreas Thies, Kirchheim unter Teck* (продата је за 17.000 евра).

Током године настављена је сарадња са генералом Марком Неговановићем који је Народном музеју поклатио 15 предмета везаних за његову личност, али и крај постојања СФРЈ. Преузети су и предмети од инжењера Петра Урошевића, међу којима се издвајају муштикала војводе Степе Степановића и артиљериски двоглед немачке војске из Другог светског рата. Настављена је и сарадња са инжењером Ђуром Крсмановићем који је Народном музеју поклатио једну камеру за снимање на траци из 1970. године.

Током године је за 63 новонабављена предмета утврђен статус покретног културног добра, а извршено је и њихово уписивање у регистар. Настављена је ревизија збирки, документације, као и сређивање депоа Одељења за историју (раздвајање грађе по врстама материјала и паковање предмета).

Рад са публиком и средствима јавног информисања био је усмерен на сталну поставку *Чачански крај у прошлости*.

Архивска истраживања Чачак у једном веку 1804-1918.

Друга година истраживања у трајању од 55 дана реализована је у периоду јун-децембар 2012. године. У току рада у Архиву Србије у

Београду у центру пажње био је Фонд господара Јована Обреновића (Средња Добриња, 1796 – Сремски Карловци, 1850). Из КК XIV копирано је или исписано 1968 докумената која се углавном односе на тридесете године XIX века, када је Јован Обреновић био кнез Рудничке и Пожешке нахије. Из Збирке тефтера Главне контроле прегледани су, исписани или копирани тефтери број 184, 185, 479, 512, 576, 588, 590, 635 за варош Чачак и села. У Библиотеци Матице српске у Новом Саду прегледани су сачувани бројеви листа *Световид* за период од 1852. до 1870. године.

Формирана су досијеа за 50 знаменитих Чачана. За *Српски биографски речник* написане су биографије Мацаровић Василија, Мијаиловић Илије, Миленковић Стевана, Миликић Веселина, Мирковић Лазара, Михаиловић Димитрија и Мутаповић Антонија.

Цео пројекат финансирани су Министарство културе са 300.000 и Град Чачак са 75.000 динара. Град Чачак је измирио и обавезе из 2011. године за откуп предмета у износу од 80.000 динара.

Истраживања поводом објављивања монографије *Манастири Овчарско-кабларске клисуре (друго, допуњено и измењено издање)*

Од почетка јанура, па до краја маја 2012. године на простору Овчарско-кабларске клисуре изведено је двадесет снимања манастира, њихових фресака, икона, ризница, архитектуре, али и природног окружења. Снимање је извршено не само из непосредне близине самих споменика, већ и са површине воде акумулационог језера у Овчарско-кабларској клисури, али и из ваздуха, захваљујући помоћи 714. хеликоптерске ескадриле из 98. ваздухопловне бригаде са аеродрома у Лађевцима.

Тим за снимања која су пратила значај споменика, посебне целине и предмете, као и панораме целог краја у свим временским усло-

вима и годишњим добима, чинили су фотограф Саша Савовић из Музеја рудничко-таковског краја и др Милош Тимотијевић из Народног музеја у Чачку.

Упоредо са овим послом припремана је за штампу књига за коју су прављени снимци, одређиван дизајн и састављани регистри за штампу у сарадњи са уредништвом за лексикографију Службеног гласника у Београду који је уједно и суиздавач монографије.

Истраживања поводом објављивања *Споменице Народног музеја у Чачку 1952–2012.*

Извршена су опсежна истраживања поводом писања Споменице. Прегледана је комплетна архивска грађа установе (42 кутије – књиге записника са разних састанака). Написани су текстови у вези са оснивањем Музеја, његовом историјом у протеклих шест деценија, дати су прегледи свих изложби и издања, а започето је и писање био-библиографије свих радника Музеја. У исто време одабирани су фотографије за публикацију и осмишљавани њен изглед и садржај.

Изложбе у припреми

Изложба *Браћа Глишићи из Чачка*

Рад на изложби посвећеној стогодишњици балканских ратова започео је у децембру 2011. године. Направљен је попис предмета, фотографија, књижне и некњижне грађе и докумената у збиркама Одељења за историју.

Изложба *Прота Вићентије Поповић и синови*

Настављена су допунска истраживања на терену села Жевице са циљем да се попуне уочене празнине у грађи о породици Попо-

вић, делатности њених најизразитијих представника и историјским изворима за историју приватних библиотека у Србији. Рађено је и на идентификацији примерака књига из фонда породице Поповић које се налазе у приватним библиотекама, као и на проналажењу сликовне грађе.

Изложба

*Чачак у доба социјализма
(1944-1989).*

*Фотографија као репрезент
политичке моћи*

У оквиру пројекта *Модернизација балканској ѓрада у доба социјализма 1944-1989*, осмишљена је изложба посвећена значају фотографије у обликовању пожељне слике друштва у епохи социјализма (на примеру Чачка). Из постојећих збирки фотографија Народног музеја у Чачку издвојене су оне које репрезентују целу епоху. Завршено је скенирање свих фотографија (1.400 снимака), укључујући и оне у фото-албумима из овог периода. Из целог фонда издвојено је 148 фотографија које са уводним текстом чине каталог изложбе која је планира за другу половину 2013. године.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Поред организационих послова везаних за рад установе, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, активно је учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу *29. децји мајски салон*, све изложбе које су биле део редовне активности током 2012. године, као и низ књижевних вечери и предавања, а гостовала је и у многим телевизијским емисијама.

Делфина Рајић присуствовала је 9. марта у Галерији Матице српске у Новом Саду семинару *Транзиција музеја*. Десет дана касније присуствовала је семинару *Ревизијализација музејских*

иосџавки одржаном у Синагоги у Нишу. Током године учествовала је у припремама за обележавање јубилеја - 60 година Народног музеја Чачак, као и на самој изложби посвећеној јубилеју. Поред тога учествовала је, заједно са др Милошем Тимотијевићем, у истраживањима поводом објављивања монографије *Манасџири Овчарско-кабларске клисуре*.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

У току 2012. године Етнолошко одељење набавило је 450 нових предмета. До експоната се долазило како поклонима и личним контактима са суграђанима, тако и откупом. Предмети су највећим делом везани за будућу сталну поставку *Музеј дејџињсџива*, тако да се углавном ради о опреми за децу и играчкама. Поред тога, набављено је, поклоном и откупом, више предмета за попуњавање збирки посуђа, заната, текстила и ткачких справа. Лепа Николић је поклонила 12 *вилерових* гоблена које је везла њена мајка. Глумица Бранислава Веселиновић и *Змајеве децје иџре* су за потребе Музеја детињства, поклонили 70 лутака. Од Љубице Војиновић одељење је добило 30 предмета, углавном за збирку текстилног покућства.

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 84 предмета. Снимљени видео- и аудио-материјал чува се у Етнолошком одељењу. У дигиталној техници снимљено је око 400 фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља везаних за народно градитељство и предмете материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото- лабораторији је у црно-белој техници снимљено око 350 и још око 480 фотографија у дигиталној техници за потребе фото-документације Етнолошког одељења.

У конзерваторској лабораторији Музеја извршени су конзервација и заштита 48 предмета из Етнолошке збирке.

У оквиру редовних музејских активности сређиван је депо, уз упоредно разврставање предмета и њихову реинвентаризацију.

Теренска активност

У оквиру рада на пројекту *Детињство и културни образац Срба* кустоси су појединачно, према задатим темама, одлазили на терен чачанског и милановачког краја (Трнава, Лозница, Бељина, Горњи Бањани и Прањани).

У самом граду успостављена је сарадња са више чачанских породица, од којих су добијени значајни подаци у вези са покренутим пројектима, као и за редовну активност на прикупљању нових предмета за збирке покућства, посуђа и заната.

У селу Добраче код Ариља пронађена је стара ваљалица која је била у употреби све до краја XX века.

Остварен је добар контакт са бројним породицама, не само у Чачку, већ и у градовима у окружењу, тако да су се музејске збирке успешно попуњавале новим предметима.

Научни, стручни скупови и стручно усавршавање

Семинар *Музеји данас* одржан је 27. јануара у Народном музеју у Београду. Предавачи и гости су били колеге из Лондона. На семинару је било речи о савременим стремљењима у музеологији, као што су прикупљање савремених предмета и што масовније укључивање публике у рад музеја.

У месецу марту, у Галерији фресака у Београду, одржан је семинар *Приче које музеј прича*. Предавачи су били стручњаци из Шведске. Посебна пажња била је посвећена различитим димензијама музеја, али и музеологији виђеној очима публике. На овом семинару је учествовала и Снежана Шапоњић-Ашанин.

У Народном музеју у Нишу одржан је семинар *Редефинисање музејских просторки*. И на овом семинару је учествовала Снежана Шапоњић-Ашанин.

У Ковачици је, у месецу фебруару, одржан стручни скуп *Језик као облик нематеријалног културног наслеђа*. Снежана Шапоњић-Ашанин је учествовала на овом скупу са радом под називом *Музика и језик*.

На семинару *Регионална школа наслеђа Србије*, одржаном у Горњем Милановцу, представљена је Обласна школа уметности и наслеђа у Вандеји (Француска), а било је речи и о њиховом културно-историјском и природном наслеђу.

У Зрењанину је 19. октобра 2012. године ИКОМ организовао семинар на тему *Управљање музејским збиркама: Набавка предмета* на коме су учествовали и наши етнологзи.

Стручни скуп, на којем су присуствовали и етнологзи из нашег Музеја, под називом *Музејска контекстуализација интимног и емотивног*, одржан је 22. и 23. новембра 2012. године у Музеју града Новог Сада.

У организацији Министарства културе у Дому омладине у Београду организован је семинар под називом *Менаџмент у култури и уметности: теоријски развој и практична концепција* на коме је учествовала и етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин.

Снежана Шапоњић-Ашанин је била учесник семинара *Етнологија и антропологија у Србији данас* које је организовало ЕАДС. Тема рада је била *Грађанска слава у Чачку и Краљеву*.

У Музеју пољопривреде у Кулпину 14. маја 2010. године организован је скуп *Музејско друштво Србије* поводом Међународног дана музеја. Овим скупом започела је реализацијом идеје Младенка Кулмовића да се у свим музејима у Србији у мају месецу организује Недеља музеја који ће имати већи број манифестација (изложбе, научни и стручни скупови, посете другим музејима, Ноћ музеја...).

Скуп Музејског друштва организован је у октобру у Етнографском музеју у Београду. Истовремено је одржана и седница Етнологске секције на којој је констатовано да се због велике заузетости етнолога застало у раду Комисије за стандардизацију термина.

С обзиром да је председник *ИО Етнологско-антиројолошког друштва Србије*, Снежана Шапоњић-Ашанин је активно учествовала у његовом раду. У априлу месецу је организован скуп чланова ЕАДС на коме се расправљало о предмету *народна традиција*, о предавачима, као и о наставном плану и програму. У организацији ЕАДС одржан је стручни скуп у Етнографском музеју у Београду на тему *Етнологија и антиројологија у Србији данас*. Након дводневног семинара одржана је и годишња скупштина Друштва.

Етнологски филм

Етнолог Ивана Ђирјаковић је била сарадник и учесник у снимању етнологског филма *Галењско јробрље* Милана Брајовића, етнолога из Музеја рудничко-таковског краја.

Снежана Шапоњић-Ашанин је снимила обичаје везане за прославу ромске светице Бибије (Бибија – ромска слава). Снимање је обављено у Чачку, Крагујевцу и Јагодини.

Асурцијски занат у Ситаром Ланишту назив је филма који се снимљен у Јагодини и који је представљен на конференцији за нематеријално културно наслеђе у Смедереву. Овим традиционалним занатом се и данас бави неколико породица у селу Ланиште. У овом филму је, уз причу мајстора, приказан начин израде асура.

У породици Цветић у Краљеву снимљен је филм о начину обележавања крсног имена у старој грађанској породици (*Грађанска слава у Краљеву*).

У ОШ Филип Филиповић и вртићу у Слатини снимљено је 15 дечјих традиционалних игара (*Традиционалне дечје игре*).

Као и претходних и ове године су се, у оквиру *21. фестивала етнологског филма* у Кучеву, приказивали етнологски филмови аутора Снежане Шапоњић-Ашанин: *Свекрвина свадба*, *Каменорезачки занат*, *Фрулаш*, *Певање уз тейсију*, *Асурцијски занат*.

Нематеријално културно наслеђе

Снежана Шапоњић-Ашанин је, као регионални координатор, у Смедереву организовала *Конференцију за нематеријално културно наслеђе Конференција о имплементацији УНЕСКО-ве конвенције о заштити нематеријалног културног наслеђа у Републици Србији* са освртом на досадашње резултате у њеној примени на подручју Централне Србије. Том приликом су представљени видео-записи о асурцијском занату у Јагодини, лековитим изворима и манифестацији Смедеревска јесен. Конференција је била веома посећена, а у њеном раду су, поред етнолога, учествовале и остале колеге из музеја Србије (историчари, археолози и историчари уметности). Гости су били и представници појединих традиционалних заната који су на самом скупу представили своје вештине (асурције, плетари рибарских мрежа...).

У оквиру припреме елемената за нематеријално културно наслеђе, Снежана Шапоњић-Ашанин је обрадила теме везане за вештине израде пазарских мантија, маћанских плоча, студеничког мермера, тугли и цигли за хлебне пећи у Котражи код Страгара, клесарског заната у Белој Води, филигранског заната у Чачку, Краљеву, Новом Пазару, Призрену, обичај свекрвина свадба у Коштунићима, као и обичај Бибија.

Снежана Шапоњић-Ашанин је радила на теренском истраживању Сабор у Сутелици. Реч је о традиционалном облику окупљања прве недеље после Петровдана. Ова теренска активност је реализована са циљем да се детаљније истражи овај вид обичајне праксе како би се одлучило да ли и овај обичај заслужује да се

уврсти у листу нематеријалног културног наслеђа.

Остварена је сарадња са Пољопривредним факултетом у Земуну. Професорка Снежана Јовановић ће учествовати у обради елемената НКН везаних за традиционалну производњу сира и кајмака.

Опанчарска радња Славка Стругаревића из Врњачке Бање, као највећи произвођач опанака у земљи, стручно је обрађена како би вештине овог традиционалног заната постале елемент НКН.

Истраживани су елементи традиционалне грађанске славе. У оквиру теренских активности направљен је и видео-запис. Истраживање је спроведено у Чачку, Краљеви и Горњем Милановцу.

Прикупљана је теренска грађа за ђурђевданске обичаје у чачанском, ивањичком, сјеничком и новопазарском крају (разговори са испитаницима, легенде, као и видео-записи).

Манифестације

Као и претходне године, манифестација *Пливање за залеђени крсти* реализована је на Богојављење у сарадњи са Спортским центром *Младоси* и Домом културе. Покровитељи су били Град Чачак и црква Светог Вазнесења Господњег.

Етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин је, као и протеклих година, учествовала на манифестацији *Сабор фрулаша у Прислоници* (члан стручног жирија у вези са традиционалном кућињом и изворном домаћом радиношћу).

Етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин била је члан стручног жирија за избор најоригиналније маске у оквиру *Фестивала маски* који организује КУД *Абрашевић* на Белу покладну недељу.

Пројекти

Успешно је завршена трећа фаза пројекта *Музеј детињства*.

За пројекат *Детињство и културни образац Срба* добијена су средства од Министарства културе (300.000 динара). На пројекту су, поред чачанског Музеја, учествовале и колеге из музеја у Кикинди, Крагујевцу, Ваљеви, Зајечару, Сирогојну, Пожаревцу, као и из Музеја Војводине. У пројекат су били укључени и педагог и психолог из Предшколске установе Радост. Стручни консултант и ментор била је др Весна Марјановић, музејски саветник из Етнографског музеја у Београду. Рад на овом пројекту био је истраживачког карактера и у овој години успешно је завршена његова друга фаза.

Истраживања су, осим у Чачку, вршена још и у Ивањици, Краљеви, Горњем Милановцу и Врњачкој Бањи, а у оквиру пројекта остварена је сарадња са Школском управом у Чачку и ОШ *Филиј Филиповић*. Направљен је и видеоснимак 15 традиционалних дечјих игара.

Изложбена активност

Урађен је део витрина у једној просторији у згради у којој ће бити смештен Музеј детињства. Завршена је трећа фаза пројекта, тако да у наредној години предстоји наставак активности око саме техничке реализације поставке и израде каталога. У оквиру Музеја детињства на Бадњи дан је организован јавни час на тему народне традиције. Посетиоци су била деца из Предшколске установе *Радоси* и Синдикат компаније *Слобода*. Том приликом деца су се упознала са обичајима везаним за божићне празнике. Аниматор је био глумац Милутин Јевђенијевић који је, заједно са децом, уносио и палио бадњак. На крају је изведена представа *У цара Тројана козје уши* у току које су се деца упознавала са бројним традиционалним предметима који се чувају у Музеју.

Тематске изложбе

У оквиру 52. Сабора трубача у Гучи Етнолошко одељење нашег Музеја је, заједно са Народним музејом из Зајечара, реализовало изложбу *Пути њреслице кроз време*. Циљ је био

приказивање преслица из различитих крајева Србије. Том приликом посетиоци су могли да погледају бројне различитости, али и сличности у изгледу и мотивима украшавања овог предмета везаног за прераду влакана. Изложбу је посетило 20.000 сабораша.

На 52. Сабору трубача у Гучи представљена је изложба *Вуна некад и сад* на којој је бројној публици предочена улога вуне у свим временским раздобљима. Посебну пажњу привукла је њена улога у савременим условима. Вуна као инспирација уметника представљена је уметничким остварењем студија *Марушка*.

У сарадњи са КУД-ом *Абрашевић*, а у оквиру манифестације *Сусрети фолклора дијаспоре*, у холу Дома културе и на Градском тргу постављена је изложба *Традиционални занатли наши краја*. Њен циљ је био да се млади који живе ван Србије упознају са традиционалним вредностима земље из које су потекли.

Сарадња са другим установама

Као и ранијих година, Етнолошко одељење је наставило сарадњу са Куд-ом *Абрашевић*. Она се углавном огледала у консултацијама око ношње и кореографија, као и у припреми за организовање Беле покладне недеље. Сусрети фолклора из дијаспоре ове године су организовани у Чачку. Тим поводом на Градском тргу и у Дому културе Снежана Шапоњић-Ашанин је припремила изложбу *Стиари занатли*.

Снежана Шапоњић-Ашанин је учествовала у програму РТС-а у емисији Квадратура круга са темом *Трубашитво у Србији*. За емисију *Образовно ојледало* етнолози су учествовали у реализацији телевизијске емисије *О раду Етнолошкој одељења Народној музеја у Чачку*. Снежана Шапоњић-Ашанин је учествовала у реализацији емисије *Свилени снови*. Музеј трубе је представљен емисијом *Музеј трубе у Гучи*. За емисију Шљивик на РТС-у била је стручни консултант на тему *културној наслеђа чачанској краја*. Учествовала је и у реализацији ове емисије.

О споменицима крајпуташима Снежана Ашанин је реализовала тв-емисију *Безиробно знамење* (у сарадњи са Продукцијском кућом ЧА-видео).

Као и претходних година, у оквиру Сабора фрулаша у Прислоници, Снежана Шапоњић-Ашанин је реализовала изложбу *Ручни радови и стиари занатли* (у сарадњи са Туристичком организацијом Чачка).

Снежана Шапоњић-Ашанин је у месецу фебруару учествовала у организацији и раду Међународног сајма туризма. Том приликом је реализована поставка *Традиционална српска кућа*. Целокупна презентација је добила прву награду на Сајму. У организацији ТОЧ-а учествовала је у раду семинара *Туристичка йонуда Рашкој и Моравичкој округу*, одржаном у јуну месецу у Врњачкој Бањи.

У Народној музеју је, у организацији *Удружење Женској йредазејнишиштва – Надежда Пејровић – Чачак*, уприличен пријем за амбасадорке и супруге амбасадора страних амбасада у Београду (Аустралије, Канаде, Кине, Аустрије, Финске, Норвешке, Данске, Француске...). Том приликом за гошће је припремљена изложба *Традиционални орнаменти на савременим одевним предметима*.

Настављена је ранијих година започета сарадња са студијом *Марушка*. Орнаменти са музејских експоната и даље су инспирација сликарке *Марушке Топаловић* у изради савремених одевних предмета. Музеј је на поклон добио 10 марама и ешарпи од свиле на којима су осликани орнаменти са музејских предмета.

У оквиру *Сабора йтрубача* у Гучи етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин је учествовала у раду жирија за избор најлепше народне ношње. Одлучивало се и о најбољем здравичару са чиставе територије Србије.

Етнолози су свим медијским кућама омогућили приступ информацијама у вези са радом Одељења, као и стручно и научно тумачење бројних етнолошких тема.

Снежана Шапоњић-Ашанин учествовала је у тиму Агенције *Свети Сава* у вези са добијањем стручних акредитација за поједине старе занате.

У организацији Народног музеја у Краљеву Снежана Шапоњић-Ашанин је за краљевачку публику одржала предавање на тему *Грађанска слава*.

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Рад библиотеке Музеја одвијао се по устаљеном протоколу. Поред обраде књига у НИБИС-у, посебна пажња је посвећена набавци нових књига (разменом, поклоном и куповином). Од посебног значаја је био контакт са Светланом Миленковић, библиотекарком из Народног музеја у Београду, ради усаглашавања функција НИБИС-а.

Унето је 516 наслова књига у НИБИС програму. Директор музеја Делфина Рајић сагласила се да он буде трајно откупљен у 2013, с обзиром да је у протеклој години довољно дорађен да може да функционише без уплата годишње лиценце, чиме се постиже знатна уштеда у трошковима. Као узор за ову одлуку послужио је Народни музеј у Београду који се определио за исту варијанту, али и још неки музеји.

У циљу заштите књига редовно је вршено проветравање и чишћење прашине. За корице су уложена значајна средства, како за новодобијена годишта, тако и за оштећене и старе примерке.

Књижничар Анђелија Чвркић посетила је два једнодневна стручна састанка у Београду.

Библиотека је пружала услуге запосленим радницима, али и сарадницима Музеја и другима, што је могуће сагледати кроз табелу 1.

Приспеле публикације

У току године, као редован део посла, извршена је размена публикација у земљи и иностранству (табела 2).

Набавка књига одвијала се по устаљеним правилима (највећи број књига добијен је поклоном од Народне библиотеке Србије и разменом) (табела 3, 4, 5).

Један број музејских издања поклоњен је сарадницима, дародавцима и појединим установама на основу узајамног поклона књига.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима:

- палеонтолошке збирке: дрвена кутија са узорцима минерала (део збирке Ђура Крсмановића) - припрема за излагање;

- археолошке збирке: *метални археолошки њредмети* (27 предмета): крст проскурник из манастира Свете Тројице код Чачка (комбинација метал – дрво), остава средњовековног алата из Чачка (Литопапир, 1968. година, 14 гвоздених предмета), праисторијски гвоздени двосекли мач и др. *Керамика*: 7 предмета од чега 4 реконструкције. У току је конзервација керамике са локалитета Суво Поље и збирке турских лула;

- историјске збирке (23 предмета): 11 медаља, напрсни крст (збирка декорација), нож са нијело декорацијом, официрска торба (збирка оружја и војне опреме), еполете (збирка униформи), рам са фотографијом (реконструкција) и албум академика Јована Жујовића, 6 предмета из збирке реалија од којих су 3 (Ђорђа Јовановића) припремљена за излагање;

- етнолошке збирке (49 предмета): ковачки алат (28 гвоздених предмета), 2 метална предмета (збирка радиности и збирка сточарства), 17 играчака, шкриња и реконструкција клавира-дечије играчке.

Превентивна конзервација: Извршени су редовна контрола стања и третман одржавања предмета из сталне поставке и припремљен је

нови систем за обраду података добијених од система за мониторинг амбијенталних услова у Сталној поставци Музеја. Обрада података врши се у програму *Microsoft Excel* где су израдом одговарајућих формула омогућени табеларни прорачуни и израда дијаграма, те створени услови за одговарајућу анализу.

Документација: Редизајнирана је документација лабораторије (пријемно-предајне листе, конзерваторски картон). Уведен је нови јединствени систем вођења документације у лабораторији који се односи на конзерваторско-рестаураторске радове.

Стручно усавршавање

Слободан Богојевић је у току новембра месеца учествовао у специјалистичком програму Управљање музејским збиркама, Србија 2012/2013. у организацији Централног института за конзервацију и амбасаде Сједињених Америчких Држава у Београду која је обезбедила средства за реализацију програма који је водила Фион Зарубица, експерт за менаџмент збирки, уметничко излагање и излагање културног наслеђа, партнер у *Fionn Zarubica & Associates* и предавач из области управљања музејским збиркама на *California State University, Long Beach*. Теме обухватају превентивну конзервацију, савремене технике документације, руковање предметима, паковање, смештај и одлагање предмета, транспорт, креативно планирање изложби, израду постоља за предмете, као и постављање и скидање изложбе. Са реализацијом овог програма наставиће се и следеће године, када ће бити организоване још две сесије (фебруар и мај 2013).

Учествовање на предавањима, радионицама, стручна сарадња

Слободан Богојевић је посетио физико-хемијску лабораторију Народног музеја у Београду и разговарао са физико-хемијчаром Милицом Стојановић у вези са методама и техникама за анализу културних добара.

Слободан Богојевић је учествовао на семинарима *Ревитализација музејских поставки* (19. III) и *Planning Exhibition* (3. IV) у Народног музеју у Нишу (организација: ЦИК, Министарство културе, информисања и информационог друштва, Народног музеј Ниш).

Учешће конзерватора у дводневним радионицама (19-20. IV) у Народног музеју у Краљеву у организацији Министарства културе Владе Републике Србије и Централног института за конзервацију у Београду (тема: *Услови иревентивне конзервације за изложбени простор у музејима*).

Настављена је сарадња са Централним институтом за конзервацију у Београду, конзерваторским одељењима и лабораторијама у Србији, као и са Технолошко-металуршким факултетом у Београду у погледу анализе и примене науке у конзервацији културних добара.

Предавања

Конзерваторска предавања одржана су у Галерији Народног музеја у Чачку 12. XII 2012. године. Предавања представљају резултат сарадње конзерватора Музеја савремене уметности у Београду и Народног музеја у Чачку и имала су за циљ да представе смернице рада ова два одељења, као и повезивање са изложбом *Акаџиски вечном* кроз предавање о технологији израде византијске иконе, али и делова који се односе на рестаурацију предмета сакралне уметности. Програм предавања обухватао је следеће теме: Технологија израде византијске иконе (Ивана Маричић, стручни сарадник Одељења конзервације Музеја савремене уметности), Основне смернице конзервације и рестаурације штафелајног и зидног сликарства (Биљана Шипетић, конзерватор Одељења конзервације Музеја савремене уметности), Конзервација крста проскурника из манастира Свете Тројице код Чачка (Слободан Богојевић, конзерватор Народног музеја у Чачку).

Изложбе: Конзерватори су, заједно са графичким дизајнером Марком Спасојевићем, припремали материјал за презентацију лабораторије у оквиру прославе *60 година Народног музеја у Чачку* и учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Конкурси: Слободан Богојевић је припремио пројекат (*Адаптација и опремање лабораторије за конзервацију и реститурацију*) и конкурисао код Министарства културе и информисања за суфинансирање у области културног наслеђа. Пројекат се односи на набавку лабораторијских апарата (апарата за дестилацију воде, фотометра и кондуктометра).

Стручна пракса (пилот-пројекат) из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију организује стручну праксу из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (смер - конзерватор културних добара).

Стручна пракса је, као пилот-пројекат, усмерена на упознавање ученика са методама и техникама које се користе у анализи и заштити културних добара, конзерваторско-рестауракторским третманима, као и начинима и системима за вођење конзерваторске документације. Практика обухвата и упознавање са врстом, историјатом, методама и техникама израде музејских предмета. Посебан акценат програма усмерен је на превентивну конзервацију као један од најважнијих сегмената заштите културних добара. Део наставе обухвата и упознавање ученика са улогом и функцијом музеја, његовом организацијом, музејским збиркама итд. Ученицима ће током стручне праксе бити представљени најзначајнији музеји, као и институти и лабораторије за конзервацију и рестаурацију у Србији и свету. Посебна пажња посвећена је основним смерницама, задацима и циљевима лабораторије у Чачку, али и музејским збиркама чачанског Музеја.

Стручна пракса се састоји из теоријског и практичног сегмента. У програм су, поред конзерватора, укључени и кустоси, фотограф, библиотекар и дизајнер Музеја. Програм на тему *Конзервација и реститурација метала* који је водио Слободан Богојевић одржан је током децембра 2012. године за ученике IV године. Стручна пракса се организује у сарадњи са професорима Уметничке школе Аном Божићевић и Рашом Јованићем.

ФОТО-ЛАБОРАТОРИЈА

Током 2012. године снимана су покретна и непокретна културна добра, изложбе и бројне манифестације које реализује Народно музеј у Чачку. Фотографско одељење је учествовало у техничкој реализацији изложби, као и теренских радова.

Током 2012. године обављена су следећа снимања:

1. за Палеонтолошко одељење: 150 дигиталних снимака;
2. за Археолошко одељење: 409 дигиталних и 250 црно-белих снимака;
3. за Историјско одељење: 2460 дигиталних снимака;
4. за Уметничко одељење: 565 дигиталних снимака;
5. за Етнолошко одељење: 480 дигиталних и 350 црно-белих снимака;
6. за Конзерваторско одељење: 464 дигитална снимка;
7. за изложбе и манифестације: 698 дигиталних снимака;
- 8- за рекогносцирање терена: 121 дигитални снимак

ТЕХНИЧКА СЛУЖБА

У току 2012. године постављено је осам изложби у Галерији Музеја. За потребе изложбе Благо Народног музеја склопљено је шест витрина и три наменска постаментна. На послови-

ма реализације поставки остварена је сарадња са конзерваторском и фото-службом.

За све манифестације у Галерији Музеја постављено је озвучење и редовно је контролисана исправност разгласног система.

Сprovedена је интернет мрежа у приземље зграде, реновирани су етнолошки депо и археолошке канцеларије. У Галерији Музеја постављен је сто са пултом и витрином за излагање музејских издања, чиме је постојећи простор оплемењен и комплетиран.

Извршено је редовно сервисирање клима-уређаја, котлова на гас, унутрашње гасне инсталације, аутоматског противпожарног система у Конаку Јована Обреновића и ручног система дојаве пожара у згради Музеја. Редовно су одржаване инсталације и опрема у згради Музеја, Конака, као и возни парк Музеја.

СТАЛНА ПОСТАВКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Стална поставка Музеја *Чачански крај у прошлости* задржала је своју актуелност и код локалне публике и код посетилаца са стране, јер је на узоран начин презентовала један од резиденцијалних објеката чланова династије Обреновић из доба прве владавине кнеза Милоша и поставку коју чине експонати од националног значаја. Унутрашњи склоп Конака из прве половине XIX века није нарушен савременим техничким средствима, па је основни квалитет постигнут класичном експозицијом која истиче највредније и најлепше предмете из музејских збирки и на тај начин ове просторе повезује са цивилизацијским токовима југоисточне Европе. Убедљива презентација историје и културе овог дела Западне Србије има неподељене симпатије и одличан одзив публике која у оквиру програма школског и културног туризма долази у посету Музеју. Утисци страних посетилаца (из Бугарске, Немачке, Норвешке, Пољске, Русије, Словеније, Турске, Француске, Холандије и др.) први су весници

пролазности почетног одушевљења креативног приступа новим поставкама које је прокламовало *искорак* као основни квалитет.

Музеј је у 2012. години посетило више званичних државних делегација. Међу посетиоцима су били и амбасадори Холандије и Израела. Укупан број посетилаца износи 5525 (3425 деце и 2100 одраслих). За велики број чачанских основаца и средњошколаца Музеј је учионица очигледне наставе за наставне области из разних предмета.

Настављена је сарадња са Матицом Српском из Новог Сада, Међуопштинским историјским архивом и Градском библиотеком *Владислав Петковић Дис* из Чачка. Стална поставка је представљена крајем децембра 2012. године у емисији на РТС 2 посвећеној шездесетогодишњици постојања Музеја у Чачку.

ИЗЛОЖБЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

У Галерији Народног музеја отворене су четири изложбе из сопственог програма, три позајмљене и две које су организовали појединци, организације и удружења из Чачка. Школска публика је, као и претходних година, била најбројнија. Пратећи програм чинила су предавања, промоције књига и разговори. Галерију је у току 2012. године посетило 6.100 посетилаца.

Дечји мајски салон

Редовна годишња изложба *Дечји мајски салон*, аутора Делфине Рајић, отворена је 28. маја 2012. године у Галерији Музеја на тему *Некад и сад*. Изложбу је отворила Лела Петровић. У овој ликовној смотри окупило се 14 школа са подручја општина Горњи Милановац, Чачак и Лучани (укупно 539 рада). Од одабраних 389 радова награђено је десет, а најбоља је била ОШ *Гуча* из Гуче. Изложбу прати каталог од 36 страна. Том приликом отворена је и изложба *Моје татајно блајо*, ученика ОШ *Вук Караџић* и Гимназије у Чачку.

*Благо Народног музеја:
истраживања 2002-2012.*

Народни музеј у Чачку закорачио је у нови век ослоњен на најбоље традиције српске и европске музеологије. Будућим временима намењен је систематски рад на попуни музејских збирки кроз археолошка истраживања, истраживање сакралних споменика, градске културе и народног живота XIX и XX века. Грађани старог Чачка нису заборавили завет верности свом родном месту, па су њихови дарови Музеју изузетне драгоцености из њихове породичне повести, чак ако их и само краткотрајна епизода из живота везује за овај град. Племенити обичај даривања често је израз благодарности посетилаца после посете сталној музејској поставци или тематским изложбама које су им представиле богату прошлост завичаја и изузетно значајне збирке. Национално благо умножено вишегодишњим истраживањима и штедрим даровима потомака најугледнијих породица српског грађанског друштва између 2002. и 2012. године представљено је на изложби поводом шездесетогодишњице рада Музеја.

Природњачка збирка била је заступљена са 23 експоната, међу којима су примерци из збирке стена и минерала добијени на поклон од инжењера Петра Урошевића. Одељење за археологију је на изложби имало 16 предмета. Презентовани су налази са халштатских локалитета из села Балуга и Каона (добро очуван мач гласиначког типа из VIII века пре нове ере, дар Прекршајног суда у Чачку), античког Сувог поља, са бројним налазима керамике и рановизантијског локалитета Градина на Јелици (златан новац, амфора, полијелеј).

Презентација историјске баштине на изложби са 65 предмета најавила је велики подухват замене тематских блокова у сталној поставци Народног музеја континуираном сликом живота чачанског краја током XIX и XX века. Велике догађаје, привредни и урбанистички развој, културна збивања, знамените личности и модернизацијске процесе, посебно социјалистичког периода, очекује презентација на основу новопронађених музејских предмета. Рад

на истраживању породичних заоставштина XIX и почетка XX века представљен је предметима из заоставштине чланова династије Обреновић, проте Вићентија Попивића и синова, проте Сретена Михаиловића, академика Јована Жујовића и потомака, породица Крен и Станковић, председника општине Петра Николића, генерала Стевана Хаџића, генерала Чедомира Шкекића и сродника, апотекара Аристида Јовановића и председника општине Драгића Јовановића.

Малој колекцији архивске грађе породице Обреновић из заоставштине Ђорђа Роша (заједно са дневником краљевог ађутанта, пуковника Лазара Петровића из 1901. године, писаним у нотесу за најмањи џеп мундира), прикључене су фотографије чланова владарског дома Обреновића сачуване међу књигама проте Вићентија Поповића.

За збирку оружја инжењер Владимир Лепојевић из Београда је, приликом посете Музеју, поклатио кубуру оковану сребром и цеви тауширане златом, са иницијалима *МЈО*. Свету науке и технике припада обимна заоставштина грађевинског инжењера Милоја Јовановића, начелника Хидротехничког одељења Министарства грађевина и професора Универзитета у Београду. Заједно са заоставштином угледног чачанског апотекара Аристида Јовановића Музеј је добио вајарске радове његовог брата Ђорђа Јовановића, који ће својом скулптуром *Гуслар* повезати народну традицију и модерну варош крајем XIX века. У музејску збирку су доспеле, као поклон Ружице Молеровић из Београда, две скулптуре (*Горгоси* и *Косачица*) из заоставштине принцезе Радмиле Карађорђевић. Попрсје *Српски војник (Победник)* Музеј је добио са заоставштином ратног фотографа, пуковника Љубомира Недељковића.

Заоставштину једног од оснивача Музеја, новинара Дојчила Митровића и његових сродника, чини драгоцен грађа о њиховој делатности и значајним личностима из историје Србије у XIX и XX веку. Из ове целине Богомир Матић из Београда поклатио је неколико униформи пуковника Драгослава Павловића,

међу којима и комплетну униформу гардијског официра. Збирка службеног одела ЈНА попуњена је даровима генерал-потпуковника Марка Неговановића, пуковника др Ненада Јокића, пуковника Момчила Мићановића, пуковника Зорана Ковачевића и потпуковника Радоша Лазаревић.

Резултате рада на попуни збирки пратио је и нов квалитет у овом послу захваљујући активностима на враћању културних добара српског порекла из иностранства (Француска). Заоставштине двојице учесника херојске одбране Београда 1915. године, капетана Ђорђа Роша (1896-1977) и пуковника Младена Жујовића (1895-1969), дароване су Музеју града у коме је било седиште њиховог ратног пука.

Поједини одевни предмети, добијени од Душице Шкекић и Ружице Молеровић, утиру пут колекцији градског костима, која још увек чини део збирке реалија Одељења за историју. Закаснило интересовање за заоставштину породице чачанских индустријалаца Фердинанда и Стевана Крена наишло је на искрен одзив његових потомака (одевни предмети Емилије Баудиш, инжењера Светолика Станковића и судије Драгутина Масловарића).

Одељење за историју уметности из ликовне збирке изложило је 3 слике, међу којима је и *Портрет сина Расџка*, рад Павла Васића. Из збирке примењене уметности публика је могла да види 5 примерака накита и сатова.

Етнолошка истраживања била су усмерена на проучавање народног живота у подјеличким селима и прикупљању музејских предмета традиционалне сеоске културе. Настојање да се прикупи што више предмета из народног живота дало је значајне резултате кад се ради о попуни збирки посуђа и ћилима. Публици је представљено 7 предмета који до сада нису излагани.

Аутори изложбе су Биљана Чкоњевић, Александра Гојић, Марина Котарац, Делфина Рајић, Радивоје Бојовић, др Милош Тимотијевић и Ивана Ђирјаковић. Изложбу, коју прати богато опремљен каталог, отворио је 30. авгу-

ста у Галерији Народног музеја градоначелник Војислав Илић, а у програму су учествовали трио флаута – Сузана и Карољ Марочик, Ненад Јовановић и Александар Поповић, клавир.

Моје тајно блајо

У оквиру радионице *Моје тајно блајо*, вођене са ученицима основних и средњих школа, осмишљена је и реализована истоимена изложба предмета које су деца сама одабрала као део своје баштине коју сматрају вредном чувања и излагања. Циљ ове изложбе био је да свако од учесника прикаже своје тајно благо – драге ствари, места, приче, мирисе, успомене – које брижљиво чува од заборавља, поносно показује и жели да трају заувек, баш као што то Музеј ради. Предмети су најпре презентовани на сајту Народног музеја у Чачку, а затим на сајту *Вашар баштинине*, да би 20. маја 2012. године били изложени у улазном холу Галерије Народног музеја у Чачку. Радионицу су водили Биљана Чкоњевић и Милош Тимотијевић. Учествовала су деца ОШ *Вук Караџић* из Чачка (одељења IV₂ и VIII₂), као и одељење II₁₀ из Гимназије у Чачку.

Етношколица

Кустос Ивана Ђирјаковић организовала је, у оквиру манифестације *Летњи дани културе у Чачку*, дечију летњу радионицу *Етношколица*. Овогодишња *Етношколица*, пета по реду, била је посвећена значајном јубилеју Народног музеја Чачак - 60 година постојања.

Планом програма предвиђено је да се наши млади суграђани (деца узраста од 7 до 12 година) упознају са радом одељења Музеја и занимањима кустоса историчара, историчара уметности, археолога, палеонтолога, етнолога и конзерватора.

Радионице су одржане од 1. до 24. августа, кроз 8 часова у трајању од по сат времена. Етношколицу је редовно похађало 25 учесника. Уз сваку тему која је обрађена настало је мноштво ликовних радова учесника који су пред-

стављени на изложби приређеној 26. септембра у Галерији Народног музеја у Чачку.

Позајмљене изложбе

Српске заставе из балканских и Првој светској ратна

У сарадњи са Војним музејом 19. фебруара 2012. године отворена је изложба *Српске заставе из балканских и Првој светској ратна*, аутора Анђелије Радовић, вишег кустоса Војног музеја, а поводом обележавања националног празника Сретење – Дана државности Србије. Изложбу је отворио Игор Јовичић, државни секретар у Министарству одбране Републике Србије.

Геодезија – зашто, како, чиме

Изложба Музеја науке и технике *Геодезија – Зашто, како, чиме*, аутора кустоса Зоре Атанацковић и Душана Петровића, отворена је 10. априла. Изложбу је отворила мр Соња Зимоњић, директор Музеја науке и технике.

Србија на картици Европе и света

Изложбу Народне библиотеке *Србије Србија на картици Европе и света*, аутора др Оливере Стефановић и Маше Милорадовић, отворио је Дејан Ристић, в. д. Управника Народне библиотеке Србије.

КУЛТУРНО - ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

Поводом дванаест година постојања Огранка Вукове задужбине у Чачку, у Галерији Музеја је 9. априла одржана приредба *Следебници Вука Стефановића Караџића* у којој је учествовала Делфина Рајић.

Делфина Рајић одржала је 8. маја предавање ученицима Угоститељско-прехрамбене школе (смер туризам) у Галерији Музеја.

Школска управа организовала је 21. Маја, у Галерији Музеја, вече посвећено песнику Недуљку Попадићу.

Огранак Вукове задужбине и Народни музеј организовали су 26. јуна у Галерији Музеја *Ауторско књижевно вече* песника Слободана Вучинића из Подгорице.

У оквиру Летњих дана културе, Огранак Вукове задужбине организовао је 9. јула у Галерији Музеја округли сто на тему *Како народ казује о љубави*, на којем је предавач био Бошко Сувајдић, професор Филолошког факултета у Београду.

Делфина Рајић је 4. августа учествовала у телевизијској емисији *Жикина шареница* (говорила о 60 година Музеја и монографији *Манасири Овчарско-кабларске клисуре*).

Огранак Вукове задужбине и Народни музеј у Чачку су, у оквиру Летњих дана културе, организовали вече *Љубавне народне њезије*.

У Галерији Народног музеја у Чачку 26. септембра 2012. године одржана је промоција монографије *Модернизација балканског трага: (1944–1989) Компаративна анализа развоја Чачка и Блајеве трага у епохи социјализма*. О књизи су говорили директор Народног музеја Делфина Рајић, рецензенти др Мирослав Јовановић, редовни професор на катедри за Општу савремену историју Филозофског факултета у Београду, др Сретен Вујовић, редовни професор на катедри за Урбану социологију Филозофског факултета у Београду и аутор, др Милош Тимотијевић.

У амфитеатру Народне библиотеке Србије 4. октобра је представљена књига *Манасири Овчарско-кабларске клисуре*. У програму су учествовали рецензенти – др Даница Поповић са Балканолошког института САНУ и др Зоран Ракић, доцент на катедри за историју уметности Филозофског факултета у Београду, као и аутори монографије Делфина Рајић и др Милош Тимотијевић.

У Центру за културу у Гучи Делфина Рајић учествовала је 15. новембра у представљању књиге *Градина на Јелици* др Михаила Милинковића.

Изложба *Акаџисџи вечном* отворена је 19. новембра у Галерији Музеја. Аутори изложбе били су иконописци Биљана Шипетић, Ивана Маричић, Маја Вујашанин и калиграф Весна Станисављевић. Изложбу је отворила Делфина Рајић, а у програму су учествовали Карољ Марочик и Слободан Богојевић.

Конзервативорска предавања одржана су у Галерији Народног музеја у Чачку 12. децембра. Предавања је отворила Делфина Рајић, а предавачи су били Биљана Шипетић, Ивана Маричић и Слободан Богојевић.

Представљање *XLI Зборника радова Народної музеја* одржано је 14. децембра. О *Зборнику* су говорили Зорица Златић-Ивковић, Александар Марушић и Делфина Рајић.

КАДРОВИ

Са породичног боловања се 15. X 2012. вратила кустос Катарина Дмитровић. У току одсуства замену је вршила археолог Марина Котарац.

Са породичног боловања се 26. VII 2012. вратила кустос Ивана Ћирјаковић.

Биљана Чкоњевић, палеонтолог и Марко Спасојевић, графички дизајнер, радили су у Музеју током 2012. године.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

Студије, чланци, прилози

Б. Чкоњевић, „Палеофлора и палеоеколошка анализа локалитета Каменица код Чачка”, *Зборник радова Народної музеја XLI* (2011 [шт. 2012]), 11-21.

В. Иванишевић, М. Котарац, „Остава византијских трахеја из Заблаћа код Чачка”, *Зборник радова Народног музеја XII* (2011 [шт. 2012]), Чачак, 2012, 39-59.

К. Дмитровић, „Торквеси из бронзаног доба из околине Чачка”, *Зборник радова Народної музеја XLI* (2011 [шт. 2012]), 21-38.

М. Ljuština, К. Dmitrović, In search for prestige: Bronze Age tumular graves in West Serbia. In: *Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Age in Europe*. Proceedings of the XVI World Congress (Florianoópolis, 4-10 September 2011), Vol.2, proceedings of session 47.(Ed.V. Sîrbu and C. Schuster). BAR International Series 2396, Oxford 2012, 35-42.

М. Ljuština, К. Dmitrović, Middle Bronze Age Tumular Graves in the Kablar Range, West Serbia – Gender Percieved as Physical condition and Social Construct. 13th International Colloquium of Funerary Archaeology. Topic: *Bronze and Iron Age graves from Eurasia: Gender between Archaeology and Anthropology*. Programme and abstracts (Ed. V. Sîrbu). Buzău 17th - 20th October 2012, 17.

М. Тимотијевић, „Српски културни клуб и генерал Милан Недић: један документ о *џри-вајиној* иницијативи у обавештајној делатности на почетку Другог светског рата (1939)”, *Зборник радова Народної музеја XLI* (2011 [шт. 2012]), стр. 121-131.

Р. Бојовић, „Ратни дневник потпоручника Костантина Михаиловића 1914-1916.”, *Изворник, бр. 27*, Чачак, 2012, стр. 79-136.

С. Богојевић, „Течна хроматографија високе перформансе – масена спектрометрија (HPLC-MS); примена у анализи културних добара”, *Живойис 6* (2012), 139-158.

С. Богојевић, „Метални археолошки предмети - активна корозија и методе стабилизације”, *Зборник радова Народної музеја XLI* (2011 [шт. 2012]), 177-195.

З. Бојовић, „Из Дисове ђачке књижице. Дечак који није обећавао”, *Дисово ѿролеће*, бр. 43, Чачак, 2012, стр. 26.

З. Бојовић, „Оцене ученика Чачанске гимназије за школску 1891/92. годину”, *Изворник*, бр. 27, Чачак, 2012, стр. 39-48.

Издања

Г. Јеремић, А. Гојгић, *Римске шерме у Чачку*, Чачак, 2012, стр. 126

Делфина Рајић – Милош Тимотијевић, *Манасѿири Овчарско-кабларске клисуре, друго доууњено и измењено издање*, Чачак–Београд, 2012, стр. 404.

М. Тимотијевић, *Модернизација балканској ѿрада (1944–1989): комѿарайивна анализа развоја Чачка и Блајовѿрада у еѿохи социјализма*, Чачак, 2012, стр. 576.

Каталози

Д. Рајић, *29. дечји мајски салон – Некад и сад*, Чачак, 2012, стр. 37.

Б. Чкоњевић, А. Гојгић, М. Котарац, Д. Рајић, Р. Бојовић, М. Тимотијевић, И. Ђирјаковић, *Блајо Народној музеја: исѿраживања 2002 – 2012*, Чачак, 2012, стр. 46.

НАГРАДЕ И ПРИЗНАЊА

Школска управа Града Чачка доделила је 4. јула захвалницу Народној музеју за подршку у остваривању програма стручног усавршавања наставника и професора српског језика и књижевности Моравичког округа *Завичајни ѿисци у оку ѿрофесора – Беседа о књижевним делима*, реализована у другом полугодишту школске 2011/2012. године.

Музеј на отвореном *Сѿаро село* доделио је захвалницу Народној музеју у Чачку 30. јула за успешну сарадњу.

На 17. Међународном сајму књига *Бања Лука 2012*, Народној музеј Чачак и *Службени ѿласник* добили су награду *Сѿуѿље* за неговање српске традиције и православне духовности за књигу *Манасѿири Овчарско-кабларске клисуре* аутора Делфине Рајић и Милоша Тимотијевића.

Табела 1 : Услуге корисницима

Књиге	Палеонтологија и археологија	Историја	Уметност	Етнологија	Остало	Периодика	Укупно
У Музеју	63	176	86	22	57	199	603
Ван Музеја	2	14	11	7	4	54	92
Из других библиотека	-	14	-	-	-	-	14
Збирно	65	204	97	29	61	253	709

Табела 2 : Размена / Послајто током 2012. године

Наслов		Зборник бр. 40	Црква Св. Вазнесења	Модерни балкански град	Римске терме у Чачку	Благо НМ Чачак	Манастири (II издање)	Укупно
Број	У земљи	110	88	65	80	53	9	405
Број	Иностранство	64	23	47	-	-	-	134

Табела 3 : Периодика

Начин набавке	Србија			Иностранство			Укупно		
	наслов	година	свезака	наслов	година	свезака	наслов	година	свезака
Размена	51	85	189	27	36	41	78	121	230
Поклон	12	17	133	-	-	-	12	17	133
Куповина	6	11	78	-	-	-	6	11	78
Сопствена издања	1	1	1	-	-	-	1	1	1
Свега	70	114	401	27	36	41	97	150	442

Табела 4 : Књије

Начин набавке	Србија	Иностранство	Укупно
Размена	221	13	234
Поклон	53	-	53
Куповина	134	1	135
Сопствена издања	4	-	4
Свега	412	14	426

Табела 5 : Периодика и књије (збирно за 2012. годину - инвентарисано)

	Наслови	Годишта	Свезака, примљених књига
Часописа	97	150	442
Књига	426		426
Укупно	523	150	868

Наслова књига + годишта часописа	426+150 = 576
----------------------------------	---------------

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја

= National Museum Journal

= Recueil des travaux du Musée national/

уредник Делфина Рајић. – 1969, књ. 1-

. - Чачак (Цара Душана 1): Народни музеј, 1969- (Београд : Цицero) . -
26 cm

Годишње

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног музеја (Чачак)

COBISS.SR-ID 8293890

Друго издање на другом медијуму:

Зборник радова Народног музеја (Чачак. CD-ROM)

ISSN 2334-6698 = Зборник радова Народног музеја (Чачак. CD-ROM)

COBISS.SR-ID 195267852

